

TESAM GENÇ - Akademi Çalışmaları Serisi

**TÜRK TARİHİNİN KIRILMA
NOKTALARINDAN
SEÇMELER**

**Editör:
Hüseyin ERTÜRK**

Birinci Baskı

Türk Tarihinin Kırılma Noktalarından Seçmeler

Editör: Hüseyin ERTÜRK

TESAM Yayınları No: 57

ISBN: 978-625-6148-30-7

1. Baskı, Aralık 2024

Lider Sancak Akademi Kitaplığı

TESAM GENÇ - Akademi Çalışmaları Serisi

Copyright © 2024 TESAM Yayınları

Tüm hakları saklıdır. Bu eserin tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı kanun hükümleri gereğince TESAM Yayıncılık'ın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi veya başka bir sistemle basılamaz, çoğaltılamaz, bilgisayar ortamında depolanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Bu çalışmada yer alan tüm yazıların etik, dilbilimsel, bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Yayın Yönetmeni: Muhammet Aydoğan

Yayın Koordinatörü: Ferzan Taşpınar

Sayfa Tasarımı: A. Muhammed Taşpınar

Kapak Tasarımı: Neslihan Türkkkan

Kütüphane Bilgi Kartı

Ertürk, Hüseyin

Türk Tarihinin Kırılma Noktalarından Seçmeler / Hüseyin Ertürk

1. Baskı, 224 s., 13,5x21 cm. Kaynakça mevcut, dizin yok.

ISBN: 978-625-6148-30-7

1. Türk Tarihi 2. Kırılma Noktaları 3. Metodolojik Bakış

Genel Dağıtım

Lider Sancak Eğitim Akademisi

Tel : +90 (0216) 461 00 47

Küçükbakkalköy Mah. Kayışdağı Cad. Bilgi Plaza No:111/8 İstanbul/Ataşehir

www.tesamyayinlari.com | tesamyayinlari@gmail.com

TESAM (Ekonomik, Siyasi ve Stratejik Araştırmalar Merkezi)

www.tesam.org.tr

Baskı ve Ciltleme: Ankara Özgür Matbaacılık Basım Yay.Dağ.

San.Tic.A.Ş. Sertifika numarası : 46821

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	9
Hüseyin ERTÜRK	
ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKLERE ETKİSİ	17
Ahmet Muhammed TAŞPINAR	
AYN CALUT SAVAŞI EKSENİNDE MOĞOL İSTİLASI	45
Muhammed Eren TOPTAŞ	
TİMURLULARIN YENİ YURDU HİNDİSTAN: HÜMAYUN ŞAH DEVRİNDE HİNDİSTAN'IN TÜRK YURDU HÂLINE GELİŞİ	69
Melik Yahya AFŞARİ	
OSMANLI'DA DİNİ DÖNÜŞÜM	95
Muhammet Ali USTA	
OSMANLIDAKİ MİLLİYETÇİLİK AKIMI VE BUNUN YENİ TÜRK CUMHURİYETİNE YANSIMASI	117
Yasin Vehbi TAŞKIN	
TÜRK SİYASETİNİN DEMOKRATİK BİR YAPIYA EVRİLMESİ: TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİ	147
Özlem Kardelen ÖZKARTAV	

SUNUŞ

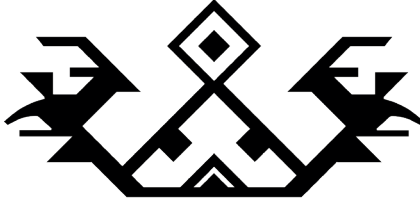
Bu kitap, TESAM Ekonomik, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin Tarih Kürsüsü direktörlüğünde oluşturulmuştur. Kitaptaki yazıların tamamı TESAM Tarih Kürsüsü'ndeki çalıştay öğrencileri tarafından yazılmıştır. Öğrenciler yazdıkları makalelerde genç birer akademisyen adayı olarak, gelecekte uzmanlaşmak istediği alanlara odaklanmışlardır. Bu bağlamda çalıştaylarda aldıkları eğitimlere ve gerçekleştirdikleri uzun soluklu araştırmalara binaen makalelerini oluşturmuşlardır. Çalışmamızın amacı, tarih alanında Türk akademisini savunacak, özgür ve akılcı bir biçimde bilim üretecek genç akademisyenleri bu alanda desteklemek ve onlara bir başlangıç platformu sunmaktır. Kitabımız, Türk tarihindeki kırılmaları ve dönüm noktalarını tema olarak ele almıştır. Her bir yazıda, ele alınan konunun Türk tarihinde yarattığı kırılmaları ve neden bir dönüm noktası niteliği taşıdığına yönelik bölümler yer almaktadır. Bununla beraber kitapta yer alan makaleler, ilk çağdan yakın çağa, Türkistan'dan Balkanlara,

İskitler'den Osmanlı Devleti'ne kadar, birden fazla Türk topluluğunu ve Türk coğrafyasını, farklı dönemleri ele almaktadır. Bu bağlamda oluşturulan makalelerin ortak noktası Türk tarihine ilişkin bir dönüm ve kırılma noktasının ele alınmasıdır.

Çalışmalarımıza çizdiği vizyon ve aktardığı kıymetli bilgi ve tecrübelerinden dolayı **sayın TESAM Başkanı Dr. İlyas Bozkurt'a**, çalıştay sürecinde kitabı oluştururken emeklerini ve desteklerini esirgemeyen **TESAM Yayınları Direktörü Ferzan Taşpınar'a** ve tüm TESAM ailesine saygı, sevgi ve şükranlarımızı sunuyoruz.

Hüseyin ERTÜRK
TESAM Tarih Kürsüsü Direktörü

“Türkler olmadan dünya tarihi yazılmaz.”
İlber Ortaylı

GİRİŞ

Hüseyin ERTÜRK¹

1 TESAM Tarih Kürsüsü Direktörü, huseyinerturk@tesam.org.tr

Türklerin tarihsel olarak varlığı MÖ 3000'li yıllara kadar dayandırılmaktadır. Güney Sibirya'daki Afanasiyev Kültürü ile başlangıcı tarihlenen Türk milleti, çeşitli boylara ayrılarak varlığını çağlar boyu sürdürmüştür (Taşağıl, 2021, s. 14). Temelde Karluklar, Kıpçaklar ve Oğuzlar olmak üzere 3 boydan oluşan Türk milleti, çeşitli coğrafyalarda ve çeşitli dönemlerde varlık göstermiştir. Güney Sibirya'da ilk yurt emarelerine ulaşılan Türkler, sonrasında Türkistan, İran, Kuzey Hindistan, Orta Doğu, Doğu Avrupa, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar gibi coğrafyalara çeşitli göç hareketleriyle yayılım göstermiştir. Bu hareketlerle varlığını birçok coğrafyada gösteren Türkler, geniş bir Türk Dünyası kavramı ortaya çıkartmıştır (Bozkurt, 2023, s. 10). Bu Türk Dünyası tanımına aynı dili ve kültürü paylaşan toplulukları dahil etmek mümkündür. Bununla beraber bu tanıma geçmişte varlık göstermiş ve devamlılığı da gözlemlenebilen tarihi Türk devletleri de dahil edilebilmektedir (Bozkurt, 2023, s.1). Bugün Türkiye Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndan da hareketle görülecektir ki modern Türk devletleri geçmişteki Türk devletlerinin miraslarını sahiplenmektedir (TCCB, 2012). Böylelikle binlerce yıllık bir uzantıya sahip bir kültürel bütünlüğü kabul etmiş bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda bu bütünselliği incelemek, güncel bilimsel ve kültürel dinamiğe katkıda bulunabilmekte ve önem arz etmektedir.

Türkler, var oldukları coğrafyalarda güçlü teşkilatlanmalara sahip devletler kurmuşlardır. Bozkurt'un Liderlik Sanatı kitabında,

"İşte liderliğin misyonu, bu birliği ve beraberliği tesis etmek amacıyla bir sistematik ve hiyerarşik yapının kurulması ve

devam ettirilmesini sağlamaktır.”

Dr. İlyas Bozkurt (2020, s. 26)

izahıyla bahsettiği üzere, liderliğin misyonunun Türk devlet ve millet otoritelerinde olabildiğince tamamlanmış olduğunu görmek mümkündür. Bu devlet yapılanmalarına paralel olarak tarih dönemleri boyunca siyasi, askeri, iktisadi, kültürel ve bilimsel gelişmeler kat etmişlerdir. Asya Hun Devleti döneminde önemli askeri gelişmeler gerçekleşmiş, devlet ve askeri teşkilatlanmada ilerlemeler gözlemlenmiştir. Göktürkler döneminde neredeyse Tüm Türk boylarının birleştiği ve toplumsal bir dönüşümün olduğu söz konusudur. (Taşağıl, 2003, s. 178). Selçuklular ise, Piyadeoğlu'nun tabiriyle “Yeni Bir Çağın Başlangıcı” olmuş (2020, s. 342), bu dönemde hem Türk hem dünya tarihi adına önemli dönüm noktaları yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'ni ele alacak olursak, Türk tarihinde benzeri görülmemiş gelişmelerin yaşandığını, bu dönemde birçok hareketlenmenin, reformun ve değişikliğin gözlemlenmesi mümkündür (Bozkurt, 2024, s. 434). Bu dönemlere, Timurlular, Karahanlılar gibi birçok devlet de dahil edilerek, bu yapıların dünya tarihinde önemli dönüm noktaları oluşturduğunu söylemek mümkündür. Türklerin Orta Doğu başta olmak üzere çeşitli bölgelerdeki hakimiyeti, dünya çapında dinsel, toplumsal ve siyasal etkileşimlere sebebiyet vermiştir (Deniz, 2021, s. 25). Dolayısıyla dayanağı eskilere dayanan bir devlet geleneği üzerine varlığını ortaya koymuş olan Türkler, tarih boyunca dünya tarihini doğrudan etkileyecek birçok gelişme ortaya koymuştur.

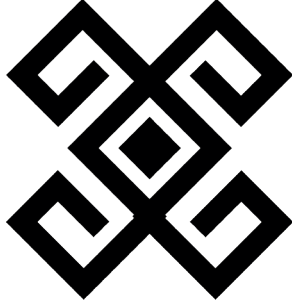
Türkler, dünya tarihinde önemli değişiklikler ortaya koyduğu gibi, Türk tarihinin de kendi içerisinde tanık olduğu dönüm ve kırılma noktalarından bahset-

mek mümkündür. Yaşanan bir takım olay ve olgular, Türk milletini çeşitli konular bağlamında etkilemiştir. Bu olay ve olgular, siyasi; kültürel; askeri; iktisadi veya sosyolojik olarak Türk milletine etkilerde bulunmuştur. Bu olay ve olgular kimi zaman bir devrim, kimi zaman bir ölüm-kalım savaşı, kimi zaman ise dini gelişmeler olarak karşımıza çıkmıştır. Çalışmamızda Türk tarihinde yer alan, dönüm ve kırılma noktası niteliğinde karşımıza çıkan birtakım olay ve olgulara yer verilmiştir. Söz konusu olay ve olgular, bu bağlamda incelenip analizler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda yapılan araştırmaların, Türk tarihinin bütünselliğine katkıda bulunması, akademik analiz çalışmalarına destek sağlaması hedeflenmiştir. Çeşitli coğrafyalardaki çeşitli Türk boylarına dair yapılan araştırmalarla, Türk milletinin kültürel birlik ve bütünlüğüne tarihsel bir vurgu yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Bozkurt, İ. (2024). Osmanlıdan Günümüze Reform Hareketleri ve Dini Kurumlar. İstanbul, TESAM Yayınları.
- Bozkurt, İ. (2020). Liderlik Sanatı. İstanbul, Revizyon Medya.
- Bozkurt, İ. (2023). Türk Dünyası'nın Önemi ve Türk Birliği. TESAM Strateji, 7, 7-13.
- Deniz, Y. (2021). Orta Doğuda Selefilik. Ankara, Nobel Yayıncılık.
- Piyadeoğlu, C. (2020). Büyük Selçuklular: Bir Devrin Başlangıcı. İstanbul, Kronik Kitap.
- Taşağıl, A. (2021). İlk Türkler. İstanbul, Kronik Kitap.
- Taşağıl, A. (2003). Gök-Türkler. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı (TCBB), (2012). Resmi Simgeler: Fors. TCBB
- Resmi Sitesi. Alındı: <https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi/resmi-simgeler/fors/>

“At, Türk’ün kanadır.”
Eski Türk Atasözü - Divan-i Lügatit Türk

ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKLERE ETKİSİ

*Ahmet Muhammed TAŞPINAR*¹

1 İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi, muhammed.taspınar42@gmail.com, ORCID: 0009-0004-2732-2605

GİRİŞ

Türk tarihinde at, sadece bir ulaşım veya savaş aracı olmanın ötesinde derin kültürel, ekonomik ve toplumsal anlamlar taşıyan önemli bir unsurdur. Atın Türk toplumlarında ne kadar kutsal ve mühim bir yere sahip olduğu destanlar ve mitolojiler aracılığıyla günümüze kadar taşınmıştır. Bu bağlamda at, tarihsel süreç içerisinde savaşlarda, ticaretle, tarımda, ulaşımında ve göçebe yaşam tarzında hayati bir rol oynamıştır. Atın çok yönlü kullanımının, onu diğer hayvanlardan ayıran ve onu Türk toplumunun kültürel mirasının bir parçası haline getiren faktörler arasında yer aldığı söylenebilir.

Savaşlarda atlı askerlerin, özellikle belirli bir döneme kadar, ordulara sağladığı stratejik avantajlar göz ardı edilemez. Türkler için atlı askerler, ordu yapısının temel taşlarını oluşturmuş, süvari birlikleri savaşın seyrini değiştiren ana askeri unsur haline gelmiştir. Süvari birliklerinin uyguladığı askeri stratejiler, özellikle ani baskınlar, stratejik ricatlar (geri çekilme), hızlı manevralar ve düşmanın zayıf noktalarına odaklanma gibi taktikler, Türklerin geniş coğrafyalarda egemenlik kurmalarını ve bu topraklarda uzun süre hüküm sürmelerini mümkün kılmıştır. Özellikle Orta Asya'nın engin steplerinde, atlı birliklerin manevra kabiliyeti, Türklerin hızlı bir şekilde bölgeler arası geçiş yapabilmelerine ve düşmanlarını hızla püskürtmelerine olanak tanımıştır. Bu sayede, Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar uzanan geniş bir alanda Türklerin askeri etkinliği söz konusu olmuştur.

Tarihsel olarak, sadece Türkler değil, birçok millet atı ticari bir değer olarak da kullanmıştır. At, taşıma aracı

olmasının yanında ekonomik bir meta olarak önemli bir rol oynamıştır. Kervanlar gibi ticari yapılar içinde, at develer ve katırlar gibi diğer hayvanlarla birlikte taşımacılık faaliyetlerinde önemli bir yer edinmiştir. At, özellikle yük taşıma işlerinde, geleneksel kara taşımacılığı sistemlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ayrıca, atın belirli tür ve cinsler üzerinden pazarlama ve alım-satım işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Türkler için, at aynı zamanda vergi veya uluslararası ödeme aracı olarak da kullanılmıştır. Bu da atın ekonomik ve kültürel ilişkilerin güçlenmesindeki rolünü gözler önüne sermektedir. Türklerin, Asya ve Avrupa arasındaki karasal ve deniz yollarında sahip olduğu stratejik coğrafi avantajlar, atın bu ticaret yollarındaki kullanımını daha da pekiştirmiştir. Türkler atlar sayesinde yalnızca askeri gücünü değil, aynı zamanda ekonomik gücünü de artırmış ve büyük bir ticaret ağı kurmuşlardır.

Türk toplumunun büyük bir kısmı tarihsel olarak göçebe bir yaşam tarzını benimsemiştir. Göçebe kültüründe at bir ulaşım aracı olarak ve tarım, yük taşımacılığı, ticaret gibi birçok alanda da kullanılmıştır. Bu çok yönlü kullanım, atı göçebe toplumlar için hayati derecede önemli bir unsura dönüştürmüştür. Bu nedenle at kültürel sembol haline gelmiştir. Göçebe toplumlarda at, bir kimlik ve bir değer olarak kabul edilmiş, mitolojilerde ve destanlarda sıkça yer bulmuştur.

Türkler, doğa ile uyumlu bir yaşam biçimi benimsemiş hem doğaya saygı gösterirken hem de doğanın sunduğu kaynakları en verimli şekilde kullanma gerekliliğini kabul etmişlerdir. Bu yaşam tarzı, atın sadece günlük yaşamda değil, dini ve kültürel anlamda da

önemli bir rol oynamasını sağlamıştır.

Türk mitolojisinde at, kutsal bir hayvan olarak kabul edilmiştir. Bu husus da onun kültürel anlamını pekiştirmiştir. Ergenekon Destanı'nda atların kritik bir rolü vardır. Bu destanda, atlar Türklerin yeniden doğuşunun sembolü olarak görülür. Aynı şekilde Dede Korkut hikayelerinde de atlar, kahramanların sadık dostları ve savaşçıların güç kaynağı olarak betimlenir. At, Türk toplumunun mitolojik dünyasında, insanın doğa ile kurduğu derin bağları simgeleyen, bu bağları kutsallaştıran bir sembol haline gelmiştir. Ayrıca, at motifi, Türk halkının savaşçılık, cesaret ve özgürlükle özdeşleştiği bir unsurdur.

At, ekonomik alanda da derin bir etkiye sahiptir. Tarımda kullanılan atlar, çiftçilik faaliyetlerinin verimliliğini artırmış, özellikle tarımın en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Atlar, toprak işleme, tarla sürme ve sulama gibi faaliyetlerde kullanılarak Türk toplumunun tarımsal üretim kapasitesini yükseltmiştir. Ticaretin gelişmesinde de atlar, malların taşınmasında, kervan yollarında ve uluslararası ticaretin düzenlenmesinde büyük rol oynamıştır. Atın ekonomik faaliyetlerdeki bu çok yönlü rolü, Türk toplumunun ekonomik yapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Bu çalışmanın amacı Türklerin ve atın birlikte geçirdiği tarih yolculuğunun önemli noktalarını, etkilerini, kültürel bağlarını ve sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmesini yapmaktır. Bu sebeple atın ehlileştirilip kullanılmasını, atın kullanımında Türklere özgü yahut Türklerin başlattığı unsurları, coğrafyanın atlı birlikler için önemini ve asırlardır birbiri ile özdeşleşmiş Türk-At ikilisinin mitoloji ve kültürün geneline nasıl yansıdığını

inceleyeceğiz.

1. ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ

Tarih boyunca insanoğlu çeşitli hayvanları evcilleştirerek yaşam şartlarını kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Önce küçükbaş hayvanları evcilleştirmiş, yerleşik hayat ve tarımın ardından büyükbaş hayvanları evcilleştirip kullanmaya başlamışlardır. At, deve ve eşek gibi hayvanlarda insanoğlunun ulaşım, yük taşıma ve bunun gibi çeşitli işlerini gerçekleştirmek için zamanla toplumlar tarafından evcilleştirilerek kullanılmaya başlanmıştır.

At binek hayvanı olarak evcilleştirilip kullanılmadan önce Paleolitik çağda av hayvanı olarak avlanmış ve tüketilmiştir. İnsanların çeşitli ulaşım ihtiyaçları sonucu at evcilleştirilip binek hayvanı olarak tercih edilmeye başlanmıştır. Atın ilk hangi tarihte evcilleştirildiği hakkında net bir bilgi sahibi değiliz fakat M.Ö. 4000-3000 yıllarında olduğu düşünülmektedir. Sakaların ilk defa ata binen toplumlardan olduğu Asya'da bulunan kurganlardan anlayabiliyoruz. Bu kurganlarda, sahipleri ile gömülen at iskeletlerine rastlanmaktadır (Çoban, 2015: 138-39). Atın ilk olarak hangi bölgede evcilleştirildiği sorusuna ise M.Ö. 3200'lü yıllarda, Kuzey Kazakistan bozkırlarında olduğunu arkeolojik verilerden anlamaktayız (Taşağıl, 2024: 56).

At, ilkel insanın yaşamında devrim niteliğinde bir dönüşümün öncüsü olmuştur. Türkler, atı en erken evcilleştiren topluluklardan biri olarak kabul edilir. Atın evcilleştirilmesi, Türklerin hayatında büyük değişikliklere yol açmış, onlara yaya olarak ulaşamadıkları yerlere kolayca gidip yeni avlanma alanları bulma imkânı

sağlamıştır. Ayrıca, daha önce ehlileştirdikleri hayvanlar için geniş otlaklara ulaşma ve yaşantılarını daha elverişli koşullarda sürdürme şansını elde etmişlerdir. Türklerin tarihinde “Atlı Göçebe Kültürü” olarak bilinen yeni bir dönem bu evcilleştirme ile başlamış ve at, bu kültürün merkezinde yer alarak Türklerin yaşamının her yönüne nüfuz etmiştir (Çoban, 2015: 141).

At hem bir binek hayvanı hem de göç sırasında yük taşıma aracı olarak kullanılarak insanların hayatını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte, yalnızca ulaşım ve taşımacılık değil, beslenme ve yaşam gereçleri açısından da at önemli bir kaynak haline gelmiştir. Eti, gıda olarak tüketilmiş; sütünden ise kıymız adı verilen içecek üretilmiştir. Atın derisi, döşeme, giysi ve yiyeceklerin saklanmasında ya da taşınmasında kullanılan kaplar haline getirilmiştir. Bunun yanı sıra, kuyruğu ve yelesi de sağlam ipler yapmak için değerlendirilmiştir. Böylece at, sadece bir ulaşım aracı olmanın ötesine geçerek, Türklerin hem ekonomik hem de toplumsal yaşamında vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir (Çoban, 2015: 141-42).

Atın ehlileştirilmesi ile at yetiştiriciliği de ön plana çıkmış. Cinslerine göre yapıları değişkenlik gösteren atlar yetiştiriciler tarafından melezleştirilmiştir. Örneğin dayanıklı tıknaz bozkır atları ve uzun boyunlu hızlı atlar birbirleri ile karışarak dayanıklı ve hızlı atlar meydana gelmiştir. Bunu sebebi atın artık sadece avcılık yahut ulaşım amacıyla kullanılmasının dışında savaşlara da entegre edilmeye başlamasından kaynaklanmaktadır.

Görsel 1: Pazırık Halısı Atlı Motifi.

Kaynak: (Yılmaz, 2017: 102)

2. ATIN KULLANIMINDA EYER VE ÜZENĞİ

Atın kullanımında kolaylık sağlanması için çeşitli takımlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaçların sonucu eyer, üzengi, nal, gem ve dizgin (kantarma), kolan, göğüslük, haşe gibi takımlar icat edilmiş, bunlara koşum takımları denmiştir. Bu ekipmanlar sayesinde atın yönlendirmek, atın üzerinde dengede durmak, savaşlarda daha iyi manevra yapabilmek daha kolay ve pratik hale gelmiştir.

2.1. Eyer

Eyer kullanımı çok eskilere dayanmaktadır. Antik çağda Roma ve Asya'da kilimden oluşan eyerler kulla-

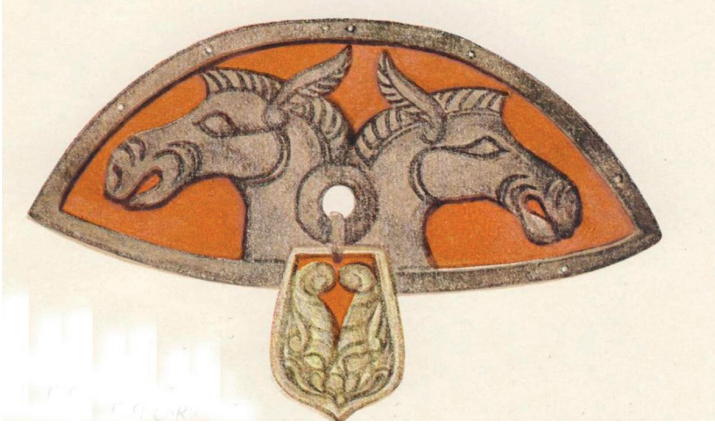
nılırken, İskitler ve Hunlar döneminde ahşap iskeletli eyer kullanımı görülmektedir. Pazırık ve Şibe kurganlarında üzerinde ahşap iskeletli, geyik yünü ve keçe ile doldurulmuş, iki deri yastıklı eğerler bulunmuştur. Bu eyerin tarihi M.Ö. 4-5 yüzyıllara dayanmaktadır. Eyerin atın kullanımında etkileri çok önemlidir. Öncelikle binici, atın üzerinde eyer sayesinde dengede durmaktadır, aynı zamanda konfor sağlayan bir ekipman olduğu için daha uzun süreli at üzerinde durmayı sağlar. Eyerin ön ve arkasında bulunan ahşap destek sayesinde binicinin, atın üzerinden öne yahut arkaya düşmesi engellenir. Savaşlarda kargı gibi saplamaya yönelik aletlerde bu özellik çok önemlidir çünkü bu sayede düşmana verilen hasarı arttırmaktadır. Ayrıca eyer üzenginin işlevselliğini tamamlayan bir ekipmandır. (Kahraman, 2017: 461).

Görsel 2: Pazırık kurganında çıkan eyer örtüsü.

Kaynak: (Özdemir, 2023: 210)

Görsel 3: Pazırık kurganı at tasvirli eyer süsü.

Kaynak: (Kılıç, 2018: 233)

2.2. Üzengi

Üzengi, at biniciliğinde devrim yaratan bir yeniliktir ve tarih boyunca toplumların savaş, ticaret ve göçebe yaşam pratiklerini dönüştürmüştür. İlk üzengilerin M.Ö. 2. yüzyıl civarında Asya'da, özellikle bugünkü Çin ve Moğolistan çevresindeki göçebe topluluklar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Türkler ise üzengi kullanımını hem geliştiren hem de yaygınlaştıran öncü toplumlardan biridir. Türklerin Orta Asya'daki göçebe yaşam tarzı, at üzerindeki hareket kabiliyetine dayanıyordu ve üzengi, binicinin at üzerindeki denge, kontrol ve gücünü artırarak bu yaşam tarzına büyük katkı sağlamıştır. Üzengi, özellikle savaşta atlı okçuluk ve süvariliği daha etkili hale getirmiş; biniciye, at üzerinde ayakta durarak daha isabetli ok atma ya da kılıç savurma imkânı tanımıştır (Kahraman, 2017: 461).

Üzengiler başlangıçta ahşap, deri ve kemik gibi kolay erişilebilen malzemelerden yapılırken, zamanla metal malzemeler kullanılmaya başlanmıştır. Demir ve bronzdan yapılan üzengiler hem dayanıklılığı artırmış hem de süvarilerin ağır silah ve zırh taşımalarını mümkün kılmıştır. Türkler, üzeninin ergonomik tasarımını geliştirerek daha konforlu ve güvenli bir kullanım sağladılar. Üzeninin Avrupa'ya geçişi, Türklerin etkisiyle, özellikle Hunlar ve daha sonra Selçuklu ve Osmanlılar gibi Türk kökenli toplumlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Tarihsel olarak üzeninin önemi, sadece askeri üstünlükle sınırlı kalmamış; aynı zamanda göçebe yaşam kültürünün geniş coğrafyalara taşınmasında da hayati bir rol oynamıştır. Üzenği, binicilikle insanın fiziksel sınırlarını aşmasını sağlayarak, tarihte hem teknolojik hem de kültürel bir dönüm noktası olmuştur (Kahraman, 2017: 462).

Görsel 4: Süngekkurgan mezarından bir demir üzenge.

Kaynak: (Maksud & Muradaliyev, 2020: 297)

3. ATLI GÖÇEBE KÜLTÜR VE COĞRAFYA İLİŞKİSİ

At ile beraber ordularda oluşan süvari birlikleri savaşlarda ciddi avantajlar sağlamaktaydı. Bir ordunun sahip olduğu süvari birliğin sayısı özellikle ilk ve orta çağda oldukça önemli olmuştur. Fakat yoğun sayıda süvari demek bununla beraber yoğun sayıda ata sahip olmanın gereksinimini doğurmaktadır. Bu atların yetiştirilmesi, bakımı ve gıdası çok önemlidir. İşte burada geniş otlaklara sahip coğrafyaların kıymeti öne çıkmaktadır.

Türkistan'ın genelinde özellikle Kazakistan ve Moğolistan geniş otlaklar bakımından zengin bölgelerdi. Avrupa'da en geniş otlaklara sahip tek yer Macaristan Ovası idi ve burası da Asya'da bulunanlar ile kıyaslandığında asla yeterli değildi. Barış döneminde besi hayvanları atlardan daha önemli oluyordu fakat savaş zamanı geldiğinde atlar bu hayvanların yerini alıyor ve her bir bozkır askeri savaşa birkaç tane at götürüyordu. Bu sayede her zaman binekleri yorgun olmadan savaşıyorlardı fakat bu atların beslenmesini de zorlaştırıyordu (Roux, 2020: 115).

Türkler, Asya bozkırlarından kalkıp savaşarak geniş coğrafyalara yayılmaya başladılar fakat kültürlerinin ve alışkanlıklarının onlara sunduğu atlı göçebelik onların yerleşik hayattan çekinmelerine neden oldu. Atlarına binip ok ve yayları ile Avrupa içlerine, Ortadoğu'ya ve Hindistan'a kadar geldiler fakat buralarda da ya yerleşmeden uzak durdular ya da asimile oldular. Attila Avrupa'ya geldiğinde o yerleşik hayattan kaçınmak için Macaristan ovasında tutunmaya çalıştı fakat onun ardından bugüne o topraklarda o kültürü taşıyan kimse kalmadı.

Türklerin atlarını besleyebilecekleri alanlara sahip olmaması o bölgelerde tutunamadıklarını göstermekteydi. Örneğin Suriye ve Irak bölgelerinde Türklerin² veya diğer göçebe kavimlerin uzun süreli hakimiyet sağlayamamalarının nedeni bu olabilir (Roux, 2020: 113-116).

2 Yine bir Türk Devleti olan Memluk Devleti bu bölgelerde hâkim olmuş fakat göçebe hayat tarzını benimsememişlerdir. Bu sebeple bir çelişki durumunun oluşmadığı söylenebilir.

4. ATIN KULLANIMININ SUNDUĞU AYRICALIKLAR

Atlar, avcılıkta ve savaşlarda kullanılarak Türklerin hayatında merkezi bir rol oynamıştır. Atların hız ve dayanıklılığı, Türk ordularına stratejik avantajlar sağlamıştır. Ancak atın bu işlevselliğinin ötesinde, Türkler atlarla derin bir dostluk ilişkisi kurmuş ve onları ailelerinin bir parçası haline getirmiştir. Atlar, cenaze ve düğün gibi önemli günlerde bile yer almış, bu bağlamda toplumsal ve kültürel yaşantının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Bozkır atının küçük boylu, sağlam ve dayanıklı olması sebebiyle sahibi tarafından çok sevilmiş ve sosyal hayatta bir insan kadar değerli olmuştur. Fiziki özelliği ile ilgili bir ismi taşıyan bu atlar çeşitli alanlardaki başarılarıyla kendilerini metinlere bile yazdırmışlardır. Hatta bu tarihi metinlerde at hakkında yazılan bilgiler çoğu zaman sahibi hakkındakilerden daha kesin oluyordu (Roux, 2020: 124).

Atın özel olmasının nedenlerinden biri, at ile geniş coğrafyalara hâkim olabilme olgusudur. Atlar, hızlı ve dayanıklı hayvanlar olup, Türklerin Orta Asya'dan Güney Asya, Arabistan, Afrika ve Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada hareket edebilmelerini sağlamıştır. Türkler, atlı orduları sayesinde bu bölgelerdeki hâkimiyetlerini sürdürebilmişlerdir. Atlar, Türklerin askeri stratejilerinde merkezi bir rol oynamış, süvari birliklerinin hızı ve manevra kabiliyeti, piyade birliklerine karşı üstünlük sağlamıştır.

Atların Türkler için önemini gösteren bir diğer unsur ise kıımızdır. Kıımız, kısrak sütünden elde edilen ve

Türkistan Türklerinin milli içeceği haline gelmiş olan bir içecektir. Kımızın faydalı ve değerli bir içecek olduğu bilinmektedir. Atların beslenme kültüründeki yeri, onların ekonomik değerini de artırmış, kısrak sütü üretimi ve kımız yapımı, Türk toplumunun ekonomik faaliyetlerinde önemli bir yer tutmuştur.

Atın Türkler için önemli olmasının en önemli sebeplerinden biri de at üstündeki bir kişinin kendini üstün hissetme duygusudur. Bir kişi ata bindiğinde, tüm dünyanın ayaklarının altına serildiği hissine kapılmaktadır. Atlı birliklerin piyadelere karşı üstünlüğü, bu düşüncenin doğruluğunu desteklemektedir. At üstünde olmak, diğer insanlara karşı daha üst mertebede olma hissi vermekte, bu da atlı bireylerin sosyal statüsünü yükseltmektedir.

Türkistan'da geniş bozkırlarda ve çöllerde atsız bir şekilde hareket etmek oldukça zordur. Ancak atı olan kimselerin bu çölleri ve bozkırları aşabilme kapasiteleri yüksektir. Atlar, uçsuz bucaksız çöllerde bir süvarinin ayakları, yoldaşı ve hatta bir parçası haline gelmiştir. Bu sebeple, bu coğrafyada yaşayan Türkler için at her zaman özel bir hayvan olmuş, bazı savaşçılar atlarıyla birlikte gömülmüştür. At, hayatta kalma ve hareket kabiliyeti sağladığı için, Türk kültüründe kutsal kabul edilmiştir (Erdoğan, 2019: 118-127).

5. MİTOLOJİ VE DESTANLARDA ATIN ROLÜ

Türk mitolojisinde at, kutsal bir hayvan olarak görülmüş, destanlarda ve efsanelerde sıkça yer almıştır. Örneğin, Ergenekon Destanı'nda atlar, Türklerin yeniden dirilişinde önemli bir role sahiptir. Ayrıca, Dede Korkut hikayelerinde de atlar, kahramanların sadık

dostları olarak betimlenmiştir. At, Türk kültüründe sadece bir hayvan değil, aynı zamanda bir simge, bir yoldaş ve bir yaşam tarzının temsilcisidir.

Eski Türk mitolojilerinde atın kutsallığı çok önemlidir. Göğe ve kutsal ruhlara at kurban edilmesi, bu kutsallığın bir göstergesidir. Türk inanç sisteminde, hayvandan türeme olgusu önemli bir yer tutar. Kurttan veya diğer hayvanlardan türediklerine inanan çeşitli Türk boyları bulunmaktadır. Örneğin, Yakut Türkleri arasında beyaz benekli atın kutsal bir varlık olduğuna inanılır. İnsanlar, bu kutsal ataları olarak düşündükleri canlılara büyük saygı duyar ve onlara zarar vermekten kaçınırlardı (Ögel, 2010: 34). Yakut Türklerinin geleneklerinden biri de canlı kurban olarak at sürülerini doğuya doğru sürmektir. Canlı kurban, bir canlının başıboş bırakılarak tanrıya adanmasıdır (Ögel, 2010: 17). Bu kurban edilen atların eti yenmez ve binek hayvanı olarak kullanılmazdı. Doğuya sürme ritüeli, güneşin doğudan doğması ve tanrının güneşle olan bağlantısı ile ilgilidir (Ögel, 2010: 431).

At için önemli olan şeylerden biri de soyluluktur. Atın soyunun nereden geldiği, onun gücünü, çevikliğini ve dayanıklılığını belirlerdi. Çin tarihçileri, kuzeyde yaşayan Türk halklarının at güreşleri düzenlediklerini ve bu güreşlerin sonucunda kazanan atın soyunun türetildiğinden bahsetmektedir (Ögel, 2010: 271). Bu, atın fiziksel özelliklerinin yanı sıra genetik mirasının da önemsendiğini gösterir. At güreşleri, sadece bir spor ya da eğlence etkinliği değil, aynı zamanda atların fiziksel kapasitesini ve soyunu test etmek için yapılan önemli bir ritüeldi.

Atlar, destanlarda ve efsanelerde kişiye özel olarak

anlatılmakta ve her bir destanın başrolü ile farklı bir ilişki içinde betimlenmektedir. Örneğin, Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın alaca bir atı olduğundan ve bu atını çok sevdiğinden bahsedilmektedir. Bir gün yolda kaybolan bu atın donla ve buzla kaplı bir dağa kaçtığı ve Oğuz Kağan'ın bundan dolayı çok üzüldüğü görülmüştür. Cesur bir bey, Kağan'ın atını o buzlarla kaplı dağdan geri getirmiş ve Oğuz Kağan bu beyi bütün beylerin başına getirmiş ve ona değerli hediyeler vermiştir (Ögel, 2010: 175). Bu olay, kağanların bile atlarının kendileri için ne kadar kıymetli olduğunu ve onlarla olan ilişkilerinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir. Manas Destanı'nda da atın önemi vurgulanmaktadır. Destanda, Bakay'a edilen sözlerde, Manas'ın bıyıklarının ve sakalının çıkması ile ata binme arzusunun gelmesi onun yetişip iyi bir adam olacağını belirtir (Ögel, 2010: 509). Manas'ın Ak-Kula renkli soylu bir atının varlığından bahsedilir ve bu atın, hızına yetişilemediği, aynı zamanda derisine hiçbir okun batmadığı belirtilir (Ögel, 2010: 514). Ayrıca, destanda Manas'ın ve ailesinin at çobanları olduğu, Manas'ın Ulu-Hatun'u Kanıkey'in babasının koyun çobanı olduğu ve bu nedenle aralarında bir çatışma yaşandığı anlatılır. Bu çatışma, at çobanlığının koyun çobanlığına karşı üstün olduğunu kabul ettirme çabasıdır (Ögel, 2010: 513).

Türk mitolojisinde ve masallarında atın konuşulması sıkça rastlanan bir olaydır. "Ay-Mangus" adlı Altay masalında, fakir bir oğlan bir at ister ve uyuyakalır. Uyandığında yanı başında bir at görür ve at onunla konuşur. Hatta bazı kısımlarda at ağlamaktadır (Ögel, 2010: 324-25). Bu, at ile binicisi arasında kurulan dostluk ve iletişim bağının mitolojik bir yansımasıdır. Uçsuz bucaksız bozkırlarda ve çöllerde, sadece atıyla birlikte

olan bir kişinin atıyla sohbet etmesi, atın konuştuğunu düşünmesi, bu bağın ne kadar derin olduğunu gösterir.

Türk mitolojisi ve destanlarında, atın bir kişi için erkeklik ve yiğitlik sembolü haline gelmesi de sıkça vurgulanan bir temadır. Manas Destanı'nda, Manas'ın ata binme arzusunun, onun yetişip iyi bir adam olacağını simgelemesi, atın bir olgunluk ve güç sembolü olarak görülmesinin bir göstergesidir. Ayrıca, destanda Manas'ın ölümünden sonra Tanrı'nın meleklerle Manas'ın hayvanlarına, özellikle atına bakmalarını emretmesi, bu hayvanların iyi olması durumunda Manas'ın diriltileceğini söylemesi, atın bir savaşçı için ne kadar önemli olduğunu altını çizer (Ögel, 2010: 519).

Türk mitolojisinde at yarışları hem normal yarış amaçlı hem de savaş amaçlı olmak üzere iki temel kategoride yer almıştır. Normal yarışlar, çeşitli etkinlikler ve eğlencelerde düzenlenmiş, hız ve dayanıklılığı test etmek amacıyla önemli bir sosyal etkinlik olmuştur. Savaşlarda yapılan yarışlar ise taraflar arasında anlaşılıp iki atlı güreş yapmaları şeklinde gerçekleşmiş ve bu güreşi kazanan tarafın atlısı, savaşta da galip gelmiş olarak kabul edilmiştir. Efsanelere göre, savaş amaçlı at yarışları aylarca sürebilirdi, bu da atın savaş stratejilerindeki kritik rolünü göstermiştir (Ögel, 2010: 521-22).

Türk mitolojisinde, sarı renk hayvanların etlerinin daha lezzetli olduğuna dair bir inanç bulunmaktadır. Bu inanın kökeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, sarı rengin soyluluk, asalet veya güneşi temsil etmesi nedeniyle cezbedici geldiği düşünülmektedir. Atlar için bu inanış, atların sahip oldukları renk özelliklerinin sosyal ve kültürel değerlerini artıran bir unsurdur (Ögel, 2010: 522).

Hun dönemi Altay mezarlarında bulunan figürler, atların kişilik ve kutsallık ile donatıldığına işaret etmektedir. Atlara bu kutsallığı atfetme geleneği, İslam sonrası Türk destanlarında da devam etmiştir. Atlar, mitolojik anlatılarda sadece fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda manevi ve sembolik öneme sahip varlıklar olarak betimlenmiştir (Ögel, 2010: 526).

Türk mitolojisinde atla ilgili birçok efsanevi özellik bulunmaktadır. Bazı yerlerde atın çok hızlı gittiğini ifade eden mecazi söylemler olsa da bazı yerlerde atın gerçekten kanatlarının olduğu ve uçtuğu ifadeleri yer alır. Bu, atın üstün niteliklerine ve mitolojik güçlerine atfedilen sembolik anlamlardan biridir. Ayrıca, beyaz at ilahi bir sembol olarak kabul edilir ve saflık, güzellik veya kutsallık gibi değerlerle ilişkilendirilir.

Türk destan geleneğinde at, kahramanın kişiliğinin ve gücünün bir yansıması olarak görülür. Köroğlu Destanı'nda Köroğlu ile Kırat arasındaki ilişki, bu geleneğin önemli bir örneğini teşkil eder. Kırat, Köroğlu'nun babası tarafından ona miras bırakılmış, özel ve kutsal bir at olarak nitelendirilir. Köroğlu, Kırat ile birlikte zulme karşı direnir ve adaleti sağlamak için mücadele eder. Kırat, Köroğlu'nun savaşlarda üstünlük sağlamasına yardımcı olan hızlı, güçlü ve dayanıklı bir savaş atı olarak değerlendirilir. Aynı zamanda Kırat, Köroğlu'nun kahramanlık yolculuğunda ona yol gösteren ve yardım eden bir figür olarak simgesel bir anlama sahiptir. Köroğlu destanlarının çeşitli versiyonlarında Köroğlu'nun Kırat'a duyduğu derin bağ ve sevgi vurgulanır. Kırat, Köroğlu için özel bir anlam taşır; onun sadık bir dostu ve savaşlarda en güvendiği yardımcısıdır (Kemal, 2009). Kırat'ın çalındığı veya tehlikeye düştüğü

zaman Köroğlu'nun yaşadığı üzüntü ve endişe, bu ilişkinin ne kadar kıymetli olduğunu gösterir. Köroğlu'nun eşi Agayunus, ona şöyle söylemektedir, "Köroğlu, sen Kırat ile Köroğlu'sun. Kırat altında olmazsa sen itten daha aşağıdasın" Köroğlu'nun eşi Agayunus'un ifadesinde de görüldüğü gibi, Köroğlu için Kırat, varoluşunun ve kimliğinin önemli bir parçasıdır (Söyler, 2019: 45).

Türk mitolojisinde soylu atların denizden geldiğine inanılır. Deniz aygırlarının, olağanüstü hızlı koşan, güçlü ve dayanıklı atlar olduğu düşünülür. Köroğlu destanında, Koca Yusuf'un babasıyla yaptığı konuşmada bu deniz aygırlarının sadakatlerinden ve üstün özelliklerinden bahsedilir (Kemal, 2009: 10). Bu inanış, atların mitolojik ve destansı anlatılardaki önemini pekiştirir.

Görsel 5: Muhammad al-Qazvini'ye ait bir minyatür. Üzerinde "Sudan çıkan aygır" yazılı 15. yüzyıl. Türklerin Kanatlı Alaca At söylencesi ile örtüşen bir minyatür.

Kaynak: 21ytte.org

Türk mitlerinde atın önemli özelliklerinden birisi de güneş ile olan bağlantısıdır. At, Orta Asya'da güneşle bağlantılı bir canlı olarak görülmektedir. Eskiden, bilimin bugün bize kazandırdığı bilgilere sahip olmayan insanlar, dünyanın güneş etrafında değil, güneşin dünya

etrafında dolaştığını sanmaktaydılar. Orta Asya'da atın hızlı koşuşu ile güneşin dünyayı dolaşışı birbirine benzetilmekte ve at haziran ayını yani güneşli günlerin ve yaz mevsimin başladığı ayı sembolize etmektedir (Roux, 2011: 35).

Türk mitoloji ve destanlarında atın rolü ve önemi üzerine yapılan bu incelemede ortaya çıkan temel noktalar; atın kutsallığı, binicinin atına duyduğu önem ve at ile binici arasındaki kardeşlik ilişkisidir. Bu unsurlar, Türk kültüründe atın nasıl bir simge ve sembol olduğunu anlamak için önemli ipuçları sunar. Atın mitolojik ve destansı dünyadaki yerinin anlaşılması, Türk toplumunun hayvanlarla kurduğu derin ve anlamlı bağların bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

6. BİR DÖNÜM NOKTASI OLARAK TÜRK TARİHİNDE AT

Türk tarihi için at önemli bir dönüm noktasıdır. At olmasaydı, Türklerin bu kadar geniş coğrafyalara hâkim olacağını, bu kadar önemli işler başaracağını göremeyebilirdik (Taşağıl, 2024: 58). Üzenği ve eyerin geliştirilmesi gibi inovasyonlar, Türklerin savaş meydanlarında büyük avantajlar elde etmesine olanak tanımış, bu da tarih boyunca süregelen askeri başarılarının temel taşlarından biri olmuştur. Üzenği ve eyer ile kullanılan at daha kontrol edilebilir olması sebebiyle savaşlarda ve uzun göçlerde binicinin konforunu, çevikliğini ve kuvvetini arttırmıştır. Meydan savaşlarında yahut baskınlarda atın çevikliğini, hızını ve dayanıklılığını kullanarak bunu avantaja çevirmek Türk toplumunun devamlılığını ve başarısını

sağlamıştır. Atı, Türkler için dönüm noktası yapan uzun bir süreç, bir olgudur.

SONUÇ

Türkler, atlarla uzun yıllar boyunca yakın bir bağ kurmuş ve onlara derin bir saygı beslemişlerdir. Atlar, insanların günlük yaşamlarında ulaşım aracı olmanın ötesinde, dostları ve kardeşleri olarak kabul edilmişlerdir. Bu nedenle at, Türk mitolojisi içinde ilahi ve kutsal bir hayvan olarak yerini almıştır. Soylu atlar, güçleri, hızları ve dayanıklılıklarıyla öne çıkmışlardır. İnsanlar için soyluluk, toplum içinde ve tarihsel süreçlerde belirleyici olmuşken, atlar için de benzer bir değer taşımıştır. Soylu atlar, yiğit savaşçılara, hükümdarlara ve önemli şahsiyetlere hizmet etmiş ve onlarla anılmışlardır.

At, Türk mitolojisinde ve destanlarında çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Dostluk ve savaşçılık gibi kavramlarda at, insanla benzerlik gösterir. Binicisinin duygusal durumuyla birebir bir ilişki içindedir; cesur bir biniciyle cesur, korkan bir biniciyle korkan bir at olabilir. Bu durum, atın sadece fiziksel bir varlık olmaktan öte, insani niteliklere sahip bir partner olduğunu gösterir.

Türk toplumu tarihte at ile tanışmasaydı bugün nasıl bir vaziyette olurdu bunu elbette bilemeyiz fakat at olmadan hayatta kalmasını sağlayan akınları yapamaz, o geniş coğrafyalarda hüküm süremezdi. At ile beraber savaşlarda kullandığı ani baskınları ve sahte ricatları yapması çok zorlaşır. Türklerin ata muhtaç olması binlerce yıl ona olan bağını ve onu kutsal atfetmelerini açıklar vaziyettedir. Atın Türklerin kanadı olduğu

ifadesi bunun sonucunda doğmuş olmalıdır.

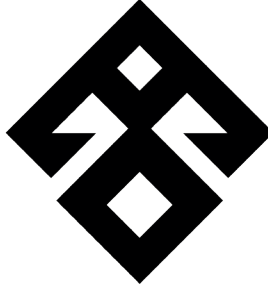
At binlerce yıldır Türk toplumlarının ayrılmaz bir parçası olmayı sürdürmeye devam etmektedir. Bugün hala Türkistan ve Moğolistan bölgelerinde yaşayan Türk göçebeler atlı göçebe hayata devam etmektedir. At yetiştiriciliğinin devam ettiği bu bölgelerde çeşitli yarışlar düzenlenerek bu kültürü yaşatmaya çalışmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Çoban, H. (2015). İlk Çağda Atın Evcilleştirilmesi-Ehlileştirilmesinde Türklerin Rolü. İçinde H. Kara (Ed.), *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi* (ss. 137-146). Pamukkale Üniversitesi.
- Erdoğan, A. (2019). Orta Asya Türk Kültüründe Atın Yeri ve Önemi. İçinde S. Cerci & N. Akhmetov (Ed.), *5. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi* (ss. 118-127). İksad Yayınevi.
- <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turk-kulturunde-kozmik-at-mitolojisi-2>
- Kahraman, M. (2017). Üzengi ve Eyerin Savaş Tarihindeki Önemi. İçinde N. Kahraman, M. Turan, Ç. Dürüst & T. Yılmaz (Ed.), *Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu* (ss. 459-462). Amasya Üniversitesi.
- Kemal, Y. (2009). Üç Anadolu Efsanesi. Yapı Kredi Yayınları.
- Kılıç, L. (2018). Güney Sibiry'a'da Hun Türkleri'ne Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler (Yüksük Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Maksud, F., & Muradaliyev, R. (2020). Göktürkler ve Üzenginin Yayılması Üzerine. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 287-302.
- Ögel, B. (2010). Türk Mitolojisi I. Türk Tarih Kurumu.

- Özdemir, M. (2023). Türk Kültüründe Eyerler. *İdil Dergisi*, 102, 205-215.
- Roux, J. P. (2011). Eski Türk Mitolojisi. Bilgesu Yayıncılık.
- Roux, J. P. (2020). Türklerin Tarihi. Dergâh Yayınları.
- Söyler, O. (2019). Türk Destan Geleneği ve Anlatmalarında Köroğlu. Atlas Tarih.
- Taşagıl, A. (2024). İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar. Kronik Yayıncılık.
- Yılmaz, B. (2017). Pazırık'dan Günümüze Türk Halı Sanatı. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 98-106.

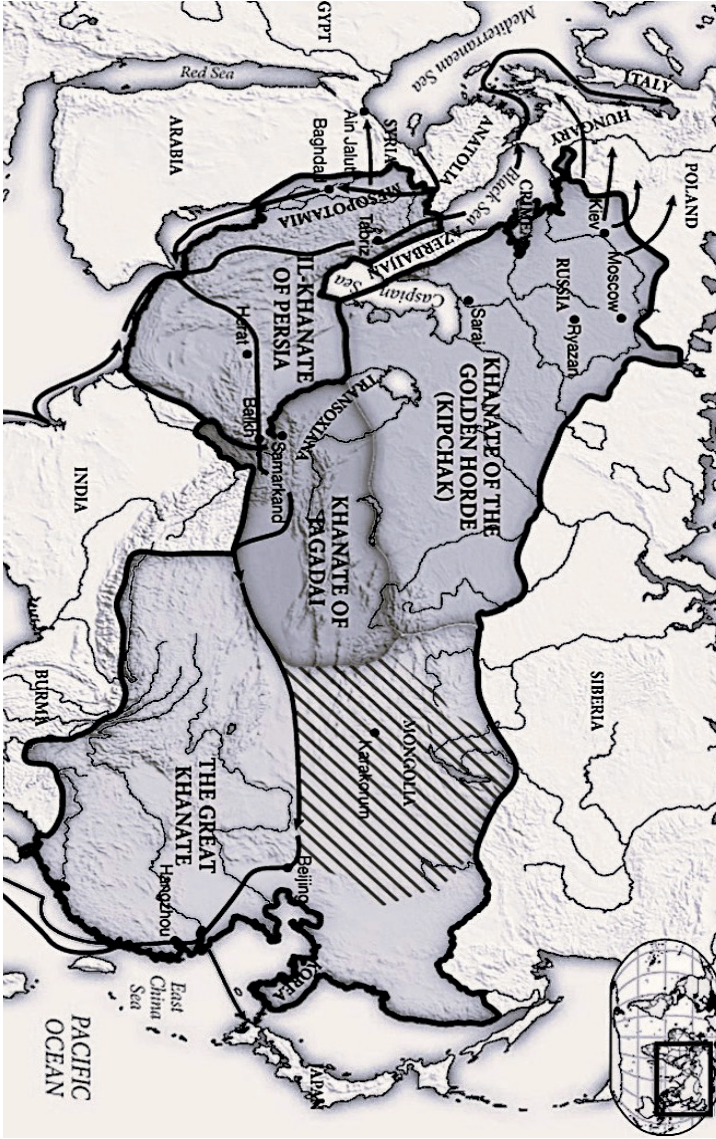

“Adüvden korkmadık, korkmayız hiçbir zaman”
Mehter Gülbangi

AYN CALUT SAVAŞI EKSENİNDE MOĞOL İSTİLASI

Muhammed Eren TOPTAŞ¹

1 İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi, toptasmuhammed58@gmail.com, ORCID: 0009-0007-4277-6244

Kaynak: Strayer, 2009: 466

GİRİŞ

II. Göktürk devletinin yıkılmasının ardından Türkistan'da sırayla Uygurlar, Kırgızlar ve Karluklar devlet kurmuş, fakat hiçbir coğrafyada tam bir hakimiyet tesis edemeyip Çin hakimiyetini tanımıştır. Yanlış politikaları ve Çin baskısı neticesinde Türk boyları kadim yurtları olan Orhun yaylalarını bırakarak, Batıya göç etmek zorunda kalmışlardır. Türk boylarının göçü ile boşalan yerleri Tolga nehri dolaylarından göç eden Moğol boyları almış ve burada ufak çaplı devletler kurmuşlardır. Türk devletlerinin ortadan kalkması ile Doğu Türkistan'da oluşan siyasi boşluktan faydalanan kişi Timuçin olmuştur. Timuçin 1206 yılına gelindiğinde dağınık halde bulunan Moğol ve Türk boylarını tek bir çatı altında toplayarak Moğol Hanlığını kurmuş ve Cengiz Han unvanı ile tahta çıkmıştır. Timuçin Jin Hanedanını yenerek Kuzey Çin'e, Balasagun dolaylarına hükmeden Karahitayları yenerek de İli vadisini topraklarına katmıştır. Doğu Asya'nın güçlü devletlerinden biri haline gelen Moğol Hanlığı, dönemin süper gücü diye atfedebileceğimiz Büyük Selçuklu Devletinin tek varisi konumundaki Harizmşahlar ile sınır komşusu olmuştur. İki güçlü devlet arasında ilk yıllarda iyi ilişkiler kurulmuşsa da ileriki yıllarda ilişkiler kötüleşip savaşın eşiğine gelinmiştir. 1219 yılında Otrar Valisi İnalçık'ın Moğol tacirleri casusluk yaptıkları iddiası ile idam etmesi sonucu Cengiz Harizmşahlara savaş ilan etmiştir. İç karışıklıklardan dolayı Moğollara karşı mukavemet edemeyen Harizmşahlar istilaya uğramıştır. Sultan Alaaddin Muhammed'in ölümü ile yerine geçen oğlu Sultan Celaledin Moğollara karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamamış ve ülkesi işgal edilmiştir.

Asya'nın tek hâkimi konumuna gelen Moğollar hedeflerine isyanlar sonucu zayıflayan Türkiye Selçukluları koymuş ve Köseadağ muharebesi ile bu emellerini gerçekleştirmişlerdir. Selçukluları tahakkümleri altına aldıktan sonra Abbasi Hilafetine son vererek Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Cuci oğlu Batu Han önderliğinde Avrupa da ve Tuluy oğlu Kubilay önderliğinde Çin'de ilerlemekte olan Moğollar Tuluy oğlu Hülagü önderliğinde de Afrika'da ilerlemek istemekteydiler. Bu sebepten Moğollar yeni kurulmuş ve hala iç karışıklıklarla mücadele etmekte olan Mısır merkezli Memluk Sultanlığını kendilerine hedef olarak seçtiler. Memlükler Sultan Kutuz önderliğinde Moğol kuvvetlerini Ayn Calut mevkiinde yenerek Moğol istilasını durdurmayı başaran ilk devlet oldu. Moğolların aldığı bu büyük yenilgi sonucu Moğolların, Afrika ilerleyişi başarısız oldu ve Dünya tarihi yeniden şekillendi. Bu metnin amacı da Ayn Calut savaşına kadar olan dönemi ve sonrasında gerçekleşen bir dizi olayı incelemektir.

1. TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ

1219 yılında gerçekleşen Otrar faciası üzerine Moğol Hanı Cengiz, Harizmşah Sultanı Muhammed Harizmşah'a savaş ilan etti. Üç koldan ilerleyen Moğol kuvvetleri, tüm Türkistan'ı ele geçirmiş, ele geçirdikleri bölgelerde taş üstünde taş, omuz üstünde baş koymayarak büyük katliamlara imza atmışlardı. Sultan Muhammed Harizmşah, ülkesinin istilası üzerine Irak'taki oğlu Rükneddin Pirşah'ın yanına giderken hastalanmış ve Hazar Denizinin güney kıyısındaki Abeskun adalarından birine sığınmıştı. Burada oğlu Celaleddin'ini veliahtı olarak değiştirmiş, kendi eliyle oğluna kılıç kuşatmış ve bu olaydan kısa süre son-

ra hayata gözlerini yummuştur. Yerine geçen veliaht oğlu Celaleddin, Başkent Gürgenc şehrine giderek tahta oturdu. Fakat Celaleddin'in kardeşi Uzlaşah kendisine bağlı olan Bayagut kabilesinden 7000 adam ile darbe girişimi yapmaya kalkıştı. Emir İnanç Han bu darbe girişimini Sultan Celaleddin'e bildirince sultan derhal yakın adamlarını alarak babasının meliklik döneminde kendisine verdiği Gazne'ye doğru yola çıktı (Özaydın, 1991). Yolda Moğol baskınına uğrayan Sultan Celaleddin canını zor kurtarmış, Gazne'yi kendine merkez kabul ederek burada yeni bir ordu toplamıştı. Bunda Emir Melik ve Sultan İğrak'ın katkısı hayli fazlaydı (Taneri, 1993).

Büyük bir ordu toplamayı başaran Sultan Celaleddin, Veliyon Kalesi'ni kuşatan Moğol kumandanları Tekeçük ve Molghor'a hücum ederek onları bozguna uğrattı. Celaleddin'in Gazne şehrinde ordu toplayıp birlikleri üzerine hücum ettiğini haber alan Cengiz Han, damadı Şiki Kutugu Noyan'ı Sultan Celaleddin'i ortadan kaldırması için görevlendirmiştir. Sultan Celaleddin, ordusu ile Şiki Kutugu Noyan'ı Kabil'in kuzeyindeki Pervan mevkinde karşılaşmıştır. 1221 yılında gerçekleşen Pervan muharebesinde Sultan Celaleddin, Şiki Kutugu Noyan'ı Moğol atlılarının manevra yapamayacağı dar bir alanda karşılaşmış ve Cengiz Han'ın Damadı Şiki Kutugu Noyan ve ordusunu mağlup etmiştir (Taneri, 1993).

Sultan Celaleddin Mengüberti'nin kazandığı bu büyük zafer ile Moğolların yenilmezlik imajı son bulmuş ve Herat gibi işgal altındaki şehirlerde direnişler başlamıştır. Lakin Harizmşah ordusu Emir Melik ve Sultan İğrak arasında çıkan bir tartışma sonucu ikiye bölündü. Sultan Celaleddin'in ordusunun bölündüğü haberini

alan Cengiz Han, bizzat ordunun başına geçerek Gazne şehrine doğru yola çıktı. Sultan Celaleddin, Moğollarla giriştiği ilk savaşı kazanmasına rağmen ordusunun bölünmesinden dolayı güç kaybetmiştir. Cengiz Han'ın kendisi üzerine bizzat harekete geçtiğini öğrenen Sultan Celaleddin, ordusuyla Hindistan'a geçmek için İndus Nehri'ne doğru hareket etti. Cengiz Han, Sultan Celaleddin Mengüberti'yi İndus Nehri kıyısında yakalamıştır ya da yakaladığını sanmıştır. Aslında bu durum, Sultan Celaleddin'in bir tuzağıdır. Cengiz Han gelmeden önce Hindistan'a geçemeyeceğini fark eden Sultan Celaleddin savaş meydanını kendisi belirledi ve Cengiz Han'ı beklemeye koyuldu. Moğol ordusunun sadece göçebe atlı birliklerden oluştuğunu bilen Sultan Celaleddin, Moğol atlılarının manevra yapamayacağı bir konuma yerleşmişti. Savaşın başlangıcında kazanmaya yakın olan Sultan Celaleddin'in ordusunun sol kanadı, hat halinde savaşan ordunun düzenini bozarak öne çıkmış ve Moğolların tuzağına düşmüştür. Bu hatayı fark eden Cengiz Han, ihtiyat birliklerine Harizmşah ordusunu arkadan sarma harekâtı yapmaları için emir vermiştir. Başarılı bir şekilde Harizmşah ordusunu saran Moğollar, 1221 yılında gerçekleşen İndus Muharebesini kazanmış ve Harizmşahlar ordusunu imha etmiştir. Ordusuyla yalın kılıç savaşan Sultan Celaleddin Mengüberti, bozguna uğrayan ordusunu terk ederek İndus Nehri'ne atını sürmüştür. Cengiz Han, elinde sancağıyla at üstünde İndus Nehri'ni geçmekte olan Sultan Mengüberti'yi görünce, "Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki belâ girdabından kendini kurtarıp sahile vardı" diyerek Celaleddin'i takip etmek isteyen Noyanlara izin vermemiştir (Cüveyni, 2022: 349).

Kaynak: World History Encyclopedia

2. SULTAN CELALEDDİN'İN ORTA DOĞU'YA GELİŞİ

Hindistan'da kaldığı kısa süre boyunca farklı zorluklar yaşayan Celaleddin Mengüberti, burada fazla dayanamayacağını anlayıp Irak-ı Acem ve Kafkaslar'a hareket etmiştir. Celaleddin kendisinin hükümdarlığını kabul etmeyip Rey kentinde baş kaldırmış olan kardeşi Gıyaseddin Pirşah'a Akuta mevkiinde taarruz ederek kardeşini yenmiş ve ona bağlı emirleri kendi tarafına çekmiştir. Hakimiyet alanını genişletmek isteyen Celaleddin daha da batıya ilerleyerek bölgedeki Tebriz merkezli İldenizliler Atabeyliği'ni yıkmış, İran'daki eski emirlerinden de tekrardan biat alarak devletini yeniden

teşkilatlandırmıştır. Bölgede güçlenmek için müttefik arayan Sultan Celaleddin, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat ile dostluk kurmuş ve düşmanlarına karşı daha güçlü hale gelmiştir. Moğollar, batıda güçlenmekte olan Celaleddin Mengüberti'nin üzerine yeni seferler düzenlemiş ve bu seferler sonucu tüm İran'ı ele geçirmişlerdir. Kafkaslar'da sıkışan Sultan Celaleddin, Anadolu ve Suriye yönüne doğru genişleyebilmek için Eyyubilerin elinde bulunan Ahlat Kalesi'ni kuşatmıştır. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat, Sultan Celaleddin'e Eyyubilerle barış yaparak Müslüman kanı dökmemesi gerektiğini söylemişse de Sultan Celaleddin, Sultan Keykubat'ın uyarılarını dikkate almayarak Ahlat'ı ele geçirip yağmalamıştır. Bu olay neticesinde müttefiki Selçuklu ile arası açılan Sultan Celaleddin, Moğollar karşısında yeniden tek başına kalmıştır (Cüveyni, 2022: 371).

Erzurum Valisi ve Sultan Alaaddin'in damadı olan Cihanşah, Sultan Alaaddin'e olan bağlılığı bırakarak Sultan Celaleddin'e bağlılık bildirmiş ve Anadolu üzerine sefer düzenlemesi için onu kışkırtmıştır. Sultan Alaaddin bu olay üzerine çok hiddetlenmiş, Sultan Celaleddin'den Cihanşah'ı kendisine teslim edip Erzurum'dan çekilmesini istemiştir. Sultan Celaleddin bu istekleri reddedip devletini batıya doğru genişletmek için Selçuklu üzerine sefere çıkmıştır. Sultan Celaleddin'in isteklerini reddetmesi üzerine ordu toplamış ve müttefiki Eyyubilerden de destek isteyerek Harizmşah üzerine sefere çıkmıştır. Birbirinden habersiz ilerlemekte olan iki ordu Yassı Çimen mevkinde karşılaşmışlardır. Savaşın başında Selçuklu öncü birliklerini imha eden Harizmşah ordusu, okçu birlikleri sayesinde Selçuklu ordusuna üstün gelmiş ve zafere

yaklaşmıştır. Savaşın neticeye bağlanacağı sıralarda Sultan Celeleddin rahatsızlanmış ve geri saflara doğru çekilmiştir. Sultan'ın çetresinin geri saflara doğru hareket ettiğini gören Harizmşah ordusu, Sultan Celeleddin'in öldüğünü sanarak dağılmıştır. Savaşta zaferle ayrılan Sultan Alaaddin Keykubat, Harizmşah Devleti topraklarına girmeyerek sadece Erzurum'u geri almış ve kendi topraklarını müdafaa ile yetinmiştir (Sümer, 2022). Bu savaşta sonra gücünü tamamen yitiren Sultan Celeleddin, Diyarbakır yakınlarında bir Moğol baskınından kaçarken eşkıyalar tarafından soyulmuş ve bir eşkıya tarafından öldürülmüştür. Sultan Celeleddin Mengüberti Harizmşah'ın ölümü ile ülkesi tarih sahnesinden çekilmiş ve tamamıyla Moğolların hakimiyetine geçmiştir.

Harizmşah ülkesinin baştanbaşa Moğollar tarafından istila edilmesi üzerine zulüm altında kalan Türkmenler, Maverâünehir, Horasan, İran ve Kafkaslardan Suriye ve Anadolu topraklarına göç etmişlerdir. Bu çapta büyük göçler, her zaman için göç bölgesindeki devletlere büyük zararlar vermiştir. 1035 yılında kendi soydaşları Oğuzlar ve Karahanlılardan kaçan Kınıklar, Gazneli Devleti topraklarına girerek Horasan'a yerleşmiş ve gerçekleşen bir dizi muharebe sonucu 1040 yılında Gaznelileri Horasan ve İran'dan atarak Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Yine benzer bir vaka 1130 yılında gerçekleşmiştir. Karluk ve Hitaylardan kaçan Oğuzlar, Selçuklu topraklarına girerek Horasan'ı yakıp yıkmışlar ve Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına sebebiyet vermişlerdir. Harizmşah Devleti'nin yıkılması üzerine 1230-1240 yılları arasında gerçekleşen Türkmen göçleri de aynı etkiyi Anadolu'da yapmıştır. Sultan Alaaddin Keykubat'ın Kayseri'de zehirlenerek öldü-

rülmesi üzerine tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev, babası Alaaddin Keykubat'ın izlediği Türkmen politikasından vazgeçmiş ve gulam politikası izlemeyi tercih etmiştir. Zaten hakimiyet altına alınmaları zor olan Oğuz-Türkmen grupları, devletin politika değişimine gitmesiyle daha da başıbozuk hale gelmişler ve 1240-1241 yıllarında Baba İshak ile Baba İlyas'ın etrafında toplanarak Doğu Anadolu'da büyük bir isyan başlatmışlardır. Bu isyanı zorlukla bastıran Selçuklu Devleti, yıkılmanın ucundan dönerek büyük güç kaybetmiştir. Selçukluların güçten düşmesini fırsat bilen Moğollar, 1243 yılında Anadolu'ya sefer düzenlemişler ve bu sefer sırasında gerçekleşen Köseadağ muharebesini kazanan Baycu Noyan Konya'ya ilerlemiştir. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in tecrübesizliği yüzünden kaybedilen Köseadağ savaşı sonucu Selçuklu Devleti, Moğol tahakkümü altına girmiştir (Sümer, 2002).

3. HÜLAGÜ HAN'IN ORTA DOĞU SEFERİ

1251 yılında Tuluy oğlu Möngke, Karakurum'da Han seçildikten sonra kardeşi Kubilay'ı Çin seferi ile görevlendirirken, diğer kardeşi Hülagü'yü de Orta Doğu'nun fethi ile görevlendirmiştir. Alınan kurultay kararınca her iki Mirza'ya da Moğol ordusunun onda ikisi verilecekti. Semerkand'da ordularını toplayan Hülagü Han, döneminin en büyük ordusuna sahip olmuş ve vakit kaybetmeden sefere başlamıştır (Yuvalı, 1998).

İlk hedef olarak Nizari İsmaililer üzerine yürüyen Hülagü Han, Alamut Kalesi'ni kuşatmıştır. Alamut, sarp dağlar üzerine inşa edilmiş olduğu için ele geçirilmesi çok zahmetli bir kaledir. Daha önce Selçuklular ve varisleri tarafından birçok kez kuşatılan kale, o güne

kadar asla düşürülememiştir. Hülagü Han, o günkü standart kuşatma taktiklerinin dışına çıkarak kalenin bulunduğu dağın içine lağımalar kazdırmış ve bu lağımaların içerisinde petrol ve barut ile doldurmuştur. Bu sayede kaleyi 1256 senesinde kısa bir kuşatma ile ele geçirmiş ve İsmaililerin Hükümdarı Rükneddin'i Karakurum'a yollamıştır. Bir sonraki hedefi Abbâsî hilafet merkezi Bağdat olan Hülagü Han, Halife Müstansır Billah'a şehri terk etmesini emretmiştir. Bu tehdide aynı sertlikte cevap veren Halife Müstansır, Bağdat'ı terk etmemiş ve cihad ilan etmiştir; fakat hiçbir Müslüman devletten cihad çağrısına cevap gelmemiştir. Cihat çağrısının cevapsız kalmasının sebebi, tüm İslam devletinin ya istila altında ya da iç savaşla boğuşmakta olmasıdır. 1258 yılında Bağdat'ı kuşatan Hülagü Han, şehri ele geçirmiş ve büyük bir yağma yapmıştır. Öyle ki Arap kaynakları, şehirde bir ila iki milyon insanın katledildiğini yazar. Hülagü Han, Bağdat seferini tamamladıktan sonra Ketboga Noyanı öncü kuvvet olarak Eyyubi ve Memlûkler üzerine yollayarak yönünü Suriye ve Filistin bölgesine çevirmiştir (Yuvalı, 1998).

4. MEMLÜK SULTANLIĞININ KURULUŞU

Eyyubi hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in oğlu el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub 1240 yılında tahta çıktıktan sonra orduda ve devlet teşkilatında yenilemeye gitmiştir. II. el-Melikü'l-Adil Seyfeddin ile taht mücadelesi veren el-Melikü's Salih taht kavgası sırasında kendisine destek vermeyen Arap ve Berberi kökenli devlet adamlarının görevlerine son vermiş, yerlerine Harizm ve Deşt-i Kıpçak'tan getirilen köle kökenli Türk Memlûkleri görevlendirmiştir. Devletteki bu kabuk değişimi ile zaten Selçuklu mirasının varisi Eyyubilerde

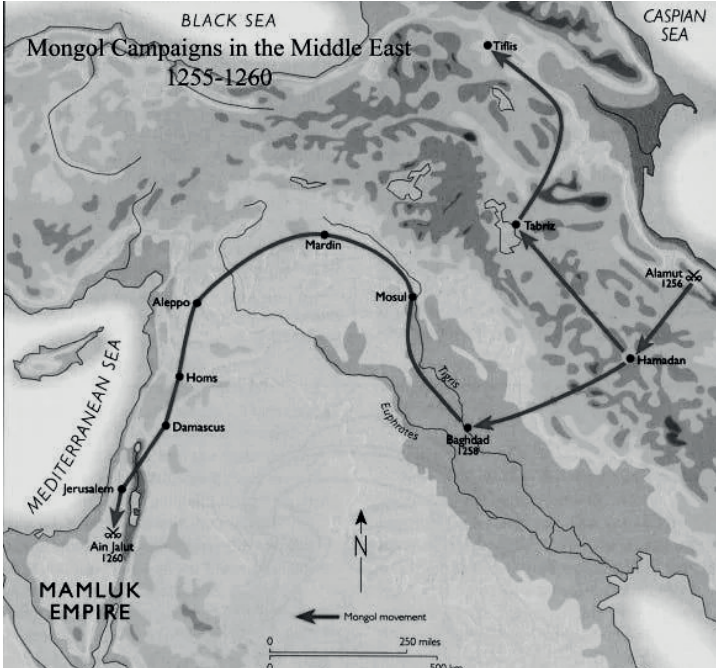
tam bir Türkleşme görülmektedir. Necmeddin Eyyub'un oğlu Turanşah döneminde Memlükler yönetimden uzaklaştırılmış ve kötü muameleye maruz kalmışlardır. Bunun üzerine efendileri Necmeddin Eyyub'a sadakatle bağlı olan Memlükler, efendilerinin hanımı olan Şecerüddür'ü 1250 yılında tahta çıkartarak devrik sultan Turanşah'ı çeşitli eziyetlerle öldürmüşlerdir (Tomar, 2010). Sultan Turanşah'ın ölümü ile Eyyubilerin Mısır kanadı çökmüş ve yerine Memlük Sultanlığı kurulmuştur. Sultan Şecerüddür, İslam coğrafyasında hükümdarlık yapan ilk kadın olmakla beraber tepkilerden dolayı hakimiyeti sadece 8 ay sürdü. Abbâsî halifesi Şecerüddür'ün sultanlığını tanımamış ve Memlüklere yazdığı mektupta *"Eğer içinizde sultan olacak erkek yoksa Bağdat'tan yollayalım"* diyerek onları aşağılamıştır (Ali, 2022: 178). Mısır coğrafyasında da bir kadının hükümdar olması hoş karşılanmayınca Şecerüddür, kocasının tahta çıkışında etkin rol oynayan Memlük emirlerinden İzzeddin Aybeg ile evlenerek tahtı ona bırakmıştır. Sultan Şecerüddür adına da para basılmış, adı dolaylı yolla hutbelerde okutulmuşsa da halk ve halife nezdinde tam bir karşılık bulamadığı için Memlük Sultanlığı'nun ilk hükümdarı İzzeddin Aybeg olarak kabul edilir. Şam merkezli Eyyubi devleti, Memlükler'i tanımayarak onlara savaş ilan etmişse de, 1253 yılında Hülagü Han'ın Orta Doğu'ya gelmesi ve Halife'nin isteği üzerine barış yapmışlar ve Mısır'da Memlükler'in hakimiyetini tanımıştır. Sultan Aybeg, çevre İslam ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla Musul Atabeyinin kızı ile evlenmiştir. Bu evlilikten memnun olmayan Şecerüddür, eşi İzzeddin Aybeg'i bir suikast sonucu öldürmüş ve yerine oğlu el-Melikü'l-Mansur'u geçirmiştir. Çocuk yaşta tahta geçen Mansur, Moğol tehlikesi sebebiyle tahta çok

kısa süre kalmış ve Harizmşahlar hanedanına mensup Memlûk emirlerinden Seyfeddin Kutuz tarafından tahttan indirilmiştir (Yiğit, 2002). Tahta geçen Seyfeddin Kutuz, Moğol tehlikesi ile karşı karşıya olduğunun farkındaydı.

Bu tehditle başa çıkabilmek için İslam âleminde yardım isteyen Sultan Kutuz hutbelerden Moğollara karşı cihat çağrısında bulunmuş ve Sultan Aybeg döneminde Mısır'ı terk etmiş olan Bahri Memlûkleri'ne genel af çıkarmıştır çünkü kendisinin mensup olduğu Muizzi Memlûkleri'nin gücünün Moğollarla savaşmaya yetmeyeceğinin farkındaydı. Mısır'da bu olaylar cereyan ederken Hülagü Han Suriye'ye doğru sefere çıkmış ve Sultan Kutuz'a mektuplar yollamıştır. Hülagü Han'ın Sultan Kutuz'a yolladığı mektup şu şekildedir: *"Yeri göğü yaratan Allah'ın adıyla, biz Allah'ın ordusuyuz. Allah bizi öfkesinden yaratmıştır. Allah'ın öfkesini üzerine çekmiş kavimlere Allah tarafından musallat edildik. İradenizi bize teslim edin."* (Aktan, 1991: 191). Bu isteği reddeden Sultan Kutuz elçileri Kahire surlarına astırmıştır. Sultan Kutuz'un biat etmemesi üzerine 1259 yılında Mısır'a doğru yola çıkan Hülagü Han, henüz Şam'a varmadan ağabeyi büyük Han Mönge'nin ölüm haberini almıştır. Moğol İmparatorluğu'nun başına geçmeyi planlayan Hülagü Han, han seçimi için Karakurum'a hareket etmiştir. Mısır seferinin devam etmesini isteyen Hülagü Han, en kudretli komutanı Ketboga'yı subaşı ilan ederek Afrika içlerine kadar ilerlemesini emretmiştir (Yuvalı, 1998). Memlûk ordusu Kahire'de toplanmaktayken ordunun yol güzergâhının güvenliğini almak için öncü birliklere Baybars, Sina Çölü'nü geçerek Filistin'e doğru yola çıkmıştır. Gazze yakınlarında karşılaştığı Baydara idaresindeki Moğol kuvvetlerine hücum eden

Baybars, Moğol öncü kuvvetlerini dağıtmıştır (Güler, 2018: 209). Mağlubiyetin ardından Baydara geri çekilerek Ketboga'ya Memlûklerin Filistin topraklarına ordu getirdiğini haber vermiştir. Haberi aldığıında Musul, Harran, Urfa, Silvan, Halep ve Dımaşk'ı ele geçirmiş olan Ketboga, Noyan ordusu ile derhal güneye hareket etmiştir. Moğolların öncü birliklerini Gazze'de bir baskın sonucu yenen Baybars, Sultan Kutuz'a Moğolların Filistin'e kadar ilerlediğini haber vermiştir. Bu haberi alan Sultan Kutuz, ordusu ile Filistin'e doğru yola çıkmıştır.

5. AYN CALUT MUHAREBESİ

Kaynak: Türk Bilimi

Sultan Kutuz Filistin topraklarına geldiğinde Moğolların yanında olan Sarimuddin Aybek'ten mektup almıştır. Gelen mektup şu şekilde önemli bilgiler içermektedir:

- Moğol ordusu bilinen gücünü şu an yitirmiş durumdadır. Çünkü Hülagû, Tebriz'e giderken yanına çok sayıda komutan ve asker almıştır. Bu yüzden ordu Suriye'ye girerken sahip olduğu eski gücünü yitirmiş bulunmaktadır.

- Moğol ordusunun sağ cenahı, sol cenahından daha güçlüdür. Bu nedenle Müslüman ordusunun Moğol ordusunun sağ cenahı ile karşılaşacak olan sol cenahına ağırlık vermesi gerekmektedir.

- Bu mektup ile Moğol ordusunun ne durumda olduğunu öğrenen Memlükler, savaş meydanına daha hazırlıklı bir şekilde çıkma fırsatı bulmuşlardır (Ali, 2022: 300).

Memlükler ordusunda Moğollardan kaçarak Mısır'a gelmiş olan birçok Türkistanlı emir bulunmaktaydı ve bu emirler Moğol savaş taktiklerini çok iyi bilmektedirler. Onların görüşleri neticesinde savaş meydanı Ayn Calut mevki seçilerek ordu o bölgeye konuşlandırıldı. 3 Eylül 1260 Cuma günü Moğolların Ayn Calut ovasına gelmesiyle savaş başladı. Sultan Kutuz, savaş meydanında Baybars emrindeki öncü birlikleri bırakarak asil orduyu ovanın etrafındaki tepelere konuşlandırarak pusuya yatmış olup Moğol taarruzunu beklemekteydi. Ketboga, savaş meydanında gördüğü ordunun tüm Memlük ordusu olduğunu sanarak öncü kuvvetlerine saldırı emri vermiş ve savaşı başlatmıştı. Ufak bir çatışmanın ardından Baybars, taktik icabı birlikleriyle geri çekilmeye başlamış ve Ketboga'yı peşine takmıştır. Bu geri çekilişi bozgun sanan Ketboga, ordusuna topyekün

taarruz emri vermiş ve tepelerin arasına doğru hareket etmiştir. Ketboga'nın tuzağa düştüğünü fark eden Sultan Kutuz, ordusuna umumi taarruz emri vermiş ve Moğol ordusunu kısıp almıştır.

Memlük taarruzu çok şiddetli olmuştur, lakin Moğol sağ kanadı beklenilenden fazla direniş göstermiş ve kısıp dağılma noktasına getirmişti. Bunun farkında olan Sultan Kutuz, ihtiyat birliklerini sol kanadına yardıma göndermişse de yeterli olmamıştır. Savaşın iyiden iyiye şiddetlendiğini gören Sultan Kutuz, başındaki miğferi çıkarıp şöyle bağırmaya başladı: *“Vah İslam vah! Allah'ım, sen kulun Kutuz'a Moğollar karşısında zafer ihsan eyle”* diye bağırıp savaş meydanına inmiş ve bizzat savaşmıştır (Ali, 2022: 301). İşte burada askerlerin azmi artmış ve Moğol kuvvetlerine karşı direnç göstermeye başlamışlardır. Karşı saldırıya geçerek büyük bir cesaretle öne atılan Sultan Kutuz Moğol saldırısını püskürtmeye çalışmıştır. Böylece Ayn Calut ovasında çarpışmalar iyice kızışmış ve tekbir sesleri yükselmeye başlamıştır. Müslümanlar duaya ve Allah'a yakarmaya koyulup, Allah'tan kendilerine zafer ihsan eylemesi için niyazda bulundular.

Sultan Kutuz, Moğol saflarını yara yara ilerlerken atının yara almasıyla attan inmiş ve yedek atlarından biri gelinceye kadar piyade olarak savaşa devam etmiştir. Sultan Kutuz'un piyade olarak savaştığını gören emirler ona *“Düşman seni böyle piyade görse öldürürdü, İslam da senin yüzünden tam bir facia yaşamış olurdu”* dediklerinde Sultan Kutuz onlara şu şekilde cevap vermiştir: *“Bana gelince ben cennete giderdim; İslam'a gelince, İslam'ın da onu koruyup kollayan bir Allah'ı var.”* Bu olaylar cereyan ederken savaş şiddetlenmiş

ve saflar arasında gedikler açılmıştır. Bu gediklerden Moğol hatlarının içine doğru sızan Memlük emirlerinden Celaledin Akkuş, Ketboga Noyanı öldürmeyi başarmıştır. Komutanlarının öldürüldüğünü fark eden Moğol ordusunun direnci kırılmış ve savaş meydanından kaçmaya başlamıştır. Gün batarken Sultan Kutuz'un gördüğü manzara müthişti; tüm İslam âlemini yakıp yıkan Moğolların kelleleri ya askerlerinin mızraklarının ucunda ya da çölün kızgın kumlarında idi. İntikam alınmış, Türklüğün ve İslam âleminin itibarı ayaklar altında kalmamıştı. Baybars'a kaçmakta olan Moğol askerlerini yakalayıp imha etmesini emreden Sultan Kutuz, ordusuyla muzaffer bir komutan olarak Şam'a doğru yola çıkmıştı. Baybars, birlikleriyle Moğolları takip etmiş ve yakaladığı mağlup orduyu Beysan mevkişi yakınlarında imha etmiştir. Galibiyetin haberi Şam şehrine varınca halk, Moğollara ayaklanmış ve Moğol garnizonunu ya öldürmüş ya da esir almıştır. Sultan Kutuz'un da Şam'a gelmesiyle Suriye'deki Moğol emirleri kaçarak doğuya doğru ilerlemişlerdir. Böylece Sultan Kutuz, Suriye'yi topraklarına katarak bölgede güvenliği sağlamış oldu (Özaydın, 1991).

Kaynak: World History Enclopedia

6. AYN CALUT MUHAREBESİ SONRASI

Sultan Kutuz, Moğolları mağlup edip Halep ile Şam'ı topraklarına kattıktan sonra muzaffer bir komutan olarak Kahire'nin yolunu tutmuştur. Moğollarla savaştan önce Sultan Kutuz, Bahri Memlûkleri reislerinden Baybars'ı yanına çekmek için savaştan sonra kendisine Halep şehrini ikta olarak vereceğine dair söz vermişti; fakat savaş sonrasında bu sözünden cayarak Halep şehrini Baybars'a vermemiştir. Sultan Kutuz'un sözünden caydığını öğrenen Baybars, Kahire'ye dönmekte olan Sultan Kutuz'u bir suikast sonucu öldürerek kendini Sultan ilan etmiştir. Genel olarak Türk devletlerinde hükümdar olmanın kaidesi Aşina soyundan gelmektir. Asya Hun Devleti zamanından itibaren bu anlayışın asırlarca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı bilinmektedir. Mısır Memlûk sultanlarına gelince; bunların saltanata nail olmaları, diğer Türk devletlerindeki gibi irsiyetle ilgili değildi. Memlûkler devleti, köle kökenli askerler tarafından kurulmuş oldu-

ğu için herhangi bir hanedan ailesi bulunmamaktadır. Memlüklerin soyları belli olmadığı için hiçbirinin Tanrı katında bir diğerine üstünlüğü yoktur (Aktan, 1995). Bu yüzdendir ki güçlenen bir Memlük reisi, Sultan'ı tahtan indirerek kendisi tahta çıkabilir. Baybars da kendi yasal hakkını kullanarak Sultan Kutuz'u öldürmüş ve tahta kendisi geçmiştir. Sultan Baybars tahta geçtikten sonra hem Haçlılar hem de İlhanlılar üzerine seferler yaparak Haçlı-Moğol ittifakını bitirmekle kalmamış, Orta Doğu'daki Moğol ilerleyişini de durdurmuştur. Sultan Baybars, Anadolu Seferi (1277) ile Türkiye Selçuklu Devleti'ni Moğol tahakkümü altından kurtarmaya çalışmıştır. Elbistan ovasında gerçekleşen muharebeyi kazanan Sultan Baybars Kayseri'ye gelerek Selçuklu tahtına oturmuş ve kendisini el-Melikü'z-Zâhir Rüknuddîn Baybars el-Bundukdârî ilan ederek kendisini Selçuklu Sultanı ilan etmiştir. Bu girişimlerine rağmen Sultan Baybars Anadolu'daki Moğol tahakkümünü kıramamıştır. Lakin Kuzey'de Altın Orda Güney'de Memlükler tarafından bozguna uğratılan İlhanlılar odaklarını Anadolu'dan çekmek zorunda kalmışlardır. Bu sayede serhat boylarındaki beyliklerin teşkilatlanma süreci hızlanmıştır.

SONUÇ

Ayn Calut muharebesi ile durdurulan Moğollar Kuzey Afrika ve Mağrip hedeflerine ulaşmak bir yana dursun Suriye'den dahi atılmışlardır. Bu zaferin neticesinde İlhanlılar duraklama devrine girmiş oldular ve Gazan Han dönemine kadarda eski güçlerine kavuşamadılar. Sultan Kutuz'un yerine tahta geçen Sultan Baybars askeri ve siyasi doğru adımlar atarak Moğolların daha da güçten düşmesini sağlamış ve Haçlı, Moğol ittifakının

oluşmasını engellemiştir. Sultan Baybars'ın ölümünden sonra Moğollarla yapılan mücadeleler devam etmiş ve bu savaşlar neticesinde Memlükler üstün gelerek Orta Doğu'daki Moğol zulmünü ufak çaplı da olsa kırmayı başarmışlardır. Cengiz Han'ın Deşti Kıpçak'ta hüküm süren torunu Altın Orda Hanı Berke'nin İslamiyet'i kabul etmesi ve Derbent geçitlerinden güneye inmesinden dolayı İlhanlılar Anadolu ve Mısır'a karşı yaptıkları seferleri azaltmak zorunda kalmıştır. Berke Han, amcası oğlu Hülagü'nün Müslümanlara yaptığı zulümlerden dolayı Memlük Sultanlığı ile müttefik olmuş ve yapılan savaşlarda İlhanlılara ağır mağlubiyetler yaşatmıştır. Zayıflayan Moğollara karşı Anadolu Türkmen beylikleri isyana kalkışıp Anadolu'daki İlhanlı baskısını azaltmayı başarmışlardır. Ayn Calut Savaşı ile kırılan Moğol istilası, Memlük Sultanlığı, Altın Orda Hanlığı ve Türkmen Beylikleri sayesinde 1335 yılında tamamen son bulmuştur. Moğol istilasından çok daha güçlü bir şekilde çıkan Türkler, 14. yüzyıl ve 18. yüzyıl arasında Pasifik'ten Çin'e, Sibiryadan Hindistan'a kadar hüküm sürmüş ve cihana hükmeden devletler kurmuştur. Yukarıdan da anlaşılabilceği gibi, Ayn Calut Savaşı ile Türk ve Dünya tarihinin yeniden şekillenmesinde etkin rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

- Aktan, Ali. 1991. "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi". (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2738/36461>).
- Aktan, Ali. 1995. "Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı". *Belleten* 59(226):605-20. doi: 10.37879/belleten.1995.605. (<https://belleten.gov.tr/tam-metin/2355/tur>).
- Ali, Hüseyin. 2022. "Moğolları Durduran Savaş: Aynicâlût Savaşı". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 6(2):292-308. doi: 10.52115/apjir.1146832.
- Ali, Hüseyin. 2022. "TÜRK-İSLAM KADIN SULTANLARINDAN BİR PORTRE: ŞECERÜD-DÜR". *Academia.edu*. (https://www.academia.edu/94399914/T%C3%9CRK_%C4%B0SLAM_KADIN_SULTANLARINDAN_B%C4%B0R_PORTRE_%C5%9EECER%C3%9CD%D%C3%9CR).
- Cüveyni, Ata Melik. 2022. *TARİHİ CİHAN GÜŞA*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güler, Muhammed Sadi. 2018. "Moğol İstilas ve Aynicalut Savaşı". *Ulusal Tez Merkezi*. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=QeE7FbbohAifobro7J3Q7g&no=ILR1IugzsD0VJ-1JTxXtoA>).
- Özaydın, Abdülkerim. 1991. "AYNİCÂLÛTSAVAŞI". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org>).

tr/aynicalut-savasi).

Strayer, R. W., & Nelson, E. (2009). *Ways of the world: A brief global history*. Bedford/St. Martin's.

Sümer, Faruk. 2002. "KÖSEDAĞ SAVAŞI". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kosedag-savasi>).

Sümer, Faruk. 2022. "KEYKUBAD I". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/keykubad-i>).

Taneri, Aydın. 1993. "CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/celaleddin-harizmsah>).

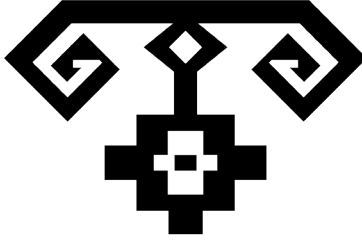
Tomar, Cengiz. 2010. "ŞECERÜDDÜR". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/seceruddur>).

Türk Bilimi. Erişim: 2024. (turkbilimi.com)

World History Encyclopedia. Erişim: 2024. (worldhistory.com)

Yiğit, İsmail. 2002. "KUTUZ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kutuz>).

Yuvalı, Abdülkadir. 1998. "HÜLÂGÛ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hulagu>).

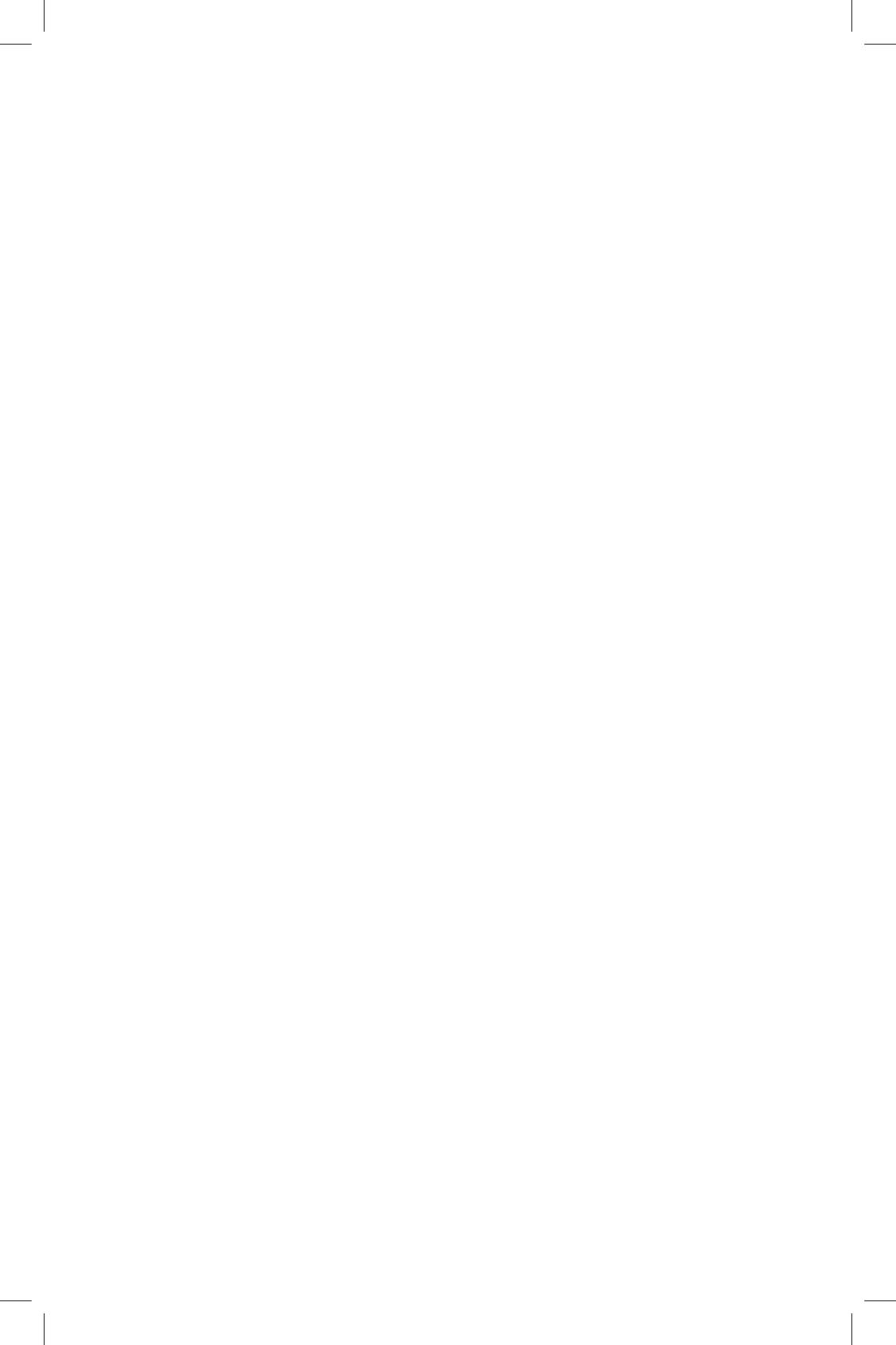

*“Bu gurbette gönlüm hiç şad olmadı.
Gurbette insan elbette sevinmezmiş.”
Babür Şah*

**TİMURLULARIN YENİ
YURDU HİNDİSTAN:
HÜMAYUN ŞAH DEVRİNDE
HİNDİSTAN'IN TÜRK YURDU
HÂLİNE GELİŞİ**

Melik Yahya AFŞARI¹

1 T.C. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Lisans Öğrencisi, myafsari@gmail.com, ORCID: 0009-0007-4123-4902

GİRİŞ

Kültürel zenginlik bakımından dünyanın renkli yörelerinden biri olan Hindistan 1526'da Gazi Zahirüddin Muhammed Babür'ün (1483-1530) bölgeye gelişiyle yeni bir sürece girmiş, ancak Babür Şah ve onunla bölgeye gelenler ilk etapta bu diyarı bir yurt olarak görmemişlerdir. Öz yurtları olan Türkistan'dan siyasi durumlar sebebiyle ayrılan bu göçmenler Hindistan coğrafyasına gelerek adeta güç almak için bir adım geriye atmış ve ihtiyaçları olan kuvveti toplayarak yurtlarına kavuşmanın peşinde koşmuşlardır. Öyle ki Babür Şah'ın oğlu ve ikinci Babürlü/Timurlu şahı olan Nasîrüddîn Muhammed Hümayun Şah (1508-1556) da mirzalık yıllarında babasının Orta Asya siyasetinin askeri kolundan sorumlu olmuştur. Ancak Hümayun döneminde hem Kuzey Hindistan'daki hem de Türkistan'daki siyasi durum artık Timurlu göçebelerin Hindistan'dan başka gidecek yerleri olmadığını göstermiştir. Özellikle ikinci saltanat döneminde Hümayun Şah'ın tam anlamıyla bölgede otoritesini tesis etmeye yöneldiği görülmektedir. Bu çalışmada ise Hümayun Şah'la beraber Hindistan Timurlularının Hindistan'ı ne noktada yurt olarak görmeye başladıkları konusu üzerinde durulacaktır.

1. XVI. YÜZYILDA ORTA ASYA'DAKİ VAZİYET

Dünya tarihindeki önemli mareşallerden biri olan Emir Timur (1336-1405) vefat ettiğinde geride Türkistan'dan Anadolu, Mezopotamya ve Hindistan'a kadar yayılan bir imparatorluk bırakmıştı. Ancak bu namağlup cihangirin vefatı sonrasında ortaya çıkan iktidar mücadelesi neticesinde, kısmen bazı dönemlerde düzen sağlanmış olsa da Timurlu hanedanı bölünmüş, imparatorluğunsa sınırları Horasan, Harzem ve Batı Türkistan'a kadar çekilmişti. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise çalışmanın devamında 'Türkistan' olarak isimlendirilecek sahanın bu üç bölgeyi içine aldığıdır. Diğer bir tabirle eski Çağatay toprakları olarak belirtilebilecek bu alan XVI. yüzyıla gelindiğinde kalan son Timurluların hâkim oldukları sahayı ifade etmektedir.

Timur soyundan gelen mirzalar tarafından bölgesel idarelerle yönetilmeye başlayan bu toprakları birleştirmek ise her bir Timurlu mirzasının ortak ideali idi. Bu ülkünün gerçekleşebilmesinde önemli bir adım olan eski Timurlu başkenti Semerkant'ın kontrolü ise birbirlerine eşit konumda olan Timurlu mirzalar arasından bir birincinin yani bir *primus inter pares*'in çıkmasını sağlayacaktı.

Bu ortamda Timur soyundan gelen Fergana hâkimi Ömer Şeyh Mirza'nın (1356-1394) oğlu Zahirüddin Muhammed babasının vefatı üzerine Fergana tahtına geçmiş ve akrabalarına karşı Semerkant için mücadeleye girişmişti. Nihayetinde Semerkant'a hâkim olsa da bölgede yeni bir güç olan Özbeklerle girdiği mücadele neticesinde şehri terk etmek zorunda kalmıştı.

Sonrasında Özbeklerin Horasan'daki ilerleyişini durdurmak için bölgede hak iddia eden bir başka yeni güç olan Safevilerle iş birliğine girişti. Ancak Safevi şahı I. İsmail'in, vereceği yardım karşılığında Muhammed Babür'ün de hâkim olduğu topraklarda Şiilik propagandası yapmasını istemesi Babür'ün bölgede prestij kaybetmesine sebep olacaktı. (Bıyıktay, 1991: 25) Safevilerden aldığı yardımla da başarısız olan Babür yeniden Özbekler tarafından Türkistan'ın dışına sürüldü. 1514'te Çaldıran Savaşında mağlup olan Safeviler batı yönlü politikalarına ağırlık vermiş (Gündüz, 2010: 253), doğudaki Babür ise Özbeklere karşı yalnız başına kalmıştı. Bu noktada yurdunu kaybetmiş haldeki Babür ise Özbeklere karşı duracak güçte olmadığından elindeki son kuvvetlerle Kabil'e çekildi. (Konukçu, 1991: 395)

2. BABÜR'ÜN HİNDİSTAN'A BAKIŞI VE ORTA ASYA HAYALLERİ

Maveraünnehir'de değişen dengeler Babür aleyhinde işlemiş ve Safevilerin bölgeden çekilmesiyle Özbekler bu sahaya hâkim hale gelmişlerdi. Kabil'e çekilen Babür ise bu süreçte Pencap bölgesine düzenlediği akınlarla Hindistan sahasına adım atmıştır. Ancak kendisinin kesin bir şekilde bölgeye girişi 1526 senesinde olmuştur. Kuzey Hindistan'da önemli bir güç olan İbrahim Ludi (1480-1526) üzerine çıktığı sefer neticesinde Panipat Ovasında iki ordu karşılaşmış ve İbrahim Ludi'nin ölümü ile savaşı Timurlular kazanmıştır. Ertesi sene Mevar *maharanası*² Rana Sangram'ı Hanva Savaşında mağlup eden Babür burada da Kuzey Hindistan'daki önemli bir başka gücü ortadan kaldırmıştı. (Konukçu, 1991: 395)

2 Hindu krallar için kullanılan unvan, büyük kral.

Devam eden süreçte Hindistan'ın doğusuna doğru hareket eden Babür, 1528'de yeni Safevi şahı Tahmasb'ın Özbek hanı Ubeydullah'ı Rûdicâm Muharebesinde yenmesi üzerine (Gündüz, 2010: 413) büyük oğlu ve veliaht mirza olan Hümayun'a yazdığı mektupta Semerkant'a hareket etmesini emretmiştir:

Yüce Allah, kendi fazl ve keremiyle bizim işlerimizi düzenliyor. O kadar ki hiçbir devirde böyle olmamıştır. (...) Gerekirse Hisar ya da Semerkant tarafına yürür ve Allah'ın inayetiyle düşmanları yenip vilayetleri alır, dostları memnun ve düşmanları da mahcup edersiniz. (Babur, 2006: 577)

Bu mektubunun devamında ise eski Timurlu topraklarının, oğulları arasındaki taksimatını dile getiren Babür hâkim olacağına inandığı ata topraklarının idaresinden bahsetmiştir:

Eğer Allah'ın inayetiyle Belh ve Hisar vilayetleri kolayca ele geçirilip boyun eğdirilirse Hisar'da senin adamın bulunsun, Belh'te Kâmrân'ın adamı. Eğer Allah'ın inayetiyle Semerkant da ele geçirilirse Semerkant'ta sen otur. (Babur, 2006: 577)

Bu kısımdaki bir diğer önemli husus ise Hümayun'a Semerkant'ın verilmiş olmasıdır. Timurlu idaresini Türkistan'da yeniden tesis etmek isteyen Babür, eski Timurlu başkenti olan Semerkant'ı oğlu Hümayun'a bırakarak bir veliaht tayininde de bulunmuş oluyordu. Bu şekilde bölgenin fethiyle görevlendirilen Hümayun iki sene içinde Afganistan yöresinde huzuru sağlasa da babasının emrettiği gibi Semerkant'a hâkim olamadı.

Babür tarafından yazılan ve dönem için önemli bir kaynak olan *Babürname'den* anlaşıldığı üzere de Babür'ün Hindistan'a hükümdar olmak istediğini söylemek zordur. Öyle ki hatıratındaki 'Hindistan'ın iyiliği, büyük bir vilayet olmasıdır. Altın ve akçe çok bulunur.' (Babur, 2006: 506) ifadesinden de bu coğrafyayı yalnızca kaynaklarından ibaret gördüğü anlaşılır. Diğer yandan Hümayun'un oğlu ve üçüncü Babürlü hükümdarı Ekber Şah devrinde kaleme alınan *Ekbername* isimli eserde de Babür'ün kendi planları için şunları söylediği belirtilir:

*Allah'ın inayetiyle çözmeye yaklaştığımız
Hindistan sorunlarını çözüp buralara sadık hizmetkârlar bırakarak ata topraklarımıza gitmeliyiz. Aslında tüm bu diyarların kulları sefere hazırlanmalı ve yüce ordunun gelişini beklemelidir. (Abul Fazl, 2024: 270)*

Buradan görüleceği üzere Babür Hindistan'daki işleri yoluna koyduktan sonra başta Semerkant olmak üzere eski Timurlu topraklarındaki hakimiyeti sağlamak istemektedir. Hindistan ise bu süreç içerisinde Babür ve takipçileri için kısa süreli bir sığınak ve seferler için bir tür gelir kaynağı olarak görülmektedir. Diğer yandan Hindistan halkı da Timurluları bir idareciden çok işgalciler olarak görmektedir. (Roux, 2018: 319) Ayrıca iklimin Orta Asyalı askerler için uygun olmaması da pek çok askerin geri dönmesine neden olmuştur. (Roux, 2018: 319) Bu şartlar altında Babür'ün Hindistan yerine ata toprakları olan Türkistan sahasını arzulaması gayet mantıklı olmakla beraber prestiji açısından da Timur ve Cengiz sülalesinden olduğu için Türkistan'daki hakimiyeti daha sağlam olacaktır. Fakat tüm bu düşünceler sonuçsuz kalacak ve Babür'ün 1530'daki vefatıyla bera-

ber yerine gelen Hümayun Şah döneminde daha farklı sorunlarla karşılaşılacaktır.

3. HÜMAYUN ŞAH'IN İLK SALTANAT DÖNEMİ

Bu yeni dönemin başlıca sorunlarından biri Kuzey Hindistan'da hala itaat altına alınamamış olan Afgan şefleri olacaktır. Bölgesel hakimiyet sahalarına sahip bu şefler Ludi hanedanını yeniden diriltmek ve bir yandan da İbrahim Ludi'nin intikamını almak istiyorlardı. (Srivatava, 1970: 43) Diğer yandan Timurlu mirzalar ve Hümayun'un kardeşleri de Hümayun'un tahta geçmesinden rahatsızlık duymakta ve tahta hak iddia etmekteydiler. (Srivatava, 1970: 44) Ayrıca Babür Şah döneminde hazinenin halka ve İslam şehirlerine cömertçe dağıtılmış olması Babür'ün her ne kadar 'Kalender' unvanını almasını sağlasa da ardılı olan Hümayun için büyük bir ekonomik açık oluşturmuştu. Tüm bunlara ek olarak savaşlarda hizmet göstermiş kişilere dağıtılan iktâ azazilerinde güçlenen askeri liderler de yeni hükümdarın otoritesini tanııyorlardı. (Srivatava, 1970: 45)

İç sorunlar sürerken bir yandan da dış tehditlerle karşı karşıya kalınmıştı. Babür'le anlaşma yapmış olan Bengal kralı, Babür'ün vefatından sonra anlaşmanın bozulduğunu iddia ederek Babürlülere karşı bir tutum içerisine girmiş, Afgan kabilelerini desteklemeye başlamıştı. Doğuda Bengal hükümetinin düşmanlığı artarken batıda ise Gucerat hâkimi olan Bahadır Şah (ö. 1537), Delhi tahtında hak iddia ederek Timurluları Hindistan'dan çıkartmak istiyordu. (Srivatava, 1970: 44)

Yeni imparatorun faaliyetleri ise bu sorunları çözmekten ziyade daha da derinleştirdi. Tahta geçtiğin-

de ilk olarak ülkeyi kardeşleri arasında bölüştürmüş Hindal Mirza'ya (1519-1551) Agra'yı da içine alan büyük bir bölgeyi verirken Askeri Mirza'ya (ö.1556) Sambal bölgesini ve Kamran Mirza'ya (1509-1557) da Kabul ve Kandahar bölgelerini bırakmıştı. Özellikle Kamran Mirza'ya bıraktığı bölge Türkistan ve Hindistan arasındaki geçit noktası olduğundan ve Babürlü ordusunun temel asker kaynağı da Türkistanlı askerlerden olduğundan bu durum Hümayun için büyük bir dezavantaj oluşturuyordu. Bununla da sınırlı kalmayarak emirlerine daha çok ikta arazisi vererek merkezi idareyi daha da zayıf hale getirmişti. (Srivatava, 1970: 46)

Ülkenin iç ve dış sorunlar içinde bulunduğu bu ortamda Hümayun agresif bir dış politika izleyecekti. Bu politikanın ilk hedefi ise Kalincar Kalesi oldu. 1531 senesinde ilk seferine çıkan Hümayun, Kalincar hakiminin Afganlara sempati duyuyor olmasından rahatsız olarak kaleyi kuşatma altına almıştı. Ancak Mahmud Ludi'nin Babürlü topraklarına girmesi üzerine kuşatma kaldırılmış ve Kalincar racasından yüklü miktarda haraç alınmıştı. Ashirbadi Lal Srivatava'ya göre Hümayun'un Kalincar hakimiyiyle Afganlara karşı anlaşmak yerine kaleyi kuşatması büyük bir hataydı. (Srivatava, 1970: 46) Öyle ki Afganların faaliyette buldukları bir yörede önemli bir müttefik elde etmek yerine bu müstakbel müttefiki Afganların safına itmişti. Bu durum bölge halkının gönlünü kazanamamış olan Babürlülerin hanesine bir eksi olarak yazıldı.

Kalincar'dan çekilen Hümayun'un sıradaki hedefi Gucerat hâkimi Bahadır Şah tarafından desteklenen ve İbrahim Ludi'nin kardeşi olan Mahmud Ludi oldu. Babürlü idaresindeki Jaunpur'a hareket eden Mahmud

Ludi'nin ordusu Devre'de karşılanarak bozguna uğratıldı ve buradan bir diğer Afgan şefi olan Şir Han (1473-1545) üzerine hareket edildi. Bengal'de Babürlü idaresine karşı bir tutum içine giren Şir Han'a karşılık olarak Çunar Kalesi kuşatıldı. Ancak Şir Han'ın anlaşma teklifinde bulunması üzerine kuşatma kaldırıldı. Anlaşma gereğince Şir Han Babürlü vasalı olarak Bihar bölgesinin hâkimi olacak, geri kalan Bengal ise Babürlülere bağlı hale gelecekti. Fakat mesele her ne kadar Babürlüler lehine çözülmüş gibi görünse de Şir Han'a güçlenme imkânı tanındı. (Srivatava, 1970: 47) Bu anlaşmayla Hümayun'a doğu sınırlarını emniyet altına aldığı izlenimini veren Şir Han, Hümayun'un batıdaki meselelerle ilgilendiği sırada kuvvet toplama fırsatını elde etti.

İlk seferlerinden dönen Hümayun Şah 1533 ve 1534 yılları arasındaki bir senelik dönemi Agra ve Delhi'de sefahat içinde geçirdi. Elde ettiği ganimetleri eğlenceler için harcayan Hümayun ayrıca Delhi yakınlarında Din Panah adında yeni bir şehrin de inşasını emretti. Bu sırada, 1534'ün temmuz ayında isyan eden Muhammed Zaman Mirza (1496-1539), isyanın bastırılması sonrasında Guccerat hâkimi Bahadır Şah'a sığınmıştı. Pek çok Afgan reisini de himaye eden Bahadır Şah, Hümayun için artık yeni bir hedef haline gelmişti. Bahadır Şah'ın veziri Mirza Mukim Horasan Han'ın Beyana'ya saldırması üzerine 20 Ocak 1535'te Babürlü ordusu Guccerat'a hareket etti. (Gülbeden, 1987: 153) Hindal Mirza ve Askeri Mirza'nın harekete geçmesiyle Mandrael'de Guccerat ordusu ilk kez mağlup edildi. Bu sırada hedef değiştiren Bahadır Şah, Çitor'da bulunan Hindu ricalığı üzerine yürüdü. Çitor ricasının annesi Bahadır Şah'a karşı Hümayun'dan yardım istese de cihat eden

bir Müslümana saldırılmayacağı düşüncesi sebebiyle Hümayun herhangi bir müdahalede bulunmadı. Aslında bu noktada yapacağı yardım Bahadır Şah'ın daha erken bir dönemde durdurulmasını sağlayabilir ve Hindu Çitor racasına yapılacak yardımla Babürlülerin bölgede kabul edilen bir güç olmasını kolaylaştırabilirdi. Fakat elindeki fırsatı kaçıran Hümayun ancak Bahadır Şah Çitor'u ele geçirdikten sonra harekete geçti ve Guceratlıların idaresine geçen Çitor Babürlü ordusu tarafından kuşatıldı. Çitor'da duramayacağını anlayan Bahadır Şah kaçarak bölgede bulunan Portekizlilere sığındı. Bunun üzerine Babür ordusu da Gucerat topraklarını ele geçirdi. Ancak Gucerat'ın ele geçirilmesiyle büyük bir ganimet elde eden Hümayun (Srivatava, 1970: 48, 49) bölgede idari düzenlemeler yaparak düzeni sağlamak yerine yine sefahat alemine girdi. Kardeşi Mirza Askeri ise kendisine bırakılan Ahmedabad'ı idare etmek yerine Agra'ya dönmek istiyordu. Askeri'nin bu tutumu üzerine Agra'ya gelen Hümayun Gucerat'la ilgili işlerden daha da uzaklaştı. (Gülbeden, 1987: 156) Bu sırada Bahadır Şah tarafından bölgeye gönderilen kişilerle Gucerat topraklarında Babürlülere karşı isyanlar başladı ve Portekizlilerden yardım alan Bahadır Şah eski topraklarına gelerek yeniden bölgeye hâkim oldu. (Srivatava, 1970: 50-52)

1536 ve 1537 yıllarında Gucerat'ı yeniden ele geçirmek için Agra'da hazırlıklar yapan Hümayun beklemediği bir yerden gelen haberle tüm planlarını değiştirmek zorunda kaldı. 1532'deki anlaşma ile Babürlülerin Bihar valisi olan Şir Han bağımsız hareket etmeye başlamış (Srivatava, 1970: 51), kendi adına para bastırması ve hatta şah unvanını kullanmaya başlamıştı. (Özcan, 2010: 179) Bu durum üzerine harekete geçen Hümayun 27

Temmuz 1537'de ikinci kez Çınar Kalesi'ni kuşattı. Şir Şah bu noktada Babürlüleri bir anlaşma daha yapmaya ikna etti. Anlaşma gereğince Bihar Şir Şah'a bırakılacak geri kalan Bengal de Babürlü idaresinde kalmaya devam edecekti. Her ne kadar bu anlaşma ile uzlaşma sağlanmış olsa da Şir Şah'ın Bengal'deki Babürlü vasalı Gıyaseddin Mahmud'a saldırması üzerine Hümayun yeniden harekete geçmek zorunda kaldı. (Gülbeden, 1987: 157) 15 Ağustos 1538'de, daha sonradan Cennetabad olarak bilinecek olan Gor'a gelen Hümayun bölgenin güzelliğine kapılarak burada da sefahat haline düştü. Bu esnada Hümayun'un Agra ile bağlantısını kesen Şir Şah, Kosi ve Ganj nehirleri arasındaki sahaya da hâkim hale gelmişti.

Hümayun Şah'ın her şeyden habersiz Gor'da sefahat sürdüğü esnada Hindal Mirza'da Agra'ya gelerek kendisini yeni Babürlü hükümdarı ilan etti. Bu durumu haber alıp 1539 Mart'ında Agra'ya geri dönmek için hareket eden Hümayun'un yolu Ganj Nehrini geçtikten sonra Şir Şah tarafından kesildi. (Srivatava, 1970: 53) İki ordu karşılıklı olarak ordugahlarını kurup yağmurlu mevsimden dolayı üç ay boyunca bekledi. Ancak üç ayın sonunda ani bir baskın gerçekleştiren Afgan ordusu 26 Haziran 1539'da Çavs'a da Babürlü ordusunu mağlup etti. (Haidar, 1895: 470)

Canını zor kurtaran Hümayun Agra'ya gelerek kardeşleriyle bir toplantı düzenledi. Toplantıda tüm Timurlu mirzaların Şir Şah'ın ilerleyişine karşı birleşerek mücadele etmesi tartışılrsa da uzlaşmaya varılmadı. Özellikle Kamran Mirza'nın toplantıdan ayrılmasıyla bu birleşmenin sağlanamayacağı görüldü. Bu görüşmelere bizzat katılan Mirza Devlet Muhammed

Haydar'ın (1499-1551) tabiriyle Şir Şah'ın yükseldiği sırada Çağatayların düşüşü başlamıştı. (Haidar, 1895: 472)

Çavsa Savaşı sonrasında tüm Bengal'e hâkim olan Şir Şah devamında batıya dönerek Agra üzerine ilerledi. Bu ilerleyişi tek başına durdurmak zorunda kalan Hümayun Şah ise Agra'dan topladığı doksan bin kadar tecrübesiz askerle Şir Şah üzerine yürüdü. 15 Mayıs'ta Bilgram mevkiinde karşı karşıya gelseler de neredeyse hiçbir savaş olmadan Babürlü kuvvetleri dağıldı. Mirza Devlet'in aktarımına göre 'soylulukları yalnızca unvanlarında olan ümeranın itaatsizliği ve korkaklığı' bunda pay sahibiydi. (Haidar, 1895: 475)

Hümayun Agra'ya geri dönse de burada fazla kalamayacağını anlayarak Lahor'a hareket etti. Lahor'da bir kez daha bir araya gelen mirzalar yeniden birleşmeyi gördüler. Hümayun'un kız kardeşi Gülbeden Begüm'ün (1523-1603) aktarımına göre tüm mirzalar Lahor'da buldukları sürede her gün 'meşveret ve kengeş ettiler'. (Gülbeden, 1987: 168) Bu toplantılarda da Hümayun'un yanında olan Mirza Devlet, Sultan Hüseyin Baykara³ (1469-1506) ve ailesinin başına gelenleri örnek göstererek Babür'ün miras bıraktığı Hindistan topraklarını terk etmenin mantıksız olduğunu, birleşilerek mücadele edilmesi gerektiğini dile getirdi. Önerdiği plana göre her bir mirza ve emir bir dağ yamacını tutacak, Şir Şah'ın Lahor'a geleceği dört ay boyunca buralarda güçlenerek nihayetinde birleşecek ve Şir Şah'ı mağlup edeceklerdi. Ancak yine başta Kamran Mirza olmak üzere itiraz edenler ve toplantıdan ayrılanlar sebebiyle bu

3 Mirza Devlet'in aktarımına göre Sultan Hüseyin Baykara ve on yedi oğlu, aile içindeki birliğin bozulmasıyla beraber Özbek Şeybani Han için açık hedef haline gelmiş ve ortadan kaldırılmıştır. (a.g.e., Tarikh-i-Rashidi, 478.)

plan uygulanamadı. (Haidar, 1895: 478, 479) Hümayun ise ilk olarak Şir Şah'a elçi gönderip Sirhind'in iki taraf arasında sınır olmasını teklif etti. Ancak Şir Şah net bir ifadeyle Babürlüleri Kandahar'a kadar itmek istediğini belirtince (Gülbeden, 1987: 165) kardeşi Hindal Mirza'nın peşinden giderek Şah Hüseyin Argun (1491-1554) idaresindeki Tatta ve Bakar'a saldırdı ancak bir sonuç alınmadı. (Haidar, 1895: 483) Nihayetinde Sind'e çekilmek zorunda kalan Hümayun Kandahar'a giderek İran'a geçti. (Srivatava, 1970: 63)

Tahta çıktığı 1530 senesinden İran'a geçtiği 1540'a kadar agresif bir diplomasi ve savruk bir iç siyaset izleyen Hümayun Şah elindeki kaynakları da savurgan bir şekilde kullanmıştı. Saltanatının başından itibaren karşı karşıya kaldığı iç ve dış sorunlara gereken özene göstermemesi ve sefahate olan düşkünlüğü bir hükümdar olarak Hümayun'un en büyük zaaflarıydı. Bölgesel Afgan şefleri, Timurlu mirzalar ve câgir⁴ sahiplerine karşı gereken önlemleri almayarak içerideki sorunları göz ardı etmiş ve komşularıyla girebileceği barış ilişkilerini savaşa tercih etmişti. Sonuç itibariyle, Hümayun'un Hindistan'dan sürülmesinin temel sebebinin Babürlülerin bölge halkı tarafından hala işgalci güçler olarak kabul edilmesi ve yeni imparatorun savruk tutumu olduğu söylenebilir.

4. HÜMAYUN İRAN'DA

Bu süreçte Hindistan'da tutunamayan Hümayun, Bayram Han'ın (1501-1561) tavsiyesiyle 1544'te İran'a geçti. (Şahin, 2019: 1196) Babürlülerin Hindistan'dan

4 Devlet memurları ve kumandanlara hizmetleri karşılığında verilen araziler.

çıkartıldığı bu dönemde İran'da Şii Safeviler, Sünni Osmanlılar ve Özbeklere karşı mücadele vermektedir. Esasında siyasi çekişmelerin dini boyuta evrildiği bu mücadelelerde Şii Safeviler diplomatik olarak yalnız kalmışlardır. Kendisine sığınan Babürlü hükümdarı Hümayun'u kendi tarafına çekmek isteyen Safevi şahı I. Tahmasb (1514-1576) da bu doğrultuda elde ettiği müttefikini himaye edecekti. (Oruç ve Dağlar, 2019: 667) Ancak Şah Tahmasb yapacağı yardımlar karşısında Hümayun'un da Sünnilikten Şiiliğe geçmesini istemekteydi. Hümayun her ne kadar bu isteği kabul etmek istemese de Bayram Han'ın şu anda yapılması gerekenin bu olduğunu telkin etmesi üzerine Şii itikadını kabul etti. (Şahin, 2019: 1196)

Safeviler bu şekilde yeni bir müttefik kazanmıştı fakat saray Hümayun'un varlığından rahatsızlık duymaktaydı. Hümayun'un Gucerat'ı fethettiğini anlatması ve bu bölgenin büyüklüğüne vurgu yapması iltica ettiği devletin hükümetince bir gövde gösterisi olarak algılanıyordu. Bu fethine dayanarak büyük bir güç olduğunu iddia eden Hümayun, Şah Tahmasb'ın da kendisiyle ittifak ederek prestij kazandığını vurgulamaktaydı. Hümayun'un bu tutumu Safevi sarayında huzursuzluk yaratırken kendisinin Babür'ün oğlu olması da ona karşı bir güvensizlik durumu oluşturmuyordu. Çünkü I. İsmail döneminde Safevilerle ittifak ederek Şiiliği kabul etmiş olan Babür, Şii politikaların Türkistan'daki iktidarını sarsması üzerine Şiiliği terk etmiş ve Safevilere yüz çevirmişti. Kızılbaşlarca bir ihanet olarak görülen bu hareketin Hümayun tarafından da yapılıp yapılmayacağı aradaki güvensizliği arttırmaktaydı. Ayrıca tüm bunlara ek olarak Hümayun'un Timur soyundan geliyor oluşu da Safevilerin Türkistan'daki çıkarlarına ters

düşmekteydi. Babür Şah'ın Türkistan'a yeniden hâkim olma ve Timurlu devletini yeniden tesis etme idealinden yukarıda bahsedilmişti. Aynı durumun Hümayun için de geçerli olup olmadığı Safeviler için bir diğer soru işaretini oluşturmaktaydı. (Oruç ve Dağlar, 2019: 668)

Ancak tüm bunlara rağmen Tahmasb'ın Hümayun'a destek vererek onu yeniden Hindistan tahtına çıkartmaktan başka şansı yoktu. Çünkü Hindistan'da iktidara gelen Şir Şah, Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'la (1494-1566) temasa geçmişti. (Oruç ve Dağlar, 2019) Bu dönemde Safevi hareketinin Osmanlılar için 'yok edilemeyecek, ancak belli bir noktada tutulabilecek' olduğu anlaşılrsa (Emecen, 2021: 264) da İran'ın batıda Osmanlılar, kuzeyde Özbekler ve doğuda da Şir Şah tarafından kuşatılması bu düşünceyi değiştirebilirdi. İçinde bulunduğu durumu riske atamayacak olan Şah Tahmasb, Hümayun Şah'a yardım etmeye mecbur haldeydi. Bu doğrultuda Tahmasb'ın oğlu Murat ve lalası Budak Han eşliğinde on bin atlı Hümayun'un emri verildi ve Kandahar'a doğru hareket edildi. (Oruç ve Dağlar, 2019: 668)

5. HÜMAYUN'UN GERİ DÖNÜŞÜ

21 Mart 1545'te Kandahar'a giren Babürlü ordusu anlaşma gereğince bölgeyi Safevilere bırakarak yoluna devam etti. Kandahar'da ele geçirdikleri Mirza Askeri'yi de yanlarına alarak Kabil'e gelen ordu Kasım ayında Mirza Kamran'ın elinden şehri ele geçirdi. Kabil'den sonra Bedeşan'a ilerleyerek Belh yakınlarında Özbeklerle de savaşa girişen Hümayun burada da zafer elde ederek yoluna devam etti. 1550 senesine kadar Afganistan bölgesinde düzeni sağlayan Hümayun artık babasının

mirası olan Hindistan topraklarına yeniden girmeye hazırdı. (Bıyıktaç, 1991: 56,57)

Hümayun'un yokluğunda bölgeye hâkim olan Şir Şah ise Babürlülerin bir türlü gerçekleştiremediği idari düzeni bölgede sağlamıştı. (Fisher, 2020: 112) Kurulan bu sistemin ileride Hindistan'da belki de gelmiş geçmiş en başarılı idari sistemi kuracak olan Hümayun'un oğlu Celaleddin Muhammed Ekber'i (1542-1605) ne şekilde etkilediği ve bu sisteme ne gibi katkılar sağladığı önemli bir araştırma konusudur. Öyle ki Şir Şah'ın kurduğu bu sistem uzun zamandan beri idari otoritenin zayıfladığı Kuzey Hindistan'da ciddi bir gelişmenin temelini teşkil etmekteydi. Ancak 1545'te Şir Şah'ın ve hemen ardından 1553'te oğlu İslam Şah'ın vefat etmesiyle Kuzey Hindistan yeniden bölgesel güçlerin iktidar mücadelesi için bir savaş alanına döndü. (Srivatava, 1970: 64) Uygun zamanın geldiğini düşünen Hümayun ise Afganistan'da düzeni sağladıktan sonra 25 Aralık 1554'te Peşaver'e geldi ve yeniden Hindistan'a adım attı. (Majumdar, 1974: 62)

Doğu Puncap'a ulaştıktan sonra Hümayun ordusunu üç kola bölerek ilerleme emri verdi ve 24 Şubat 1555'te Lahor yeniden Babürlü hakimiyetine girdi. 15 Mayıs'ta Bayram Han idaresindeki Babürlü ordusunun Machhiwara mevkiinde birleşik Afgan ordusunu bozguna uğratması ise bir dönüm noktası oldu. Bozguna uğrayan Afgan kuvvetleri bu noktadan sonra Babürlüler karşısında ciddi bir tehdit oluşturmazken Babürlüler de Puncap'a hâkim hale geldi. Devamında Delhi'ye ilerleyen Timurlu kuvvetleri 23 Temmuz'da burayı da ele geçirdi ve Hümayun on beş yıl sonra yeniden Hindistan tahtına oturdu. (Srivatava, 1970: 66)

Artık Hindistan'dan başka gidecek yerleri olmadığını anlayan Timurlular için bu diyar yeni bir yurt haline gelmişti. Öyle ki Türkistan'a geri dönemezlerdi ve bunu canlı olarak da görmüşlerdi. Bölgede iktidar mücadelesi içinde olan Safeviler ve Özbeklere karşı bir üçüncü taraf olarak denkleme dahil olmak Babürlülere için bir hayalden başka bir şey değildi. Hümayun'un Osmanlı sultanı I. Süleyman'a yazdığı iddia edilen mektupta dahi Safevilere karşı olası bir savaşta Meşhet'ten doğusunun Babürlülere bırakılması ve geri kalan yerlerde Osmanlıların istediği gibi hâkim olması belirtilmişti. (Gülbeden, 1987: 102) Bu mektup hakkında her ne kadar tartışmalar olsa da bizim için bu noktada önemli olan Meşhet'in doğusunun artık Timurlularca yurt tutulduğunun özellikle belirtilmesidir.

Diğer yandan Babürlülerin, Timurlu devletinin sonunu getiren Özbeklere karşı bir tutum içine girmekten de kaçındıkları aşikardır. Michael H. Fisher, *Babürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu* (2019: 11) kitabında her ne kadar Hümayun'un Hindistan'dan önce, anavatanı olan Belh ve Maveräünnehr'i kurtarmayı hedeflediğini belirtse de muhtemelen Belh üzerine gerçekleştirdiği seferden dolayı bir yanılgıya düşmektedir. Zira halihazırda Safevilerin ve Özbeklerin hâkim olmak için mücadele ettikleri bir sahaya Timur soyundan birinin ordu verilerek gönderilmesi Safeviler açısından pek de mantıklı durmamaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere Safeviler zaten Hümayun'un ata topraklarını yeniden ele geçirmek isteyebileceğinden tedirginlik duymaktaydılar. Ayrıca Hümayun'a yapılan yardımın Şir Şah'ı ortadan kaldırmak maksadını da taşıdığını unutmamak gerekir. Çünkü Osmanlılarla iş birliği yapma ihtimali olan Şir Şah'a karşılık Safeviler tarafından Hümayun'a

destek sağlanmıştı. Bu dönemde Hümayun'un bizzat yanında olan Gülbeden Begüm'ün *Hümayunname*'de yazdıklarına baktığımızda da Belh seferinin Fisher'ın belirttiği gibi Maveraünnehr'e hâkim olmaya yönelik büyük bir gaye taşıdığına dair herhangi bir ifade bulunmamakta. Belh seferinin nedeni ise muhtemelen Türkistan üzerinden gelebilecek bir Özbek saldırısına karşı tedbir almaktı. Batı sınırını kuvvetlendirerek Afganistan'daki varlıklarını koruyacak olan Babürlüler bu şekilde Hindistan üzerine ilerleyebilecekti.

Timurluların artık yegâne yurdu haline gelen Hindistan ise yeni yurttaşlarını beklemekteydi. Babürlülerin geri dönüşleri ve bundan sonraki süreç artık Hindistan'daki düzenin tesisi için yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Bu değişimin ise Hümayun Şah'la başladığını söylemek yanlış olmaz. Önceki saltanatında sefahate düşkünlüğü yüzünden başarısız olan Hümayun edindiği tecrübelerle Hindistan'ın yeni hükümdarı olmak için hazırды. Srivatava, Hümayun'un Hindistan'a geri döndükten sonra etkili bir reform ya da yenilik yapmadığını dile getirirse de bunun aşırı bir söylem olduğunu belirtmek gerekir. (Srivatava, 1970: 69) Öyle ki 23 Temmuz 1555'te yeniden tahta çıkan Hümayun ancak altı ay hüküm sürebilmiş ve 26 Ocak 1556'da vefat etmiştir. Yine de bu altı aylık sürede yaptığı çalışmalar Srivatava'nın iddia ettiği gibi yetersiz değildir. Hint Müslümanlarının gönlünü kazanmayı hedefleyen Hümayun ilk olarak Şir Şah devrinde sürgün edilmiş olan Sühreverdi tarikatı şeyhi Şeyh Gadai Kamboh'u (ö. 1574) geri çağırmış ve ona hürmet etmiştir. Ayrıca yarı özerk yapılar halinde taksim ettiği şehirlere valiler atamış ve kendisi de bunlar üzerindeki hükümdar olarak konumlandırmıştı. (Fisher, 2019: 113, 114)

Diğer yandan Hindu tebaasının gönlünü kazanmak adına da Hindu gelenekleri doğrultusunda günlere özel renklerde kıyafetler giymeye başlamıştı. (Srivatava, 1970: 69) Altı aylık ikinci saltanatında idari olarak düzenlemeler yapmakla kalmayıp tebaasının da gönlünü kazanmaya çalışan Hümayun'a baktığımızda önceki hatalarından ders çıkartmış, büyük bir imparator olmaya aday bir hükümdar görmekteyiz. Hümayun bu kısa sürede tam anlamıyla gereken düzeni sağlayamasa da Hindistan için aydınlık günler ufuktaydı. Hümayun'un halefi Celaleddin Muhammed Ekber'in saltanatı yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı.

6. BİR TÜRK YURDU OLARAK HİNDİSTAN

Timurluların XVI. yüzyılda Hindistan'a yaptıkları göçün hem Türk tarihi açısından hem de Hindistan'ın kültürel yapısı bakımından bir kırılma noktası olduğunu belirtmek gerekir. Tarihin erken dönemlerinden beri gerek Türklerin gerekse de diğer Asya toplumlarının göç güzergahlarından olan Hindistan toprakları yeri geldiğinde kendisine sığınan göçmenlere yurt olmuş, onlar için bir sığınak görevi görmüştür. Bu makalenin konusu olan Timurlu göçü ise bahsi geçen yüzyılda, Türkistan coğrafyasında yaşanan siyasi değişimler doğrultusunda tehdit altında kalan son Timurlu bakiyelerinin kurtulmasını sağlamış ve Timurluların Türk dünyasına sağladığı kazanımları yeni bir bölgede yeni bir perspektifle devam ettirmelerine imkân tanımıştır.

Diğer yandan da Hindistan üzerine gelen yeni bir göç dalgasıyla Türk kültür ve medeniyeti bir kez daha bu coğrafyaya nüfuz etmiştir. Özellikle Türkistan ile olan bağlarını uzun yıllar sürdüren Babürlülük iki çoğ-

rafya arasında kültürel etkileşimin temel kaynağı olmuş ve buna ek olarak da Safeviler ve Osmanlılar gibi hanedanlıklarla girdikleri etkileşimler sayesinde uzak bölgelerdeki Türk topluluklarıyla da bölgenin ilişkisini canlı tutmuşlardır. Bugün her ne kadar Hindistan'da Türk etnik yapısının devam ettiği tartışmalı olsa da Türk kültürünün izleri bu topraklara sağlam şekilde işlenmiştir. Bu izlerin tespiti ve Türk-Hint kültürel etkileşimin boyutları konu hakkında yeni çalışmaları gerekli kılmaktadır. Yapılacak olan araştırmalar iki toplum arasındaki bağları ve kültürel alışverişi daha geniş çapta görmemizi sağlayacaktır.

SONUÇ

Netice itibariyle denilebilir ki Babürlülerin Hindistan'ı tam anlamıyla yurt olarak benimsemesi ikinci Babürlü hükümdarı Hümayun Şah'ın ikinci saltanat devrinde gerçekleşmiştir. Babür'ün Türkistan'da Timurlu devletini yeniden canlandırmak amacıyla çıktığı yolda yaşadığı sorunlar onun Hindistan'a gelmesini zorunlu kılmıştır. Ancak bu durum adeta güç toplamak için geriye atılan bir adımdır. Öyle ki Babür Hindistan'a geldiği ilk andan itibaren Türkistan'a hâkim olmayı planlamaktadır. Babür sonrasında yerine gelen Hümayun'un ise eğlenceye düşkün yaşam tarzı babasının ideallerinden uzaktadır. Bu sebeple başarısız bir saltanat döneminin sonunda Hindistan'dan adeta kovulan Hümayun İran'a geçmiş ve Safevilerle ittifak kurmuştur. 1554'te yeniden Hindistan'a giren Hümayun bölgeye hâkim olmuş ve edindiği tecrübeler neticesinde daha başarılı bir iktidar sergilemiştir. Bu ikinci saltanat döneminde ise Hindistan'ı bir yurt olarak görmüş ve gidebilecekleri başka hiçbir yer olmadığını anlayarak bölgede düzeni

sağlamayı amaçlamıştır.

Türk tarihiyle beraber Hindistan tarihi için de önemli bir yere sahip olan Babürlüleri bu noktadan sonra bölgede önemli görevler üstlenecek ve Guptalardan (M.S. 240-550) beri tam anlamıyla sağlanamamış olan siyasi birliği temin edeceklerdir. Özellikle *Barut İmparatorlukları* denilen üç büyük Türk imparatorluğundan birini kuracak olan Babürlüleri XVII. yüzyılda en parlak dönemine ulaşacak ve dünya ekonomileri arasında birinci sıraya yükselecektir. Denilebilir ki Türkler Hindistan'a diğer coğrafyalara olduğu gibi büyük kitleler halinde göç etmeseler de yönetici kadrolarda ve dini mevkilerde yer alarak Hindistan'ın birliği ve bütünlüğüne hizmet etmişlerdir. Ayrıca Türkistan'da değişen dengeler Timurluları tehdit eder hale geldiğinden yeni yurtları onlar için bir sığınak olmuş ve Türk kültürel varlığına olan katkılarına burada yeni bir perspektifle devam etmelerine olanak tanımıştır. Diğer yandan Babürlüleri, Türk kültürünü de Hindistan medeniyetine dahil ederek bölgenin renkliliğini arttırmış, önemli eserler bırakmışlardır. Bu bağlamda bölgede etnik olarak Türk varlığı bulunmasa da kültürel ve manevi olarak Türk izlerini görmek ve hissetmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abul Fazl. (2024). Akbar Nama (H. Beveridge, Çev.). Atlantic.
- Babur, G. Z. M. (2006). Baburnâme (R. R. Arat, Çev.). Kabcacı Yayınevi.
- Bıyıkday, H. (1991). Timurculular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu. Türk Tarih Kurumu.
- Emecen, F. M. (2021). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fisher, M. H. (2020). Babürlüder: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu (M. F. Çalışır, Çev.). Kronik Yayınları.
- Gülbeden. (1987). Hümayunnâme (A. Yelgar, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündüz, T. (2010a). Şah İsmâil. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 38, 253-255.
- Gündüz, T. (2010b). Tahmasb. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 39, 253-255.
- Haidar, D. M. (1895). The Tarikh-i-Rashidi: A History of Moghuls of Central Asia (E. Denison Ross, Çev.). Sampson Low, Marston and Company.
- Konukçu, E. (1991). Bâbü. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 4, 395-396.

- Majuudar, R. C. (1974). The Mughul Empire. Bharatiya Vidya Bhavan.
- Oruç, C., & Dağlar, M. (2016). Tahmasb-Hümayun İttifakında Şiilik'in Rolü. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6(3), 665-670.
- Özcan, A. (2010). Şîr Şah. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 39, 179.
- Roux, J.-P. (2018). Babur: Büyük Moğolların Tarihi (L. A. Özcan, Çev.). Dergâh Yayınları.
- Srivatava, A. L. (1970). The Mughal Empire (1526-1803 AD). Shiva Lal Agarwala and Company.
- Şahin, H. H. (2019). Orta Çağ Hindistan'ında Yönetim: Bayram Han'ın Ekber Şah'a Etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(3), 1194-1204.

*“Gerçek kültür bir tutkudur, bütün varlığımızı
ilgilendiren bir davranış, insana inanış,
kendini insanlığın kaderinden sorumlu
tutuştur.”*

Cemil Meriç

OSMANLI'DA DİNİ DÖNÜŞÜM

Muhammet Ali USTA¹

¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi, muhammetaliusta53@gmail.com, ORCID: 0009-0005-3350-9203

GİRİŞ

Türk tarihini belirleyen en önemli durumlardan birisi Selefi akımın Türk dünyasına girişiyle olmuştur. “Olay” değil de “durum” olarak nitelendirmemizin sebebi ise Selefi akımın Türklerin hayatına girişinin somut kaidelere dayanmasından çok, soyut bir biçimde yüzyıllara yayılmış bir durum olmasıdır. Selefilğin Sünni İslama benzer olan küçük bazı esaslarından ve Şii dünyasına karşı düşmanlığından dolayı Hanefi mezhebini benimsemiş olan Türkler arasında çok aykırı gibi görünmeden yayılmasında çok zorlanmamış ve hatta fark ettirmeden Türk dünyasında hâkimiyet kurmaya mazhar olmuştur. Tarih literatüründe bu durum çok ses getirmemişse de insanların ilgisinin Osmanlı tarihindeki daha çok askeri ve siyasi tarihi incelemesi ve meyletmesinden olduğunu düşünmekteyiz; lakin dini algı hususunda böyle bir akımın varlığını Osmanlı tebaası ve saray ulemasında artırımının da siyasi ve askeri olayları etkilemediği savunulamaz. Çalışmamızın amacı, Selefi akımın yayılışının Osmanlı tebaası ve neticesinde Türk ahalisine etkisi olduğu gibi, “Kadızedeliler” olarak da bilinen 17. yüzyılda Osmanlı’yı oldukça meşgul etmiş ve farklı dini olgular oluşturmuş olan topluluğun varlığını ve etkilerini okurumuza göstermek.

Konumuz Osmanlı uleması olmasına rağmen, çalışmamıza Selçuklulardan başlamamız gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü tarihi süreçler arasında bağlam kurmayı artırması hasebiyle her zaman bir adım daha geriden başlamak, çalışmamızı daha olgun ve faydalı kılacaktır. Öyle ki, bazı kaynaklar açıkça, bazı kaynaklar ise dolaylı yoldan söylese de Osmanlı ulemasının ilk dönemi Selçuklu bakiyesi ulemadan ve coğrafyalardan

gelmişlerdir (Lekesiz, 1999: 633). Osmanlı da bu durum neticesinde özünde Hanif İslam ekolüyle hayat verdiği bir sistem başlatmıştır. Çalışmamızın devamında ise Osmanlı'da dini dönüşümün seyrini ele almaya çalıştık. Osmanlı ulemasındaki bazı isimleri değerlendirildiği perspektiften ziyade farklı bir bakış açısıyla ele almaya çalıştık. Ve çalışmamızın son kısımlarında, Selefilik ekolünün içinde barındırdığı bid'atçılığın kitleleri ne derece radikalleştirdiği hususundan bahsederek bu çalışma nihayet bulmuştur. Çalışmamızın yeni ve değerli bilgiler sunduğunu okuyucumuza düşündürmesi, çalışmamızın en önemli amaçlarından birini teşkil etmektedir. Çünkü Türk ve İslam dünyasında oluşmuş olan Selefi akım olgusu eskide kalmamış ve günümüzde varlığını devam ettirmektedir.

1. TÜRKLERİN HANİF İSLAMI BENİMSEYİŞ SÜRECİ

Osmanlı'daki dini dönüşümden bahsedeceğimiz konumuz üzerine ele aldığımız yazımızda, Selçuklu'nun etkisini göz ardı etmemiz doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Öyle ki, Osmanlı ulehasının Sünni bir fikriyatta oluşmasını zamanında Selçukluların İslamlığına bağlamamız mümkündür. Selçuk Bey, gayrimüslimken Oğuz Yabgu devletinde, hükümdar ve yakın çevresiyle ilişkilerinin sonucunda sûbaşılık görevinin devam edemeyeceğini düşünüp, oradan kendisine sadık kimselerle birlikte Cend şehrine geçmiş ve henüz Selçuklu devletini kurmadan önceki zorlu süreci başlatmış durumdaydı. Kendisiyle birlikte olanlarla Cend'e gelmiş olsa da Oğuz Yabgu devletinin düşmanlığının yanı sıra yeni komşuları Müslüman Samani devletiyle de münasebetleri önemliydi ve gayrimüslim oldukları için bu komşuyla

da düşmanlık kaçınılmazdı. Bu durum üzerine Selçuk Bey, siyasi bir kararla güney komşusu Samanilere kendilerine İslam'ı öğretecek din adamlarını göndermelerini istemek üzere bir elçi gönderdi (Piyadeoğlu 2021: 18) ve bu şekilde kendisiyle birlikte kendisine tabii olan büyük bir kitleyi müslümanlaştırmış oldu. Bundan sonraki süreçte Selçuklular, Sünni İslam'ın canlanmasını sağlamışlardı (Cleveland 2015: 39). Selçuklular, İslam'a geçtikten sonra Sünniliği seçmişlerdir. İran bölgesinde Şia'nın hâkim olmasına karşın, Selçuklular'ın Sünniliği ve Sünnilik içinde itikatta Maturidi, amelde Hanefiliği seçmelerindeki en önemli etmen olarak bu iki mezhebin de akla ve mantığa riayet etmesi olarak gösterilmektedir (Ecer 1996: 490). Bir diğer görüşte ise İmam Maturidi'nin Türk kökenli oluşunun da Maturidilik mezhebinin seçilmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Bu sebeplerle Hanefî İslam'ın Türkler arasında hızla yaygınlaşması aşikardır. Tuğrul Bey döneminde Hanefilik mezhebi Selçuklular tarafından tam manasıyla benimsenmiş ve Nîşâbur, İsfahan ve Hemedan gibi önemli şehirlerde bu dönemde Hanefi kadılar ve imamlar atanmıştır (Bardakoğlu 1997). Şii Büveyhilerin Abbâsî Halifesine karşı baskın gelmeleri ve güç kazanmaları, Sünni İslam'ın temsilcisi olan Abbâsî hilafetini tehdit ettiği dönemde Tuğrul Bey, Büveyhiler üzerine yürümüş ve onların otoritesini artık halife üzerinden kaldırmıştır. Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen halife Alparslan ise yine Şii Fatımilere karşı zafer kazanmış ve Abbâsî hilafetinin ömrünü uzatmıştır. Selçuklu tarihi boyunca, Selçuklu Sultanları ve Abbâsî hilafeti arasındaki ilişkilerde, Selçuklu devletinin hilafeti koruduğu ve Şii tehditine karşı savunduğu görülmektedir.

Bunun üzerine, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Türkler

Sünniliği büyük bir düşüşten kurtarmış, Abbâsî halifesine saygısını ve tabiiyetini göstererek, o dönemde çok güçlenmiş olan Şii Büveyhîlere de büyük darbe vurmuşlardır. Selçuklu devletinin Sünni İslam'a tek kazanımı askeri ve siyasi gücüyle değil, eğitim ve fıkhi konularda da önemli kimseler yetiştirmesiyle fikri açıdan da Şii'lerin önüne geçebilmiştir. Alp Arslan zamanında, Selçuklular'ın en ünlü veziri Nizamülmülk'ün hareketleri üzerine birçok şehirde Nizamiye Medreseleri açılmış (Kucur vd. 2020: 207) ve bu medreselerde önemli müderrisler, âlimler ve pozitif bilimciler yetişmiştir. Tuğrul Bey döneminde açılan medreselerin Hanefi ekolüyle hareket etmelerine karşın, Nizamülmülk'ün Şafiiliği dolayısıyla Nizamiye medreselerinde Şafiî ekolüyle hareket edilse de bu durum Hanefi ekolüne karşı bir kopuş oluşturmamıştır.

Selçuklular'ın Sünni İslam'a hizmetleriyle birlikte, 1056 yılında Çağrı Bey'in kızı, Abbâsî Halifesiyle evlenmiş ve 1058 yılının Ocak ayında Halife, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e "yedi siyah hil'at giydirecek" ona "melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" (Doğu'nun ve Batı'nın sultanı) unvanını vermiştir (Sümer 2009). Burada anlattıklarımızla, Müslüman olduktan sonra Türkler'in Sünnilik ve Hanefilik mezhebini dini anlayış bakımından daha rahat benimsediğini söyleyebiliriz.

2. OSMANLI'DA DİNİ ANLAYIŞIN OLUŞUMU VE SELEFİ AKIMIN ULEMA ARASINDA VARLIĞININ ARTMASI

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Türkler Hanefi İslam bilincini Selçuklu ile yakalamış ve bu durumu Osmanlı ile devam ettirmişlerdir. Osmanlı'da ilk dönemde med-

reselerin sistemini oluşturan kişi Davud el-Kayseri'dir. Davud El-Kayseri, Selçuklu'nun Anadolu'daki medreselerinden Kayseri medresesinde yetişmiş, burada Hanefi İslam ekolünce eğitim almıştır. Kahire'de ve birçok yerde eğitim almış olan Davud el-Kayseri, Arapçasını çok iyi seviyelere getirmiştir. Bu eğitim süresince Selef ve Şii ekollerinin büyük alimleriyle tartışma ve fikir alışverişinde bulunma imkânı da kendisinde bulmuştur. Bunun üzerine 1336 senesinde Orhan Gazi'nin davetiyle başkent Bursa'ya giden Davud el-Kayseri burada Orhan Gazi (1324-1362) ile görüşmüş ve 30 akçe maaş ile Osmanlı Devleti'nin başmüdürrisi olarak tayin edilmiştir (Bozkurt 2024: 23). Bu olayla birlikte Osmanlı medrese sisteminin oluşumu sağlanmıştır. Davud el-Kayseri ile birlikte Hanefi İslam ekolünü benimseyen bir medrese sistemi Osmanlı'da hayata geçirilmiştir. Medrese sistemi bu şekilde kurulmuş olsa da Osmanlı Devleti olduğu gibi kalan bir devlet değildi. Kazandığı savaşlarla birlikte yalnızca sınırları değil ekonomisi, eğitimi, siyaseti ve birbirine bağlı tüm sistemleri aynı oranla ilerleme ve büyüme kat ediyordu. Bu durum elbette kurulan sistemin olduğu gibi kalmasına izin vermeyecek ve yaşanan olay karşısındaki tutumlar Osmanlı ulemasında büyük etkilere sebep olacaktı.

Osmanlı medreselerinde ikinci dönemin başlamasına sebep olarak gösterebileceğimiz olay 1402 yılında vuku bulan Ankara Savaşı'nda alınan yenilgi sonrasındaki fetret devridir. Emir Timur'un Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) tüm oğullarını meşru hükümdar olarak tanımasıyla Mehmed Çelebi'nin (1413-1421) iktidarı tam manasıyla eline aldığı sürece kadar tarikatlar siyasete karışmış ve Bayezid'in oğulları arasında taraf tutmaya kalkışmışlardır. Bu durum medrese sistemine de zarar

vermiş, bundan ötürü Çelebi Mehmed siyasete dahil olan müderrisleri görevinden azletme kararı almıştır (Bozkurt 2024: 33). Bu kararın ardından Çelebi Mehmed vefat etmiş ve oğlu İkinci Murad (1421-1451) tahta geçmiştir. Babasının yarım bıraktığı işi bitirmek isteyen İkinci Murad, çocukluğundan beri hocası olan Molla Fenari'yi yanına davet etmiştir. Bu durumu Osmanlı uleması için bir dönüm noktası olarak adlandırmamız mümkündür. Molla Fenari Kahire'de uzunca bir dönem eğitim almıştır. Bu eğitim süresince Hanefi ekolün etkisinin olmadığı, direkt olarak Selefi ekolün beşiği olarak bilinen el-Ezher'de eğitim görmüş, Selefi hocalardan etkilenmiş, sohbetlerinde onların kitaplarını tavsiye etmiştir. Hayatı boyunca Balkanlar dahil Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde müderrislik görevinde bulunmuştur. Bir dönem de Osmanlı başkenti Bursa'da kadılık yapsa da o görevinden ayrılmıştır. Osmanlı'da fetret devriyle oluşan ilim insanlarının eksikliğinin etkisiyle İkinci Murad'ın daveti üzerine yetmiş beş yaşında tekrar başkente gelmiş ve artık Sultanın yanında ikamet edeceği döneme başlamıştır. Sultanın emriyle Bursa müftüsü tayin edilen Molla Fenari, Osmanlı'da şeyhülislamlık makamının eksikliğini ve var olması gerektiğini İkinci Murad'a bildirmiş ve bunun karşılığı olarak Osmanlı'da şeyhülislamlık makamı kurulmuş, Molla Fenari de Osmanlı'nın ilk şeyhülislamı konumuna gelmiştir (Bozkurt 2024: 33). Selefi ekolünce eğitim alan Molla Fenari, şeyhülislamlıkla birlikte önemli kademelere kendi fikirlerine yakın kimseleri getirmiş ve Osmanlı ulemasında Selefi ekolün girişi yavaşça başlamıştır.

Osmanlı'nın Selefi ekolle ilişkisi artık tanıştığı gibi kalmamıştı. Çünkü Selefi çizgide olan alimler ve kad-

rolar artık Osmanlı medreseleri içinde kendilerine yer bulmuşlardı. Molla Fenari'den sonra Osmanlı'da Selefi çizgiyi bir sonraki dereceye çıkaracak kişi Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) hocası Molla Gürani'dir. Bilindiği üzere İkinci Mehmed çocukluğundan beri farklı farklı hocalardan yüksek eğitim almış ve hep ilerleme kaydetmek isteyen bir iradeyle hareket ederek fetihler yapmıştır. Bu fetihlerden en bilindik olanı İstanbul'un fethiyle Osmanlı yalnızca bir imparatorluk halini almakla kalmamış, İkinci Mehmed zamanın Nizamiye Medreseleri gibi İstanbul'da eğitime başkentlik yapacak medreseler kurmayı da hedeflemekteydi (Bozkurt 2024: 45). Bunun üzerine Sahn-ı Seman medreseleri Fatih külliyesi adı altında 1470 yılında inşası tamamlanmış ve eğitim hayatına başlamıştır. Sahn-ı Seman medreselerinin eğitim metodu iki kol olarak ilerlemektedir. Bir kolunu pozitif bilimler oluştururken, diğer kolunu dini ilimler oluşturmaktadır. Pozitif bilimlerle dönemin ünlü alimlerinden ve Türkistan Türklerinden olarak bilinen Ali Kuşçu yürütürken, dini ilimlerle ise Molla Gürani ilgilenmekteydi. Molla Gürani hem İkinci Mehmed'in çocukluğundan beri hocası oluşu, hem 1480-1488 yılları arasına denk gelen şeyhülislamlığı, hem de Sahn-ı Seman medreselerindeki konumu hasebiyle Molla Fenari'den Selefi ekolün varlığı açısından baktığımızda daha etkili olacağı kesindi. İkinci Mehmed döneminde öğrencisinin otoriterliğinin farkında olmasının da etkisiyle hali hazırda devam eden düzenin üzerine yenisini getirmeye çalışmamış, lakin İkinci Mehmed'in ölümünden sonra İkinci Bayezid'in (1481-1512) tahta çıkmasıyla işler değişmiştir. İkinci Bayezid'in babasından çok hoşlanmadığı bilinmektedir (İmber 2022: 57). Bunun yanında İkinci Mehmed Selefi

çizgiye nazaran Hanefi ekolü ile hareket eden hocaları, Akşemseddin gibileriyle daha çok ilgiliyken, İkinci Bayezid Selefi ekolün ağır bastığı Molla Gürani gibi hocalarla daha ilgiliydi. Bu durumun getirisi olarak Sahn-ı Seman medreselerinde ve Osmanlı ulemasında Selefi ekol, İkinci Bayezid zamanında daha da güç kazanmış, medreseler pozitif bilimlerden çok Darülhadis kaynaklı ilimleri öncelemeyi amaçlamışlardır.

Selefi akım sadece medreselerde ve ulema arasında kendisine yer bulurken, zamanla Osmanlı Sultanlarına akıl hocalığı yapacak raddeye ulaşmıştır. Sofu Bayezid’le birlikte bir üst noktaya çıkan Selefi akım, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde de tırmanışa devam edecekti. Yavuz Sultan Selim hocası olarak kendisine Halimi Çelebi’yi tayin ettirmiş ve Mısır seferine onunla birlikte çıkmıştır (Abdulkadiroğlu 1997). Yavuz Sultan Selim, Halimi Çelebi’yi çok sevmekte ve onun görüşleriyle birlikte Hanefi mezhebinden çıkıp Eş’ari mezhebine tabii olan ilk Osmanlı hükümdarı olmaktadır (Bozkurt 2024: 58). Kanuni Sultan Süleyman da şehzadeligi döneminde Halimi Çelebi tarafından yetiştirilmiştir. Halimi Çelebi’den sonra Selefizmi Osmanlı’da yukarı taşıyacak diğer kişi Ebu Suud Efendi’dir. Kaynaklara göre Ebu Suud İstanbul’un Metris köyünde dünyaya gelmiştir. Eğitimini ve yüksek eğitimini de İstanbul’da alan Ebu Suud Efendi sırasıyla müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve nihayetinde şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuştur (Düzenli 2023). Yirmi sekiz yıl olan şeyhülislamlığının yirmi bir yılı Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk gelen Ebu Suud Efendi, Sultan’la 30 yıl kadar birlikte çalışmıştır. Döneminde raks ve deveran, idamlar, İbn Arabi gibi birçok konuda verdiği fetvalar çok dikkat çekmiştir. Raks ve deverana karşı olumsuz fetvalar

verdiği gibi bazı idam kararlarında ise haksız şekilde hüküm verdiği kaynaklarda belirtilir. Kızılbaşların kestiği et yenmez, Hallacı Mansur dinden çıkmıştır, Yunus Emre kafirdir ve Yunus Emre'nin şiirlerini okuyan da kafirdir, sigara içmek mekruhtur, kahve içmek caiz değildir, tiyatro oynamak ve oynatmak haramdır (Karagöz – Hacivat) (Bozkurt 2024: 68) gibi fetvalar vermiş ve bu durum Selefî akımın Osmanlı'ya ne denli hakimiyet kurduğunu bizlere göstermektedir. Osmanlı'da ulema ve direkt padişah üzerinde bu denli etki kuran Selefizm asıl etkilerini 17. yüzyılda halk tabanına inerek gösterecek ve Osmanlı tebaasında büyük bir bölünme ve kargaşayı tetikleyecektir.

3. XVII. YÜZYILDA SELEFİ AKIMIN EN YÜKSEK SEVİYEYE ULAŞMASI VE TEKKE – MEDRESE ÇATIŞMASI

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ihtişamlı günlerinde duraklamaya girmişti. I. Ahmed (1603-1617), II. Osman (1618–1622), I. Mustafa (1622–1623), IV. Murad (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde vuku bulan olaylar, Selefî akımın halk tabanındaki tesiri bakımından ne denli etkileyici olduğunu gözler önüne serecektir. Selefî akım, ulema ve medrese içerisinde bu denli yayılım gerçekleştirdikten sonra kaçınılmaz olarak halk tabanına da sirayet etmeyi becermişti. Kadızadeliler (fakihler) ve Sivasiler (sofular) arasındaki çatışma, 17. yüzyıl Osmanlısına damgasını vurmuştur. Olayların başlangıcındaki sebepler olarak, Osmanlı'da toprak sisteminin bozulması, siyaset, eğitim ve halk arasındaki yozlaşma ve Osmanlı'nın toprak kayıpları sebep olarak gösterilmektedir. Osmanlı'da 17. yüzyıla kadar medrese ve tekkeler arasında herhan-

gi bir tartışma yahut gerilim yaşanmamıştır (Durmuş 2021: 44). Tüm bu konulara başlamadan önce bahsetmemiz gereken kişi İmam Birgivi'dir. Birgivi, 1523 yılında Balıkesir'de doğup orada eğitimini alıp İstanbul'a gitmiştir (Yüksel 1992). Selefi akımın önemli temsilcilerinden İbn Teymiyye'nin eserlerini okumuş ve bunlardan etkilenmiştir. Osmanlı'da dini ve ahlaki yozlaşmanın giderek arttığını savunmuş ve bid'atların ortadan kaldırılması gerektiğini söylemiştir. *Risale-i Birgivi (Vasiyetname)* verdiği eserlerden biri olup Kadızadelileri etkilemiştir. En önemli eseri ise *Tarikat-ı Muhammediye'dir*. Birgivi amacına ulaşmış ve halk tabanında etkili olacak bir akımı ortaya koymuştur. Bu tarihlerden sonra artık Kadızadeliler ve Sivasiler kavgası başlayacaktır. Kadızadeliler, fıkhi açıdan Peygamberimiz zamanında olmayan hiçbir şeyin dinle alakalandırılmayacağı ve yasaklanması gerektiğini savunmuş, bid'at olarak sayılan her şeyin en sert şekilde cezalandırılması hususunda padişah, sadrazam ve şeyhülislamlık gibi makamları baskı altına almışlardır. Bunları yaparken mücadele edecekleri bir diğer grup ise tasavvufi bir grup olan Sivasiler'dir. Kadızadeliler hareketinin fikri çıkış noktası, Kadızade Mehmed Efendi'dir. Kadızade Mehmed Efendi Balıkesir'de doğmuştur. Eğitim hayatında tasavvufçu hocalardan dersler almış olsa da tasavvuf onun ilgisini çekmemiş, aksine tasavvufa karşı sert bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu durumun sebebi olarak İmam Birgivi'nin öğrencilerinden ders almış olduğunu ve onun eserlerinden fazlasıyla etkilendiğini söyleyebiliriz. Bir risale olarak kaleme aldığı *Nushu'l Hukkam Sebebü'n Nizam* isimli yazısını da dönemin padişahı I. Ahmed'e sunmuştur (Durmuş 2021: 45). Bu eseri daha sonraki yıllarda genişleterek IV. Murad'a sunmuş ve be-

ğenisini kazanmıştır. Kadızade Mehmed Efendi, sema ve deveran, pozitif ilimlerin tahsili, ezanın makamlı okunması, kabir ziyareti, cemaatle nafile namaz kılınması, tütün ve kahve tüketimi gibi daha birçok konuda olumsuz tavır takınmış ve bu davranışları bid'at olarak adlandırarak bu eylemleri gerçekleştirenlerin dinden çıktığını yahut bu konuma yaklaştığını belirten vaazlar vermiştir. Ona karşılık olarak Sivasiler'den Abdülmecid Sivasî Efendi, bu konuların neredeyse tamamını aksi bir biçimde yorumlamış ve Tekke-Medrese çatışması başlamıştır (Çavuşoğlu 1998). Kadızade-Sivasî tartışmaları bu dönemde daha çok fikri bir şekilde yaşanmıştır, lakin Kadızade Mehmed Efendi'nin Osmanlı siyasetinde etkili olmasının yanında sadrazam ve şeyhülislamla ilişkisi ve IV. Murad'dan beğeni alması, o dönemde Sivasilerden daha etkili olduklarını bize göstermektedir. 1633 yılının Ağustos ayında İstanbul/Cibali'de çıkan büyük bir yangın sonucunda birçok insan ölmüş, bazıları yaralanmış ve maddi manevi büyük bir kayıp yaşanmıştır. Kadızade Mehmed Efendi, bu durumu fırsata çevirip kahvehaneler ve tütünün yasaklanması gerektiğini telkin etmiş ve IV. Murad, bu telkine uyarak bu yasaklara uymayan birçok şahsı idam etmiştir (Çavuşoğlu 1998). O dönemde Kadızade Mehmed Efendi'nin padişaha bu derece söz dinletmesi aslında sadece kendi gücünden değil, Osmanlı'da bozulan ekonomi ve kahvehanelere giden isyana meyilli kişilerin zaptı konusunda IV. Murad'ın da siyasetine bir bahane olması, onun sözünün dinlenir kılınmasını sağlamıştır. Diğer yandan IV. Murad, Kadızadeliler gibi Sivasiler'e karşı kindar bir gözle bakmak yerine, siyasete karışmadıkları sürece faaliyetlerine devam etmelerinde mahsur görmediğini de bildirmektedir. Kadızade Mehmed

Efendi'nin Kadızadeliler hareketini başlatması bu şekilde olmuştur ve onun yaşadığı süre boyunca fikri tartışmalar meydana gelmiştir. O dönemde yaşayan ve bir dönem öğrenciliğini yapmış olan Kâtip Çelebi, eski hocasını eleştirir şekilde *Fezleke* adlı eserinde olaylardan bahsetmiştir:

“İlk çalışmaları bunların (Kadızzade Mehmed Efendi’yi kastetmektedir) teşviki ile olup nice zaman derslerini dinledik. Çoğu dersleri yüzeysel ve basitçe idi. Akli ilimler himmetine uygun düşmemiş, şer’i ilimler üzerine çalışmıştır. Halkla birkaç meselede tartışmaya sebebiyet vermiştir. Çok görmüş idi. Çoğunlukla kendi davasına uygun konuları aklına alıp, hazırlayıp mahallinde söylerdi. ‘Hazır cevap ne güzel yardımcıdır.’ anlamınca hasmını ilzam konusunda hünerli olup, düzgün söz söylerdi. Sözüünü işiten biri değildi. Raks ve deveran ile ilgili eski davayı yenileyip, Halvetiye ve Mevleviye’nin çoğunluğuna düşman olmuştu. ‘Tahta tepenler, düdük çalanlar’ diye her vaazında onlara çatmaktan geri durmazdı. Diğer taraftan Sivasi ve İsmail Efendi, ‘Eliya ve tarikatı inkâr eder, mühlit ve zındıktır.’ diye dil uzatırlardı. Bir zaman Yezid’e lanet, ebeveyn meselesi, tasliye ve tardiye, Regaib ve Kadir namazı, Hızır’ın (a.s.) hayatı gibi konulara değinerek nice dedikodu, tartışma ve atışmaya neden oldu. Kendisi arif ve zarif birisi olup, bu sözü geçen hilafi konuları ahmaktara ayak bağı yapıp, ‘yapılanın semeresi’ anlamınca padişahın malumu olmuştu. Cümlelerin üstüne çıkmakla maslahatı görmüş idi. Diğer ahmaktarlık erbabı bir düzme sözü ciddiye alıp, taklit ile mezhep taassubu derdine düşüp, kuru kavgaya düştüler.”

Kadızzade Mehmed Efendi’den sonra hareket kesilmemiş ve onu izleyenler tarafından devam ettirilmiştir. Kadızzade Mehmed Efendi’nin ölümünden sonra hareketin yeni lideri, saray hocalarından olan Üstüvani

Mehmed Efendi olmuştur. Üstüvani, saray hocası olduğu için saraydaki belirli atamalarda etkili olabiliyordu (Bilkan 2022: 90). Üstüvani de kendisinden öncekiler gibi Selef ekolünden beslenmiş ve İbn Teymiyye eserlerini okuyup tavsiye olarak vermiştir. Üstüvani'nin lider olduğu dönemde, Sivasilerin liderliğini Abdülehad Nuri Efendi üstlenmiş ve Üstüvani ile mücadeleye devam etmiştir. Hareketin bu aşamasında fikri düzeyde olan tartışmalar artık yerini ayaklanmalar ve fiili müdahalelere bırakacaktı. Üstüvani, siyasi gücünden beslenerek halkı tasavvufi tarikatlar üzerine kışkırtma çalışmaları başlatmıştır ve bu sefer bid'at iddialarını daha sert bir şekilde belirterek devletin de tasavvufçulara karşı somut bir harekette bulunmasını istemiştir. Dönemin şeyhülislamı Bahaî Efendi'nin bu sıralarda tütünün caiz olduğu hususunda fetva vermesi üzerine Kadızadeliler, Üstüvani önderliğinde Veziriazam Melek Ahmed Paşa'dan aldıkları bir buyrukla Demirkapı Halvetiler Tekkesini basıp buradaki tasavvufçu müridleri darp etmişlerdir (Durmuş 2021: 200). Diğer tasavvuf ehli tarikatlara da saldırmayı planlayan Kadızadeliler, yeniçeri ocağının olaya dahil olması ihtimalinden ötürü büyük sıkıntılar yaşamamak adına ilk fiili hareketini burada sonlandırmıştır. Bu dönemde Abdülehad Nuri Efendi, yazmış olduğu eserlerde Peygamberin ebeveynlerinin kafir olmadığını, bunun yanında sema ve de-veranın caizliği hususunda bir sıkıntı olmadığını beyan ettiği *Fî Hakkî'd-Deverani's Sufiyye* adlı eserini kaleme almıştır. Abdülehad Nuri Efendi'nin öğrencilerinden Kürd Mehmed, Kadızadelilerin fıkhi dayanağı olan İmam Birgivi'nin eseri *Tarikat-ı Muhammediyye'de* yer alan hadislerin uydurma olduğunu söylemiş ve içindeki bilgileri çürütmeye çalışmıştır. Bu durum üzerine

Kadızedeliler, etkisi altında olan devlet yetkililerinden bazılarını harekete geçirerek kitabın dağıtımını yasaklamış ve ne kadar Kürd Mehmed hakkında ölüm fermanı isteseler de sadrazam sürgünle hükmünü vermiştir (Bilkan 2022: 106). Yaşanan gelişmelerden sonra Üstüvani'nin Sivasilerden Şeyh Albülkerim Çelebi'ye mektubu, *“Sen raks ve deveran etmekle men edilmen vacip olmuştur. Tekkeni basıp seni ve adamlarını katl ederiz. Ve tekkenin temelini birkaç arşın kazıp toprağını denize dökeriz ki, işe bu derece ehemmiyet vermeyince orada namaz kılmak caiz olmaz”* ulaşınca, Abdülkerim Çelebi bu mektubu Şeyhülislam Bahai Efendi'ye götürür. Mektubu gören Bahai Efendi, Kadızedeliler kadar hiddetli olmasa da sert bir cevap verir ve devletin uğraşacağı bunca iş varken 10 yaşında çocuk gibi davranması (Durmuş 2021: 202), davranışlarının bu şekilde devam etmesi takdirinde ise sakalının kesilmesiyle tehdit etmiştir. Bu tehditten sonra Kadızedeliler olayların yatışması amacıyla sessiz kaldıkları bir döneme girmişlerdir. Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığının ilk döneminde, Fatih Camii'nde 1656 yılının Eylül ayında kılınan bir Cuma Namazı'nda Peygamber için naat okunması sonucunda Kadızedelilerden biri orada ayaklanma çıkartmış ve Naima'nın söylediğine göre ayaklanmayı durduranlar olmasaydı kan dökülecekti (Durmuş 2021: 206). Bu hadiseden sonra Kadızedeliler kendisini engelleyenlere karşı silahlanacağını bildirerek Fatih Camii'nde toplanma kararı almışlardır. Bu durumdan haberdar olan dönemin padişahı IV. Mehmed, Üstüvani Mehmed Efendi'yi idam ettirmek istese de veziriazam Köprülü Mehmed Paşa bu karara engel olmuş ve Üstüvani Mehmed Efendi'yi görevinden azledip bazı taraftarlarıyla birlikte Kıbrıs'a sürgün etmiştir. Bu olayların sonucunda

Sivasilerden bazı kişilerin idam edildiği kaynaklarda geçmektedir. Üstüvani Mehmed Efendi'nin azledilip sürgün edilmesinden sonra Kadızadeliler hareketinin sonuncu ve görece en etkili olduğu dalga başlamıştır. Hareketin yeni lideri, Vani Mehmed Efendi olmuştur. Vani Mehmed Efendi, yine saray hocalarındandır. Saray hocalarından olmakla kalmayıp IV. Mehmed ile hoca-talebe ilişkisinden çok ahbaplık ilişkileri kurmuş ve aralarındaki dostane ilişki gelişmiştir. IV. Mehmed ona hem kendi başdanışmanı gibi davranmış hem de şehzade hocalığı makamını ona emanet etmiştir. Vani Mehmed Efendi, saraydaki bu gücüyle Sivasilere en büyük zararları veren Kadızadeli olmuştur. İçkiden vergi alınmasını devlete yasaklatıp içkiyi tamamen ortadan kaldırmış, tütün ve kahvehanelere tekrardan yasak getirilmiştir. Bunların yanında, gayrimüslim tebaaya karşı da aşırı sert bir tutum benimsediği, bazı haksız idamlardan sorumlu olduğu kaynaklarda belirtilir (Dumuş 2021: 244). Vani, yine padişaha yakınlığı hasebiyle sema ve deveran konusunda Sivasîlere en büyük darbeyi vurdu. Zaten tasavvuf karşıtı olduğu bilinen Vani Mehmed Efendi, 1666 yılında sultanın onayı sayesinde sadrazamanın emriyle sema ve deveranı tam 18 yıl boyunca, 1684 yılına kadar yasaklatmış, birkaç tasavvuf erbabının tekkeleri haricinde hepsini kapatmış, açık kalanları da kapanmaktan farksız hale getirmiştir. Bunların yanında, yine tasavvuf erbabına ait olan türbelerden bazısını yıktırıştır. Bu dönemde bazı tasavvufçu şeyhler sürgüne gönderilmiştir. Niyâzî-i Mısırî, *Mevaidü'l İrfan* adlı eserinde bu konudan şu şekilde bahsetmektedir:

“Vani, Sultan Mehmed'e yaklaşıma imkânı bulunca Sultan Mehmed, camide, mescidde ve tekkelerde bulunan bütün zikir ehlini cehrî zikrden kesti. Zikir ehlini

darmadağın etti. Zikr yerlerini ehlerinden boşaltdı. O kadar ileri gitti ki zikr, insanların kalbinden tamamen sönmeye yüz tuttu. Bunun için Allah, bizi onun gibi olmaktan, Firavun yasakları altında kalan Musa ve Harun aleyhisselam gibi onun yasağı altında kalmaktan men etti."

Kahvehanelerin kapalı kalması, veziriazamlık makamına Fazıl Ahmed Paşa'nın gelmesiyle son bulmuştur. Tekkelerin kapalı kalma süreci de 18 yıl sürmüştür, Vani Mehmed Efendi sürgün edildikten sonra tekkeler yeniden normal hayatına devam etmiştir. Vani Mehmed Efendi'den sonra Kadızadeliler hareketi Osmanlı'da yavaş yavaş silinmiştir; lakin Türklerin hayatına ve aklına intikal etmiş olan Selefi akımının izlerinin ne kadar silindiği kesin değildir.

SONUÇ

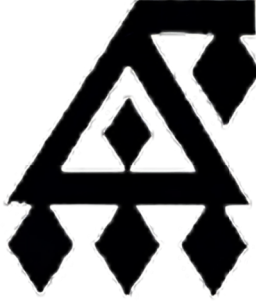
Selefi akımın Osmanlı'da önce ulema ve sonrasında halk tabanındaki yayılmasıyla ortaya çıkan olaylardan bahsettik. Selefi akımın bu şekilde etki göstermesinin sebebi olarak Selefizmin ilkeleri ve radikal tutumları olarak değerlendirmemiz mümkündür. Selefi akıma göre Hz. Muhammed döneminde olmayan hiçbir şey kabul edilemez (Apak 2014: 45) ve din dışı olarak saptanmak mecburiyetindedir. Bu kanaatle birlikte bid'atçılık ve tekfircilik Selefilerce yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Tekfir edilen kimselerin öldürülmesine kadar giden fetvalar verilmiş ve İslam dinini Arap milliyetçiliği ile senzetlemek maksadıyla sağlamlığı şüpheli bazı hadisler yine ortaya atılmıştır. Bunların dışında selefizmin "takdis, tasdik, acz, sükü, imsak, kef ve marifet ehline teslim olmak" ilkeleri bulunmaktadır. Bu ilkelerin anlamı

sırasıyla “Allah hiçbir kötü sığata layık değildir”, “tüm güzel sıfatlar Allah’ındır”, “insanın acziyetini kabul etmesi ve Allah’ın sıfatları, Kur’an ayetlerini kendi aklıyla anlamlandıramayacağı gibi hususları kabul etmesi”, “Kur’an’da yahut dini konularda anlamlandıramadığı yerlerde susmalı ve herhangi bir fikir beyan etmemesi”, “Kur’an’da anlamlandıramadığı yerlerden kimseye bahsetmemeli ve bu sayede ne kendini ne de bir başkasının fikirlerini zehirlememesi”, “beyinden dini olarak akla takılan soru işaretlerini çıkarmak ve başka işlerle kendine meşguliyet yaratarak bu konularda düşünmeyi engellemek”, “marifet ehli sayılan (Selefi) hocalara intisap etmek ve onlardan ne buyruk alırlarsa bunu yerine getirmek” (Bozkurt 2018). Bu yedi ilkeyi sırasıyla incelediğimizde Sünni İslam’a uygun bir şekilde başlayıp sonraki ilkelerde akılcı tutumdan ne kadar uzaklaştığı gözlemlenebilir durumdadır. Acz, sükût, imsak ve kef ilkelerinin bir insanı düşünce ve akıl idraki tamamen ortadan kalktığı, son ilke olan marifet ehline teslimiyetle de Selefizmin argümanlarının radikal savunucularının ulaştığı son noktadır. Selefizm ilkelerine ters tepki veren kimselerin de yukarıdaki bölümde anlattığımız üzere tekfir edildiği ve olabilecek en radikal şekilde refleks ile karşılandığı bilgimiz dahilindedir. Bu fikri yapılanma dahilinde Osmanlı tebaasında yer bulan Selefizm, Türkler’in hayatına girmiş ve Sünni İslam’la benzeşen bazı noktaları sayesinde görünmez ama bir o kadar etkili vasfa sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, A. (1997). Halîmî Çelebi. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 15, 343-344.
- Apak, A. (2014). İslam Tarihi Boyunca Selef ve Selefilik Kavramlarının Anlam Serüveni. *Tarihte ve Günümüzde Selefilik* (ss.39-51). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bardakoğlu, A. (2023). Hanefi Mezhebi, *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 16(21).
- Bilkan, A. F. (2022). *Fakihler ve sofuların kavgası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, İ. (2018). *Selefilikğin tarihsel gelişimi ve felsefi altyapısı*. Bursa: Tesam Yayınları.
- Bozkurt, İ. (2024). *Osmanlı'dan günümüze reform hareketleri ve dini kurumlar*. İstanbul: Tesam Yayınları.
- Çavuşoğlu, S. (2001). Kadızadeliler. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 24, 100-102.
- Cleveland, W. (2015). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Düzenli, P. (2005). Şeyhülişlâm Ebussuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5, 441-476.
- Durmuş, A. (2021). *Kadızadeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

- Ecer, A. V. (1996). Tarihte Türkler, İslâmiyet ve Mezhepleri. *Erdem*, 8(23), 485-502.
- İmber, C. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu* (F. Yücel, Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Kucur, S. (2020). Büyük Selçuklu Devleti. A. Kanlıdere içinde, *Türk Dünyası Kültür Tarihi* (s. 205-229). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Lekesiz, H. (2015). *Ötekilerin peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a armağan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 36, 365-371.
- Yüksel, E. (1992). Bîrgîvi. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 6, 191-194.

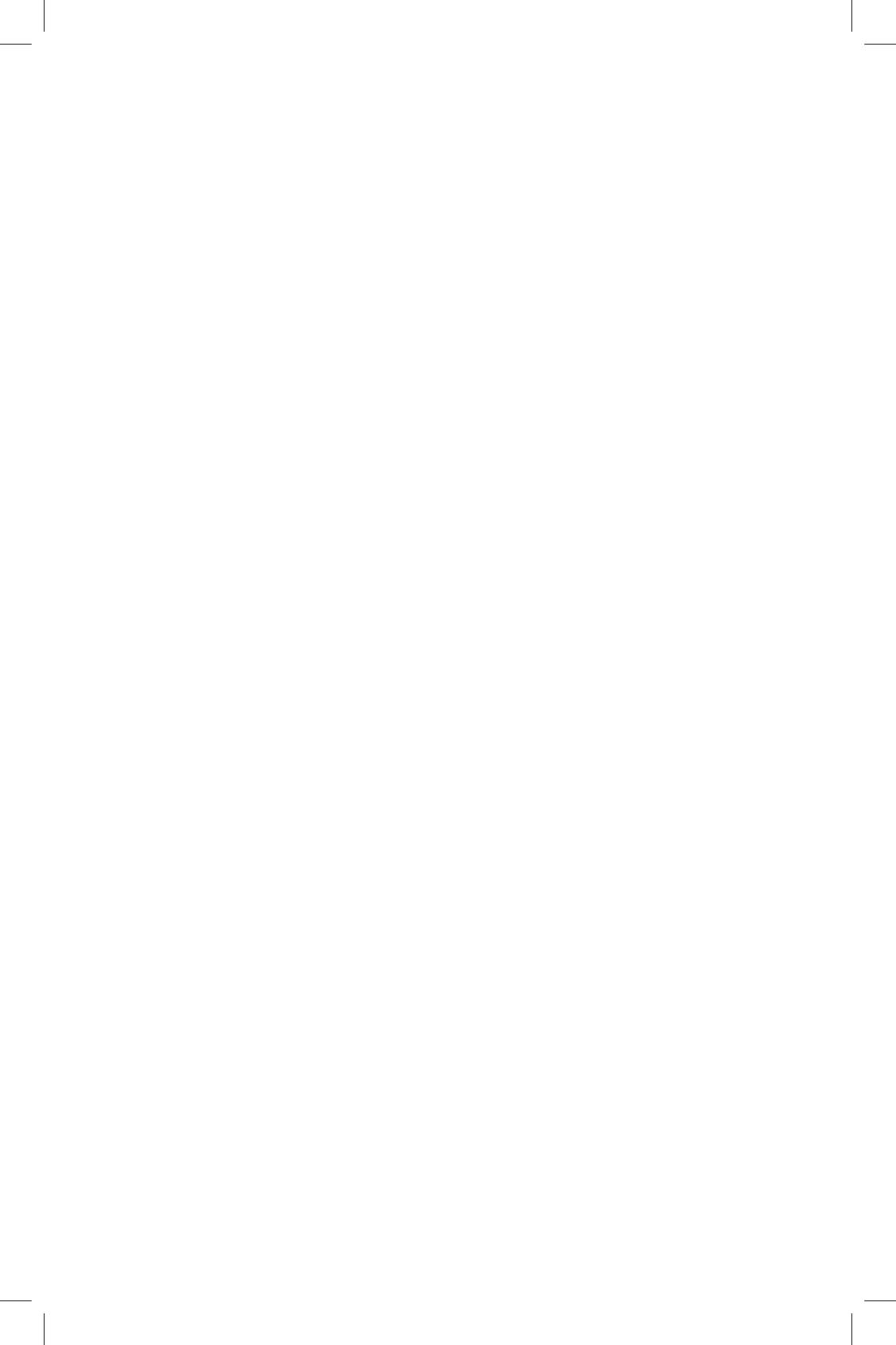
*“Bir millet tehlikede kaldığı vakit, onu fertler
kurtarmaz, bizzat millet kendi kendinin
kurtarıcısı olur.”*

Ziya Gökalp

**OSMANLIDAKİ
MİLLİYETÇİLİK AKIMI
VE BUNUN YENİ TÜRK
CUMHURİYETİNE
YANSIMASI**

Yasin Vehbi TAŞKIN¹

1 İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi, yasin.vehbi.taskin@gmail.com, ORCID: 0009-0005-9580-0135

GİRİŞ

Fransız İhtilali sonrası oluşan milliyetçilik akımından en çok etkilenen ülkelerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'ydü. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu Avrupa, Asya ve Afrika üzerindeki her toprağında Türk olmayan müslim ve gayrimüslim azınlıklar vardı. Batı karşısında ekonomik, teknolojik ve sosyal açıdan geri kalan Osmanlı'nın hükümeti bir de ülkenin azınlıklarının bağımsızlık elde edip ayrılmasını engellemek için çeşitli tedbirler ve politikalara yönelmişti. Önce Amerikan vatandaşlığına benzer şekilde Osmanlı topraklarında yaşayan her insanı, dini ve milletine bakılmaksızın "Osmanlı Vatandaşlığı" altında birleştirmek istemişlerdir. Gayrimüslim tebaanın birer birer bağımsızlıklarını elde etmeye başlaması üzerine, Osmanlı hükümeti bu kez hilafet makamının halk üzerindeki etkisini de kullanarak İslamcılık fikrini benimsemiştir. Müslüman olan ancak Türk olmayan azınlıklar da karşı tavır alınca elde kalan son çare olarak Türkçülük fikrini benimsemek zorunda kalmışlardı.

Bu makalenin amacı milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir azınlık hareketi olarak ortaya çıkıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar olan süreci çeşitli örnekler üzerinden incelemek ve bu sürecin Türk tarihindeki dönüm noktası rolünü açıklamaktır. Makale, azınlıkların bağımsızlık yolunda geçtikleri aşamaları inceleyecektir. Tüm bu bağımsızlık mücadelelerine bir tepki olarak Türkçülük fikrinin nasıl doğduğu ve geliştiği açıklanacaktır. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Türkçülük akımının nasıl bir rol oynadığı ele alınacaktır. Son olarak, milliyetçi düşüncenin cumhuriyet kurumlarına nasıl

işlediği birtakım örneklerle incelenecektir.

1. FRANSIZ DEVRİMİNİN AVRUPA VE OSMANLI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Fransız Devrimi'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan Devrim Savaşları (1792-1815) tüm Avrupa'nın kaderini değiştirecek sonuçlara yol açtı. Devrim; özgürlük, eşitlik ve adalet gibi evrensel kavramları temel alıyordu ve uluslararası tepkilerle karşılaşarak çeşitli savaşlara yol açtı. Fransa, bu süreçte Avrupa koalisyonuna karşı tek başına mücadele etmek zorunda kaldı. Fransa'nın halk-asker anlayışı çerçevesinde topyekûn seferberlik ilan etmesi önemli bir gelişme oldu. Fransa Kralı'nın devrimcilere karşı işgalcilerden yardım araması, halk nezdinde meşruiyetini kaybetmesiyle sonuçlandı ve Fransa Kralı vatana ihanet suçlamasıyla idam edildi. Bu gelişmeler, Fransız halkının işgale karşı duyduğu kaygıları artırdı ve toplumsal bir birlik sağladı. Ayrıca, Fransa'nın ilhak ettiği bölgelerdeki feodal yükümlülük ve vergileri kaldırma çabaları, devrimin yayılması açısından kritik bir strateji haline geldi. Bu gelişmeler monarşi karşıtı ve özgürlükçü hareketlerin doğmasına zemin hazırladı. Devrimden sonra şekillenmeye başlayan ulus-devlet anlayışı uzun zaman kurulan devletlerin yapılarına etki etti. Ardından Napoleon'un Avrupa'daki diğer ulusları Fransa lehine sömürmesi ise Fransa çatısı altındaki ulusların yurtsever duygularla Fransa karşısında bir ulus olarak direnmelerini sağladı (Çetintaş, 2020: 57-69). Ortaya çıkan bu hareketler çok uluslu devletler altında yaşayan azınlıklara bir örnek teşkil ediyordu. Devrimin etkisi o denli büyüktü ki XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı ve Rusya haricinde tüm toplumlar

Fransız Devrimi usulüne değişmişti (Karaman, 2018: 66).

1.1. Osmanlı Devleti'ndeki Milliyetçilik Akımının Yansımaları

Devrimin gerçekleştiği yüzyıl, Osmanlı için pek çok sorunun üst üste geldiği bir dönemdi. Devlet sistemi işlemez hale gelmiş, ekonomik gelirler azalmıştı. Devlet uzun zamandır askerî alanda yenilgilere uğruyordu. Bu durum, Osmanlı'nın Batı ülkelerine karşı üstünlüğünü her açıdan kaybettiğini ve geri kaldığını hissettiği için, ülkeyi bu durumdan kurtaracak çözümler düşünmeye yönlendirmiştir. Ancak Osmanlı'nın XVIII. yüzyılda bulduğu çözümler günü kurtarmaktan ileriye gidemiyordu (Karaman, 2018: 67). Yüzyıl sonunda, III. Selim ülkeyi Batılı devletlerin usulüne uygun olarak organize etmek için kendi ıslahatlarını başlatmıştır. Bu dönemde Osmanlı, Avrupa devletlerini tanımaya ve içinde bulunduğu sorunları batılı yöntemlerle çözmeye çalışmıştır. Avrupa'da daimî elçilikler açmış ve buradaki gelişmeleri daha sıkı takip etmeye başlamıştır. Yeni bir ordu kurulmuş, Fransız yardımlarıyla askeri okullar açılmış ve burada Fransa'dan getirtilen subaylar eğitim vermiştir. Ancak bu çabalar 1808'de padişahın öldürülmesiyle son buldu. Ardından Devrimin etkileri Osmanlı Topraklarında da hissedilmeye başladı, ilk önce Sırplar ve Yunanlar'da başlayan milliyetçi hareket ve isyanlar zaman içinde Tüm imparatorlukta kendisini gösterdi.

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında milliyetçi hareketlerin ve bağımsızlık mücadelelerinin ardı ardına ortaya çıktığı ve ülkenin kaderinde önemli etkilere sebep olan bir yüzyıldı. Bu dönemde-

ki isyanlar, sadece siyasi birer olay olmakla kalmayıp, aynı zamanda yüzyıllardır süregelen bir imparatorluğun yapısal çözülüşünü de hızlandıran dinamiklerdi. İmparatorluğun çok uluslu ve çok dinli yapısı, milliyetçilik akımlarının hızla yayılmasına ve bağımsızlık taleplerinin artmasına uygun bir zemin hazırlamıştı. Bu tarihsel süreç, yalnızca Osmanlı'nın değil, aynı zamanda modern ulus-devletlerin de kuruluşuna önayak oldu.

Bu süreçte Osmanlı'daki tebaa da milliyetçi fikirlere ve Hristiyan ülkelerin kışkırtmalarına maruz kalıyordu. Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Rus Çarlığı Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksları temsil etme hakkına kavuştu. Bu tarihten itibaren Balkanlar'daki Ortodoks varlıklar Rus etkisi altında daha aktif faaliyet göstermeye başladılar. 1797-1791'de Avusturya ve Osmanlı'nın karşı karşıya geldiği savaşta birtakım Sırp unsurlar Avusturya safında savaşa girmiş ve Sırp subayları tarafından idare edilmişlerdi. Burada elde edilen savaş tecrübesi edinen bazı isimler Sırp isyanının liderleri arasında yer alacaktır (Ketkanlı, 2022: 63). Yunan tüccarlar ise Rus bayrağı altında Akdeniz sahillerinden Osmanlı sularını serbestçe geçip Rus limanlarında ticaret yapıyorlardı. Bu yolla hem ciddi miktarda servet elde ederek Yunan burjuvasının oluşturulmasında büyük bir fayda gördüler hem de orta sınıf Yunanlar'ın arasında batılı entelektüel fikirlerin etkisini göstermesi ve milliyetçi düşüncelerin yayılmasıyla isyan için gerekli altyapının oluşmasına katkıda bulundular. 1814'te Odessa'da kurulan Yunanistan'ın bağımsızlığı idealini benimseyen Filiki Eteryaya cemiyeti de bu durumun sonuçlarına bir örnektir (Vovchenko, 2016: 43).

1.1.1. Osmanlı'da Gerçekleşen İlk Milliyetçi İsyan: Sırp İsyanı

Osmanlı'daki ilk milliyetçi isyan hareketi 1804'te Sırp'lar tarafından başlatılmıştı. İsyanın çıkış sebebi bölgedeki Osmanlı askeri unsurlarının Osmanlı'ya sürekli isyanları, bölge halkından haraç alması ve halka zulmetmesi olsa da daha öncesinde Alman karşıtlığı sonucunda Çekler arasında güçlenene Slav milliyetçiliğinin Sırp'ların zihinlerinde de yer tutmaya başlaması isyanın temelinde yatan sebeplerdendir (Akçura, 2019: 36). Sırp'lar, Avusturya ordusunda Osmanlı'ya karşı savaşmış Kara Yorgi adındaki bir domuz tüccarını kendilerine lider seçmişlerdir (Ketkanlı, 2022: 63). Sırbistan topraklarının bir savaş alanı oluşu, coğrafi özellikleri sebebiyle kontrolünün zor oluşu, Rus ajanlarının Sırp topraklarındaki faaliyetleri gibi sebepler isyanın ilk Sırp'lar arasında çıkmasında etkili olmuştur (Kayıran, 2019: 85). Sırp'lar 1805'te özerklik talep etmişler, bu istekleri kabul edilmeyince 1807'de Belgrad'ı ele geçirmişlerdir. 1811'de Napolyon Rusya'ya karşı Avusturya ve Prusya ile müttefik olunca Ruslar Sırp'lara verdiği aktif desteği kesmiştir. 1812'de imzalanan Bükreş Anlaşması ile Sırp'lar içişlerinde bağımsız hale gelmişlerdir. Kara Yorgi bu anlaşmayı tanımayarak isyana devam etmek istemiş ancak Osmanlı birlikleri 1813'te Belgrad'da girince Avusturya'ya kaçmak zorunda kalmıştır (Ketkanlı, 2022: 63)

Birinci isyanın sonucu olarak ortaya çıkan kıtlık ve yoksulluk halkta tekrar Osmanlı aleyhtarı hareketlere sebep olmuştur. Hacı Prodan isminde bir voyvoda isyana kalkışmışsa da bu isyan destek bulamayıp kısa sürede bastırılmıştır, ancak bu ikinci isyandan sonra Osmanlı

yönetiminin Sırp'lara olan güveni kırılmıştır. Osmanlı Hükümeti bölgede sert önlemler almış, Hacı Prodan'a destek veren liderleri idam ettirmiş, birtakım papaz ve knezi Belgrad'dan çıkartmayı planlamıştır. Bu esnada Rudnik Knezi Miloş Obrenoviç, Takova Manastırı'nda diğer knezler ile isyan etme kararı almıştır. Bu isyanın Sultan'a değil, bölgeden sorumlu Süleyman Paşa'nın zulmüne bir tepki olarak olduğunu söylemiş ve paşanın değişimini sağlamıştır. Gelişmiş bir diplomatik akla sahip olan Miloş 1815'te Osmanlılar ile anlaşarak onları kısmi özerkliğe ikna etmiş ve Sırbistan'ın başknezi olmuştur. Konumunu sağlamlaştırmak içinse Kara Yorgi'yi yakalatıp öldürmüş, başını da İstanbul'a göndermiştir. Zaman içinde kazanımlarını genişleten Miloş 1833 yılında tam özerklik elde etmiştir. (Ketkanlı, 2022: 64-65).

Miloş başknezlik döneminde Müslümanları topraklarından çıkarmaya çalışmış, ulusal kilise kurdurmuş, Sırpça kitaplar basılıp okullar açılmıştır. Bu yollarla Sırpçı bir politika takip etmiştir. Ancak kendisine olan muhalefetin bir isyana dönüşmesi sonucunda yönetimi oğluna bırakıp kaçmıştır (Ketkanlı, 2022: 65). Bu başarılı isyan, diğer gayri-müslim milletlere de bağımsızlık yolunda cesaret vermiş ve örnek olmuştur.

1.1.2. Bir İsyarla Osmanlı'dan Bağımsızlığını Elde Eden İlk Millet: Yunanistan

Yunan tarafında iş Sırp'larda olduğundan çok daha farklı geliyordu. Viyana Kongresi sonrası sıra Şark Meselesine gelmişti. Ruslar güneylerindeki Yunan dindaşlarını Akdeniz'de hâkim bir güç olma politikası gereği bağımsızlık konusunda desteklerken Avrupa

kamuoyu ise Rusya'nın Akdeniz'de güçlü olması konusunda Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyup korumayacakları konusunda fikir ayrılığı yaşıyorlardı. Aydınlanmadan sonraki dönemde Antik Yunan döneminin Avrupa'nın kültürel köklerini teşkil ettiği görüşünün sebep olduğu bir Yunan hayranlığı söz konusuydu. Avrupalı aydınların ürettikleri eserler kamuoyunda Yunan hayranlığının daha da pekişmesini ve Yunanistan'ın "barbar ve kafir" Türklerin elinden kurtulup bağımsız olma fikrinin genel kabul görmesini sağlıyordu. Bu sayede en büyük Avrupa Devletleri arasında Yunanistan'ın bağımsızlığını destekleme yönünde bir konsensus oluşmuştu. (Seyitdanlıoğlu, 2004: 52)

Daha önce de anlatıldığı gibi Küçük Kaynarca Anlaşması sonrasında Rus koruması altında Yunan tüccarlar daha rahat hareket etme yeteneği kazanmışlardı. Bir taraftan zenginleşip Yunan burjuvazisinin temellerini atıyor bir yandan da batıdaki gelişmeleri Yunanistan'a taşıyıp bağımsız Yunanistan hayalini halk arasında pekiştiriyorlardı. 1814'te 3 Yunan milliyetçisi tarafından kurulan ve Dostlar Cemiyeti anlamına gelen Filiki Eteryaya, bağımsızlık yolunda kurulan cemiyetlerin en etkilisiydi. Bu cemiyet Mora merkezli bağımsız bir devlet kurmanın diğer Balkan uluslarının da bağımsızlığının sağlanmasıyla gerçekleşeceğini düşünüyordu. İhtilal 6 Mart 1821'de 3000 Filiki Eteryaya yandaşının Aleksandros İpsilantis öncülüğünde Eflak ve Boğdan'da başladı. Ancak yerel halktan destek bulamayıp bir de Osmanlı kuvvetlerine yenilince İpsilantis Macaristan'a kaçtı ama burada da hapisten kurtulamadı ve hapisteyken öldü. Osmanlı Eflak ve Boğdan'la ilgilenirken Dimitrios İpsilantis Mora'da halkı ayaklandırdı (Kayıran, 2019: 89). Bu esnada ise II. Mahmud merke-

zi otoriteyi sağlamlaştırmak için âyan ve derebeylerini tasfiye etmeye çalışıyordu. Mora Valisi Tepedelenli Ali Paşa da merkezi otoriteye karşı geldiği gerekçesiyle asi ilan edildi ve idam cezasına çarptırıldı. Bu süreçte ortaya çıkan karmaşa Yunan tarafının işine yaradı ve isyanın Mora'ya sıçramasını kolaylaştırdı. Osmanlı yönetimi, asilere idam cezası uygulamak ve Yunan ileri gelenlerinin çocuklarını İstanbul'da rehin tutmak gibi caydırıcı önlemlere başvurdu. Ancak bu tedbirler, isyanın yayılmasını engellemekte etkisiz kaldı. Durumun bu kadar kontrolden çıkması ayrılıkçı olsun olmasın Yunanlara karşı bir tavır takınılmasına, Türk-Yunan ilişkilerinin asla eskisi gibi olamayacağı şekilde bozulmasına sebep olmuştur. Yunanlar devlet bürokrasisinden uzaklaştırılmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2004: 53-56). Devlet isyan karşısında yetersiz kalmış ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa desteğe çağırılmıştır. İsyân büyük ölçüde bastırılmış olsa da 1827 yılındaki Navarin Deniz Savaşı'nda Osmanlı donanmasının imha edilmesi ve ardından gerçekleşen 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Mora yarımadası Fransız kuvvetleri tarafından işgal edildi. Taraflar arasında imzalanan Edirne Anlaşması ile Osmanlı Yunanistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımak zorunda kaldı. Böylece Yunanlar, milliyetçi fikirlerle isyan ederek Osmanlı'dan bağımsızlığını elde eden ilk millet oldular (Kayıran, 2019: 89-90). Girit ise Yunanistan ve Etniki Eteryâ'nın faaliyetleri sonucu 1856'da özel bir yönetim elde etti. 1878'de tekrar bir isyanla iç işlerinde bağımsızlığını elde etti ve Osmanlı askerleri adadan çıkmak zorunda kaldı (Kayıran, 2019: 91).

2. OSMANLI'NIN AYRILIKÇI HAREKETLERE KARŞI POLİTİK ANLAYIŞI

Sırp ve Yunan isyanları sonucunda Osmanlı İdaresi'nin azınlıklar üzerindeki hâkimiyetinin ve bu azınlıkları dış güçlerin etkilemesine karşı ne kadar açık olduğu gün yüzüne çıkmıştır. Farklı bir örnek ise Romanya'nın bağımsızlığıdır. XVIII. Yüzyıldan itibaren Fenerli Rumlar bu bölgelere vali olarak atanıyordu. Ancak bu valilerin kötü yönetimleri halkta Osmanlı'ya karşı bir tavır gelişimine sebebiyet veriyordu. Eflak ve Boğdan halkının Roma'ya dini eğitim için giden ancak burada kendilerinin Roma İmparatorluğu ile bağlarını öğrendikçe milli duyguları uyanan kesimi de tüm bunları fırsat bilip harekete geçmişti (Akçura, 2019: 32-33). 1857'de iki prensliğin Romanya adı altında birleştiği ilan edildi. Osmanlı bu durumu tanımasa da Rusya karşısında yalnız kaldığı için duruma ses çıkartamadı. 1878 Berlin Anlaşması ile de Romanya'nın bağımsızlığı Osmanlı tarafından kabul edildi. Osmanlı'da toprak kaybı artık alışılabilir bir durumdu. Osmanlı'nın Avrupa'daki Karadağ, Arnavutluk ve Bulgaristan gibi Hristiyan azınlıkları da tek tek bağımsızlıklarını elde ettiler (Kayıran, 2019: 91-92).

2.1. Osmanlıcılık Fikrinin Birleştirici Bir Politika Olarak Benimsenmesi

Önceki bölümlerde bahsedilen çeşitli sorunların bir araya gelmesi Osmanlı'nın birçok yönden açmazla girmesine sebep olmuştu. İsyenlar gerçekleşiyor, İmparatorluk bunları bastıramıyor, bu durum ise daha fazla isyana ilham ve cesaret veriyordu. Ayrıca dış kıskırtma ve milliyetçi faaliyetler, Osmanlı'nın din temelli

Millet sistemini alt-üst ediyor, işlemez hale getiriyordu(-Demir, 2011: 334). İmparatorluğun bu gidişatı düzeltmek için sosyal anlamda yürürlüğe koyduğu önlemlerden ilki Osmanlı topraklarında yaşayan insanları dilleri, milletleri ve dinlerini bir kenara bırakıp bir Osmanlı vatandaşı olarak tek potada eritmekti. Tıpkı Amerika'da farklı renk, kültür ve dindeki insanların bu farklılıkları haricinde "Amerikalı olmak" fikri altında birleşmeleri gibi düşünülebilir. Hatta bu fikrin ilk ortaya çıktığı II. Mahmud, "Ben tebaamdaki edyân farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim." diyerek bu niyetini belirtmiştir (Akçura, 2020: 23-24). Bu sayede Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim insanların zimmi değil tam bir Osmanlı vatandaşı olması sağlanarak ülkeye bağlılıkları sağlanmaya çalışılıyordu (Demir, 2011: 335-36).

Osmanlıcılık fikrini destekleyecek yenilikler de peşi sıra gelmeye başladı. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) gibi faaliyetlerle devletin daha modern bir vatandaşlık kurumuna sahip olması amaçlanmış ve gayri müslim tebaanın da tam vatandaş olarak eşitlikleri sağlanmıştır (Demir, 2011: 339). Abdülaziz döneminde 1869 tarihli Tâbiyet-î Osmaniye Kanunnamesi ile imparatorluk sınırları içinde yaşayan herkesin Osmanlı vatandaşı olduğu ilan edildi, Kanun-î Esasi ile gayri müslim tebaa anayasal güvence altına alındı ve kendilerini Meclis-i Mebusan'da temsil etme hakkına kavuştular.(Demir, 2011: 341).

Tüm bu çabalara rağmen gerek Müslim gerekse gayri-Müslim unsurlar arasında kabul görmeyen düşünce Avrupa'daki millet kavramının ırk üzerine yoğunlaşması ve Fransız İmparatorluğu'nun da çökmesiyle siyasi

zeminini ve uygulanabilirliğini kaybetti ve genel itibariyle terk edildi (Akçura, 2020: 69). Ancak izleri Balkan Savaşları'na kadar varlığını sürdürmeye devam etti.

2.2. İslamcılık Fikrinin Devlet Politikası Haline Gelmesi

İslamcılık fikrinin doğuşu da Osmanlıcılık fikrinin terkedilmesinden, 1787-88 Rus harbinden sonra birçok gayri-müslim tebaanın Devletten kopmasından ve Batıcılık fikirlerine de bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Koç, 2018a: 3189) , (Çilliler, 2015: 56). Osmanlı Devleti'nde İslamcılığın devlet politikası haline gelmesi, özellikle II. Abdülhamid döneminde Panislamizm stratejisi ile belirginleşmiştir (Koç, 2018a: 3191). İslamcılık, ilk dönemlerinde hem modern teknikleri benimsemiş hem de İslam'ın ilahiyatını koruma amacı güderek, sentezci bir yaklaşım sergilemiştir. II. Meşrutiyet döneminde önemli bir değişim geçirerek daha sistematik ve ideolojik bir yapıya bürünmüştür (Koç, 2018a: 3191). Bu doğrultuda, İslamcılık siyasi bir kimlik kazanmış ve Osmanlı bürokrasisi üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde, İslamcılık, hürriyet gibi temel ilkelerle örtüşerek devlet politikası üzerinde düşünsel, sosyal ve siyasal etkilerde bulunmuştur (Koç, 2018a: 3196). Ancak, bu politikaların sonuçları istenilen birliği sağlayamamış, Osmanlı dışındaki Müslümanların çoğunun batılı kolonilerle yaşaması sebebiyle de bir "İttihadı İslam" hayali gerçekleşmekten çok uzakta kalmıştır (Çilliler, 2015: 56). İstenen birliğin aksine Müslüman unsurlar bir güç oluşturamadığı gibi gayrimüslim unsurlar arasında milliyetçi düşüncelerin daha da güçlenmesine neden olmuştur (Koç, 2018a: 3195). Osmanlı'da yaşayan Arap unsurlar başlar-

da Osmanlı'ya uyum sağlasa ve onlara verilen hakları kullanma yoluna gitseler de bir süre sonra milliyetçi hislerini geliştirerek bu yönde faaliyete geçmişlerdir. Oluşturulmak istenen İslamcılık anlayışının karşısındaki en büyük engellerden biri de Müslüman da olsa azınlık tebaanın milliyetçi hisleri olmuştur. Bu tebaa zamanla Osmanlı'dan bağımsızlık elde etme yönünde hareket edecek ve gerektiğinde devlete silah tutma derecesine kadar geleceklerdir (Çilliler, 2015: 57)

3. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN BAŞLANGICI

Türkler Osmanlı tebaası arasında milliyetçi fikirleri en son geliştiren halktır. Bu gecikmenin en büyük sebeplerinden biri ise Türklerin Osmanlı'nın kurucu unsuru olmalarıdır. Bu sebepten ötürü diğer milli bilinç geliştiren unsurlar gibi milliyetçi bir politika izleyemiyorlardı. Balkanlarda ve Arabistan'daki azınlıkların milliyetçi motivasyonları arasında ayrılıkçı olmaları da yer alıyordu. Ancak Türkler Devlet içerisinde "Millet-i Hâkime" konumunda oldukları için Devlet'in çıkarlarını kendi çıkarı olarak görüyor, Osmanlı'ya en çok sahip çıkan halk olarak en önce başvuracağı çözümler de bu milliyetçi hareketleri beraberlik ve Osmanlılık söylemleriyle engellemeye çalışmak oluyordu. Türklerin bu konularından ötürü Milli bilinç oluşturma dahilinde hareket eden düşünür ve yazarlar daha geri plana atıldı ve fikirleri uzun bir süre geniş kitlelere yayılıp bir milli bilinç oluşturamadı. Bunun sonucu olarak Türkçülük uzun bir süre boyunca yalnızca birtakım elitler arasında yer edinebilen bir fikir oldu (Koç, 2018b:2643) (Yavaşan, 2023:16). Milliyetçi fikirlerin bu kadar geç uyanması ve halka yayılmasıyla ilgili Ziya Gökalp (Koç, 2018b: 2643):

“Milliyet ülküsü önce Müslüman olmayanlarda, sonra Arnavut ve Araplarda, en sonra da Türklerde ortaya çıktı. Türklerin en sona kalması sebepsiz değildir. Osmanlı devletini Türkler kurmuşlardı. Türkler, ilerisini düşünen ihtiyatlı bir sezgici davranışla, bir ülkü için bir varlığı tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdi. Bu yüzden Türk düşünürleri, “Türklük yok Osmanlılık var” diyorlardı.”

Diyerek Türkçülük ve Osmanlılık fikirlerinin birbiriyle nasıl çeliştiklerini belirtiyordu.

Türk milliyetçiliğinin gelişiminde en önemli araçların başında Dil ve Tarih bilimleri gelmiştir. Dil, ortak mirasa sahip bir topluluğun en temel ve en ayırt edici değerlerinden biri olması sebebiyle millet inşasında atlanamayacak bir öneme sahiptir. Bu nedenle, Türkçülük üzerine yapılan çalışmalar ve uygulamalar arasında, Türkçe sözlükler oluşturmak, dilin gelişimini desteklemek amacıyla edebi eserler üretmek ve yabancı dillerdeki kelimelere karşılık gelen yeni, yerli kelimeler türeterek yabancı kelime kullanımını azaltmak gibi faaliyetler büyük bir önemle ele alınmıştır. Tarih ise aynı dili konuşan ve aynı kültürel mirasa sahip olan topluluğun geçmişinin incelenmesi, bu milletlerin nasıl bir geçmişten geldiklerini öğrenerek tarihlerine aidiyet beslemesi ve bir toplum olarak kendi kimliğini kavraması açısından çok büyük öneme sahiptir. Türkler için bu, kendilerinin Osmanlı Devleti’nden ve Osmanlılıktan çok daha kadim ve çok daha köklü bir millete mensup olduklarının hatırlatılması ve bu tarihi mirasa sahip çıkılması için yapılan çeşitli faaliyetlerle kendisini göstermiştir. Bu süreçteki tarihi anlatacak kaynaklar için ise o milletin tarihi ile ilgili araştırmaların yapılmış olması gerekiyordu. Türk milli kimliğinin oluşumu

sürecinde yararlanılan kaynakların ilk örnekleri batılı tarihçilerin Türkseverlik akımı ve Emperyalizm gibi çeşitli sebeplerle Hunlar, Türkler ve Moğollarla ilgili yaptıkları araştırmaların bir sonucudur. Bu araştırmalar Türk aydınları arasında milli hissiyatın meydana gelmesinde büyük önem sahibi olmuştur (Koç, 2018b: 2644-45) (Turan, 2011: 141) (Çalen, 2019: 10).

3.1. Türk Milliyetçiliğinin Osmanlı Devlet Politikasına Etkisi

Türkçülüğün entelektüel kesimlerce benimsenmesinden sonra bunun halka çeşitli yollar ve kurumlar aracılığıyla aktarımı ve halkta da Türklüğe karşı bir aidiyet ve Türklük hakkında bilgilendirilmesi için çeşitli çalışmalar söz konusudur. Özellikle II. Meşrutiyetin ilanında sonra bir yandan Türkçe gazete ve dergiler ile dilin kullanım alanı ve edebi zenginliği geliştirilmeye çalışılacak, Bir yandan da Türkçü nesiller yetiştirmek ve Türkçü fikirlerin desteklenmesi, organize edilmesi ve yeni nesillerin bu fikirleri benimsemesi için çalışmalar yapacak Türk dernekleri kurulacaktır. Bu dernekler dönemin iktidarı İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden maddi ve manevi yardımlar alacaklardır (Hekimoğlu, 2017: 45-46). Tüm bu oluşum ve çabaların bir diğer sebebi Osmanlı imparatorluğunun dağılıyor oluşu ve Türkçü aydınların ve devlet adamlarının imparatorluğun yıkılmasından sonra meydana gelecek senaryo için bir temel hazırlamak istemesindedir (Turan, 2011: 141).

Türkçülüğün halk arasında ve devlet politikasında yer edinmesi hususunda Balkan Savaşları önemli bir yere sahiptir (Semiz, 2014: 239) (Jäschke, 2009: 84).

Balkanlar'daki büyük hezimetten sonra Osmanlılık fikri değerini ve zeminini yitirdi. Türkler, Balkanlar'da yer edinen milliyetçiliğin kendilerine karşı oluşturduğu düşmanca fikirlerin artık tamamen farkına varmaya başladılar. Düşmanca fikirlere karşı tepki olarak ortaya çıkan kendini koruma dürtüsü Türkler arasında milliyetçilik olarak kendini göstermeye başladı (Koç, 2018b: 2643). Aynı zamanda Balkan Savaşı'na kadar açık bir Türkçülük yapmayan İttihat ve Terakki Partisi de Türkçü politikalara ve bu yönde hareket eden oluşumlara daha fazla destek vermeye başladı (Semiz, 2014: 239). Kendini düşmandan koruma dürtüsü I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda da kendisini göstermiştir. Türk halkı; Ermeni, Arap isyanları ve Yunan işgali gibi kendi varlığını tehdit eden olaylara tepki olarak milliyetçi duygulara daha fazla yönelmiştir (Semiz, 2014: 240).

3.2. Cumhuriyetin Kuruluşu ve Cumhuriyetteki Milliyetçi Etki

Millî mücadele dönemi (1919-1923), Türkçülük ideolojisinin gelişimi ve güçlenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve işgal güçlerinin Türkleri Anadolu'dan çıkarma ve Türkleri yok etme girişimleri, milli direnişi meydana getirip Türklerin bir millet olarak hareket etmesini ve düşmana karşı Türk-Müslüman kimliğiyle direnmesini sağlamıştır. Mustafa Kemal ve diğer liderlerin Anadolu'ya geçmesiyle milli bir ordu kurulmuş, yazılı ve sözlü olarak her yerde hareketin milliliği vurgulanmıştır (Türkan, 2021: 174-75). Bununla birlikte Mîsâk-ı Millî ile Türk halkının yaşadığı ve hak sahibi olduğu topraklar da ilan edilmiştir (Lewis, 1993: 250). Sonuç olarak, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ve

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Türkçülük düşüncesinin siyasi ve toplumsal alanda daha da güçlenmesini sağlamış ve onun yeni kurulan ulus-devletin temel ilkelerinden biri olarak politikalarına yön vermesiyle sonuçlanmıştır (Kantar, 2019: 2145).

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte milliyetçilik, Türkler için yeni bir döneme girmiştir. Türkler artık birbirinden farklı din ve milletten insanların bulunduğu çok uluslu bir imparatorlukta değil, çoğunluğu Türklerden oluşan, kendi varlığını Türk varlığının çıkarlarıyla sağlayan ve Türk halkı tarafından yönetilen bir Cumhuriyette yaşıyorlardı (Kantar, 2019: 2150). Dolayısıyla Türk milliyetçisi düşünceler devlete zarar vermiyor, aksine onun köklerini güçlendirip meşruiyetini artırıyordu. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki döneminde dahi görülmemiş derecede milliyetçi politikalar devletin akla gelebilecek her alanında kendisini gösteriyordu. Daha öncesinde çeşitli dergiler, dernekler ve bireysel çabalarla hareket eden Türk milliyetçiliği artık kurumsallaşarak devlet eliyle Türk dilini ve Türk tarihini araştırmak üzere kurulan Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu gibi kurumların faaliyetleriyle destekleniyordu (Kantar, 2019: 2148). Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nde benimsenen politikalar, Osmanlı döneminde temelleri atılan milliyetçi fikirlerin bir devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Cumhuriyet'i kuran kadronun Osmanlı Türk aydınlarından etkilenmiş olması ve birçoğunun daha öncesinde İttihat ve Terakki'de yer alması da devamlılık açısından önemli etkenlerdir. Ziya Gökalp'in Türklük anlayışı ile 1924 Anayasasının Türklük tanımının benzerliği ve yine temellerini Ziya Gökalp'in attığı milli iktisat ile Cumhuriyet dönemindeki iktisat politikalarının ben-

zerliği gibi Osmanlı'da daha önce tartışılmış konuların izlerinin Cumhuriyet döneminde uygulamaya koyulan politikalarda görülmeleri de tamamlayıcı niteliğe örneklerdir (Varlı ve Koraltürk, 2010: 129-31). Cumhuriyet, İttihat ve Terakki'nin yapmaya fırsat bulamadığı yenilikleri Millî Mücadelenin kaotik ortamından yararlanarak yapabirmiştir.

3.2.1. Cumhuriyet Dönemi Milli Eğitim Politikalarında Milliyetçi Etki

Yeni kurulan Cumhuriyet'in yöneticilerinin üzerinde çokça durduğu bir başka konu da eğitimidir. Bunun sebebi bir devrimin uzun ömürlü olması için o devrimin esaslarının yeni nesillere aktarılmasının gerekliliğidir. Osmanlı bünyesindeki azınlık okullarının ayrılıkçılığı ve Osmanlı haricindeki ülkelere sadakati pekiştirdiği gözlemlenmiş, milli amaca hizmet edecek ve milli nesiller yetiştirecek bir eğitim programının gerekliliği anlaşılmıştır (Altıntaş ve Gölen, 2020: 429). Ayrıca o zamana dek İslamcılıkla da karışmakta olan milliyetçiliğin sistematize edilmesi ve diğer etkenlerden ayrılması için de bir fırsat niteliğindedir. Milli eğitim ve eğitimin merkezileşmesi Osmanlı'da da üzerinde durulmuş bir konudur. Ziya Gökalp 1916'da İttihat ve Terakki Kongresi'nde bu konuyu gündeme getirmiş ve tek merkezden idare edilen ve milli saiklere göre hazırlanan bir eğitim sisteminin öneminden bahsetmiştir. Sonraki dönemde ise Mustafa Kemal daha Millî Mücadele sonlanmadan 1921 yılında Maarif Kongresi toplayarak eğitime verdiği önemi gözler önüne sermiştir. 1924'de ise Ziya Gökalp'in 1916'da önerdiği gibi eğitimi tek çatı altında toplamak üzere Tevhid-i Tedrisat kanunu çıkartılmıştır (Altıntaş ve Gölen, 2020: 431). Merkezi müfredatta ise Türklük bi-

lincinin öğrencilere aşılaraq yeni nesillerin Türk ulusuna ve devletine sadık olması amaçlanmıştır (Kaplan, 2008: 789). Tarih derslerinde Türklerin eski medeniyetleri ve bu medeniyetlerin yüksekliği anlatılmış, Türkçe derslerinde sade ve Türkçe dilin günlük yaşamda kullanılması amaçlanmıştır, Din derslerinde ise Türklüğün İslamiyet'e etkileri gibi konular işlenerek Türklüğün önemi vurgulanmıştır (Altıntaş ve Gölen, 2020: 434-38).

3.2.2. Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikalarında Milliyetçi Etki

Cumhuriyet'in İktisat alanında üzerinde durduğu konulardan birisi de Türk burjuvasının oluşturulmasıdır. Osmanlı döneminde Türkler asker ve memur sınıflarında varlık gösteriyorlardı. Ticaret, dolayısıyla sermaye ise gayri-Müslim azınlık ve yabancı şirketlerin tekelindeydi. Bu dengesizlik, dönemin milliyetçi aydınlarının iktisat alanında; Türk burjuvasının oluşturulması, milli iktisat programı ve milli sermayenin güçlenmesi gibi çeşitli başlıklar üzerinde durmalarını sağladı. Oluşturulması istenen yeni burjuva milli yükseliş yolunda önemli bir temel olarak görülüyordu (İnsel, 2008: 765-67). Temeli Osmanlı döneminde atılan bu anlayış Cumhuriyet döneminde de devam etti. Mustafa Kemal, 1923 İzmir İktisat Kongresinde "*Tam bağımsızlık için şu ilke var: Milli egemenlik ekonomik egemenlikle sağlanmalıdır*" sözleriyle milli egemenlik için ekonomik egemenliğin önemini vurgulamıştır (Tayhani, 2020: 483). Tüm bunların üzerine Cumhuriyet'in devraldığı ekonomik senaryo da çok zorluydu, Anadolu'daki üretim kuruluşlarının büyük kısmı yabancılara veya gayri-Müslim azınlığa aitti. Üretimin çoğunu ilkel aletler ve ilkel tekniklerle üretim yapan hafif sanayi imalathaneleri

oluşturuyordu ve madenlerin neredeyse hepsi yabancıların işletmesi altındaydı (Eroğlu, 2007: 64). Bu durumu tersine çevirebilmek, milli sanayiciliği ve milli sermayeyi kalkındırabilmek için ise yeni fabrikalar ve bankalar kurulmuş, gerekli altyapının sağlanması için çalışmalar yapılmış, yabancı şirketler millileştirilmiştir (Tayhani, 2020: 486-88). Yerli özel sermayenin yetersiz olmasından dolayı yetişemediği veya kârsız olduğunu düşündüğü için yatırım yapmak istemediği durumlarda ise devlet kendi girişimleriyle boşluğu doldurmuştur. Bu açıdan bakıldığında özel sektörün büyük öneme sahip olduğu ancak onun dolduramadığı yerlerde devletin devreye girdiği karma bir iktisadi politika söz konusudur (Eroğlu, 2007: 66). Konuyla ilgili olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında etkin rol oynamış bir isim olan Mahmut Esat Bozkurt (Bozkurt, 2008: 70):

“İlimli devletçilik, müdahalecilikle izah edilebilir. Yani zaman gelir, işler olur ki, ferdi teşebbüsler bunların başarılmasına kafi gelmez, karışık iktisadi vaziyetler kendiliğinden düzelmez. Bunları düzeltmek, işleri haklamak için devletin müdahalesini istemek, devlet kuvoetini kullanmak bir zaruret olur. Tıpkı şu buhranlı günlerde borçların taksitlendirilmesini istemeliğimiz gibi. Türkiye’imizin müdafaası, iktisadi ve toplumsal gelişmesi için demiryollarını devletin yapması ve yapmakta devam etmesi gibi... Çünkü bu iş, geciktirilmesi uygun olmayan milli, hayati meselelerimizdendir.”

Şeklindeki devletin iktisadi bakış açısıyla ilgili ifadeleri dönemin şartlarını anlamak açısından önemlidir.

4. BİR KIRILMA NOKTASI OLARAK OSMANLI VE CUMHURİYET'TEKİ MİLLİYETÇİLİK AKIMI

Osmanlı devrinde milliyetçilik, azınlıklar arasında ayrılıkçılığı destekleyen ve ülkenin çok uluslu yapısına zarar veren bir oluşumdur. Sonrasında azınlık milliyetçiliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Türk milliyetçiliği etkisini Osmanlı'da tam olarak gösteremese de onun temellerini atan aydınların fikirleri sonrasında kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin en temel politikaları olarak kendilerini göstermişlerdir. Cumhuriyetin kuruluş sürecinde milliyetçilik, yalnızca siyasi bir doktrin olarak değil, aynı zamanda kültürel ve ekonomik bir kalkınma aracı olarak da ön plana çıkmıştır. Milli kalkınmanın; dil, tarih ve kültür alanlarında köklü reformlar gerçekleştirilerek Türk milli bilincinin oluşturulması sayesinde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Milliyetçilik, dönemin şartlarına en uygun politikalarla uygulanarak ulusal birliğin sağlanması hedeflenmiştir. Özellikle eğitimde yapılan reformlar, Türk Tarih Tezi ve Dil Devrimi gibi adımlar, bu politikaların temel taşlarını oluşturmuştur. Ayrıca, İzmir İktisat Kongresi ile milli ekonomi inşası için atılan adımlar, dışa bağımlılığı azaltma ve devletin ekonomideki rolünü güçlendirme amacını gütmüştür. Türk Tarihi için bir kırılma noktası olması bakımından milliyetçilik, çok uluslu bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp yıkılmasından ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar olan sürecin en temel faktörü olarak öne çıkmaktadır.

SONUÇ

Milliyetçilik kavramı ortaya çıkışından itibaren Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu ülkelerde yaşayan azınlıkları etkileyerek ayrılıkçı hareketleri hızlandırmış ve bu ülkelerin varlığını tehdit etmiştir. Osmanlı da önce bünyesindeki ulusların isyanlarıyla kan kaybetmiş, ayrıca bu ulusların kurduğu ülkelere askerî yenilgilerle toprak kaybetmiştir. Türkler ise bu süreçte ülkenin en büyük topluluğu ve “Millet-i Hâkime” rolündeki kurucu unsuru olmaları sebebiyle devletin milliyetçi ve ayrılıkçı karşıtı politikalarını desteklemiş ve milliyetçi fikirleri çok geç benimsemişlerdir. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla birtakım Türk aydını tarafından Türk milliyetçiliğinin temellerini atılmış ve yüzyılın sonuna kadar halk arasında olmasa da entelektüel ve askerî zümreler arasında yer edinmeye başlamıştı. XX. Yüzyıl ile milliyetçi fikirlere sahip yöneticiler başa geçmeye başlamış ve Osmanlılık ve İslamcılık politikalarının başarısızlığıyla Milliyetçilik fikri öne geçmeye başlamıştı. I. Dünya Savaşı ve sonrasında gelen Millî Mücadele ile hayatta kalma savaşı veren Türkleri tek çatı altında toplayan Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere Türk liderleri has unsurunun Türk halkı olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ni bir ulus-devlet olarak kurmuşlardır. Ayrıca Osmanlı döneminde ortaya çıkmış ancak uygulanamamış veya devletin ömrünün yetmemesinden ötürü yarım kalmış milliyetçi politikaları yeni kurulan ülkenin ana ve kurucu değerleri haline getirmişlerdir. Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisat, hukuk vb. pek çok alanda Osmanlı döneminde temeli atılan fikirlerden beslendiği görülebilir. Sonuç olarak XIX. ve XX.

Yüzyıllarda önce gayri-Müslim azınlıkları etkileyip sonrasında Türkler arasında da yer edinen milliyetçilik, Türk tarihi için önemli bir dönüm noktası olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde baş aktör olması bakımından öne çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. 2019. *Osmanlı devletinin dağılma devri:(18. ve 19. asırlarda)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akçura, Yusuf. 2020. *Üç Tarz-ı Siyaset: Türk Düşünce Tarihinin Ayak İzlerinden Birisi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Altıntaş, İrem Namlı, ve Zafer Gölen. 2020. "Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncesinin milli tarih ders kitaplarına yansımaları". *Turkish History Education Journal* 9(2):425-43.
- Bozkurt, Mahmut Esat. 2008. *Liberalizm masalı*. 1. basım. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çalen, Mehmet Kaan. 2019. "YUSUF AKÇURA VE ZİYA GÖKALP'E GÖRE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞ DÖNEMİ İÇİN BİR DÖNEMLEŞTİRME TEKLİFİ". *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 1(1):1-16.
- Çetintaş, Erdal. 2020. "1792-1815 DEVRİM SAVAŞLARI: ÖZGÜRLÜK VE YURTSEVERLİK MÜCADELESİ". *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 4(1):56-72.
- Çilliler, Yavuz. 2015. "Modern milliyetçilik kuramları açısından 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu fikir akımları". *Akademik İncelemeler Dergisi* 10(2):45-65.
- Demir, Şerif. 2011. "Tanzimat Döneminde Bir Devlet

Politikası Olarak Osmanlıcılık". *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* (29):331-48.

Demirel, Demokaan. 2016. "OSMANLI DEVLETİ'NDE MODERNLEŞME VE MİLLİYETÇİLİK: 19. YY'DA BALKAN MİLLİYETÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME." *Gümüşhane University Electronic Journal of the Institute of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* 7(18).

Eroğlu, Nadir. 2007. "Atatürk dönemi iktisat politikaları (1923-1938)". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 23(2).

Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat. 2017. "TÜRKİYE'DE TÜRKÇÜLÜK HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKMASI VE TÜRK OCAKLARI". *Akademik İzdüşüm Dergisi* 2(1):41-50.

İnsel, Ahmet. 2008. "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık". Ss. 763-76 içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. C. 4. İstanbul: İletişim Yayınları.

Jäschke, Gotthard. 2009. "TÜRK KURTULUŞ SAVAŞINDA MİLLİYETÇİLİK VE DİN". *Tarih Okulu Dergisi* 2009(11):49-61.

Kantar, Gökmen. 2019. "Milliyetçilik anlayışının; Atatürk dönemi Türk yönetim sistemine yansımaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8(3):2141-56.

Kaplan, İsmail. 2008. "Milli eğitim ideolojisi". Ss. 788-

99 içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. C. 4. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaman, Mehmet Ali. 2018. “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri”. *SDU Journal of Social Sciences* (44):62-79.

Kayıran, Mehmet. 2019. “MİLLİYETÇİLİK AKIMININ BALKANLAR’DAKİ GAYRİMÜSLİM UNSURLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (1789–1875)”. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 3(5):71-97.

Ketkanlı, Muhammed Nurullah. 2022. “Balkanlar’da Sırp Milliyetçiliği ve Sırbistan Dış Politikasına Etkileri”. PhD Thesis.

Koç, Yunus. 2018a. “Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Bir Kimlik Tasavvuru: İslâmcılık”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7(4):3184-3200.

Koç, Yunus. 2018b. “ZARURET GEREĞİ TAHAYYÜL EDİLEN BİR KİMLİK: TÜRKÇÜLÜK”. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)* 5(26):2640-50. doi: 10.26450/jshsr.644.

Lewis, Bernard. 1993. *Modern Türkiye’nin doğuşu*. 5. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Semiz, Yaşar. 2014. “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1(35):217-44.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. 2004. “YUNAN İHTİLALİ VE

II MAHMUD'UN POLİTİKALARI". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(12):49-56.

Tayhanî, İhsan. 2020. "Mustafa Kemal Atatürk'ün Ekonomide Tam Bağımsızlık Anlayışı ve Üretim Hecanı". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (67):469-506. doi: 10.46955/ankuayd.850829.

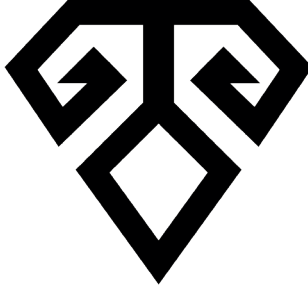
Turan, Erol. 2011. "Milliyetçilik teorisinin gelişimi ve Türk milliyetçiliği". *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi* (1):135-49.

Türkan, Coşkun. 2021. "Millî Mücadele Dönemi Söyleminde Millet ve Milliyetçilik (1919-1923)". *Tarih ve Günce* (8):159-94.

Varlı, Arzu, ve Murat Koraltürk. 2010. "II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e milli iktisadın sürekliliği ve İzmir iktisat kongresi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9(20):127-42.

Vovchenko, Denis. 2016. *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*. Oxford University Press.

Yavaşan, Burak. 2023. "Türkçülük düşüncesinin inşa sürecinde Türk ocaklarının rolü". Master's Thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir."
Mustafa Kemal Atatürk

**TÜRK SİYASETİNİN
DEMOKRATİK BİR YAPIYA
EVRİLMESİ:
TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ
HAYATA GEÇİŞİ**

Özlem Kardelen ÖZKARTAV¹

1 Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Bölümü, Lisans Öğrencisi, kardelen.ozkartal18@gmail.com, ORCID: 0009-0008-4247-3160

GİRİŞ

Yüzlerce yıllık monarşik yönetim şekline sahip olan Osmanlı Devleti'nin II. Mahmud devrinde imzaladığı 1808 tarihli Sened-i İttifak, demokrasi tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Merkezi otoritesini taşrada yitirmeye başlayan Osmanlı Devleti, ilk defa gücü ve otoritesini "ayan" denilen yerel hakimiyetleri geniş kişilerle paylaşmıştır. Bu durum, padişahın gücü karşısında, varlıklı kişilerin düşünce ve kararlarının da idari meselelerde kuvvet kazanmasını sağlamıştır. Nitekim birçok iç ve dış etkiyle ortaya koyulan Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi unsurlar, sunduğu haklar ve yeniliklerle modernleşme ve demokratikleşme bağlamında atılan adımlar olmuştur. Daha sonrasında ilk anayasamız Kanun-i Esasi'nin kabulü ve I-II. Meşrutiyet dönemi, yüzyıllardır monarşiyle yönetilen halk ve devlet kadroları için yeni bir yönetim kültürü ve siyasal bilincin oluşması konusunda önemlidir. Çok partili hayata geçiş denemelerinin ilk örnekleri ise özellikle II. Meşrutiyet döneminde görülmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet sonrası dönemde farklı fikirlerden olmak üzere İttihat ve Terakki Fırkası, Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi birçok parti ve cemiyet kurulmuş ve faaliyetlerini sürdürmüştür (Akıncı & Usta, 2015: 41). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin otoriter tutumu nedeniyle siyasi çeşitliliği barındıran yapı, uzun süreli olmaması fakat İttihat ve Terakki'nin meşrutiyeti ilan ederek meşruti monarşiye geçişi sağlaması demokratikleşme sürecine kritik bir katkı sağlamıştır.

1920 yılında Meclisin açılmasıyla vekiller arasında Millî Mücadele süreci boyunca var olacak çeşitli fikir ayrılıkları oluşmuştur. Örneğin Anadolu ve Rumeli

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti diğer deyişle Müdafaa-i Hukuk grubu, baskın unsur olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda bu grubun içinde iki grup ortaya çıkmış, fikir ayrılıkları şiddetlenmiştir. Sonrasında muhalif kişilerden arındırılan bu grup, cumhuriyetin kurucu partisi olarak 1923 yılında Halk Fırkası ismiyle kurulmuştur. Cumhuriyetin ilanından bir sene sonra ise Millî Mücadele döneminin önemli aktörleri Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Rauf Orbay gibi isimler tarafından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Fırka; irticacı faaliyetleri konsolide etmesi partililerin hükümet karşıtı söylemleri ve Şeyh Sait olayları gibi nedenlerle kapatılmış, ilk muhalefet partisi girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1930 yılında ise Atatürk'ün yakın arkadaşı önemli diplomat Ali Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, halkın desteğini kazanmış fakat fırka kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Bununla beraber Serbest Cumhuriyet Fırkası, Terakkiperver'e kıyasla demokratikleşme yolunda daha liberal bir politika benimsemiş ve irticacı hareketlerden bağımsız bir halk desteği alarak çok partili hayata geçiş konusunda yeni bir bakış açısı sunmuştur. İki defa tecrübe edilen çok partili hayat denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış, Demokrat Parti'nin kurulduğu yıllara kadar Türkiye tek parti tarafından yönetilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, tek partili süreçte ortaya çıkan iç ve dış sorunları ele alarak bu sorunların çok partili hayata geçişte nasıl etkili olduğunu açıklamaktır. Aynı zamanda cumhuriyetin ilan edilmesiyle beraber demokrasi kültürünün birdenbire oluşamayacağını, demokratikleşme sürecinin, eğitimin yaygınlaşması sonucu toplumsal fikirlerin ve bilincin gelişmesinin ekonomik kalkınma ve ilerlemenin cumhuriyet rejiminin

benimsenmesinin bir ürünü olduğunu ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışmada, Demokrat Parti'nin iktidara geliş ve iktidar olma süreci mercek altına alınarak çok partili hayata geçişin demokrasi kültürümüzün oluşması yolunda bir sonuç olarak ortaya çıkmasını incelenmektedir. Demokrasi kültürümüz ve Türk siyasetinin demokratikleşmesi bağlamında önemli bir eşğin atıldığı göstererek "demokrasinin kurumsallaşması" yolundaki dönüm noktalarını ortaya koyabilmek hedeflenmektedir.

1. ÇOK PARTİLİ SİSTEM DENEMELERİ: TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

1.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Birinci Meclisten bu yana var olan çeşitli anlaşmazlıklar ve fikir ayrılıklarının üzerine birçok dış politika meselesi ve iç sorunlar eklenmiştir. Özellikle Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi görüşmeleri sırasında Mecliste yoğun tartışmalar yaşanmış, Halk Fırkası içinde bir muhalefet ortaya çıkmış ve bu muhalefet giderek kuvvet kazanmıştır. Daha sonraki günlerde muhalefet hareketi, partiden istifalar şeklinde görülmüştür (TBMM ZC II. Devre C.9'dan akt. Tosun, 2002: 209). İstifa eden Halk Partililer, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Fırkası'ndan tamamen ayrılan farklı bir ideolojiye sahip değildir. Parti demokratik, liberal, düşüncelere, inançlara saygı ve hoşgörüyü vurgulamıştır. Fakat parti programında partinin özellikle dini duygulara saygılı olduğunun belirtilmesi fırkanın devrimlerin karşısında olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

rilmesine sebep olmuştur (Özdemir, 2020: 6). Aynı zamanda parti mensuplarının cumhuriyet rejimine karşı olmasalar da halifelik makamını destekliyor olmaları çeşitli gerginliklere yol açmıştır. Örneğin Rauf Orbay 6 Kasım 1924'te de mecliste yaptığı bir konuşmada tavrını *“Cumhuriyetten başka bir hükümet şekli yoktur ve bunun için bir noktayı daha söylemek isterim: Belki bazılarınız söylersiniz. Ben söyleyeyim. Rauf Halifecidir. Efendiler! Değil halifeci ve sultancı, bu makamın haklarını kendine almak istidadında olan herhangi bir makamın dahi aleyhindeyim...”* şeklinde ortaya koymuştur (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi 2. Devre 10. Cilt, 1924). Bununla beraber partinin kurucuları Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşları, Millî Mücadele döneminde *“İlk Beşler”* olarak anılan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi kurucu isimlerdendir. Bu durum yeni rejimin kendi içinde ciddi krizlere sahip olduğunu göstermektedir. Yeni devletin kurucu aktörlerinin silah arkadaşları Atatürk'ün karşısında yer alması, partiye ününü asıl sağlayan unsur olmuştur (Güray, 2020: 412).

Hükümetin yeni muhalefet partisine karşı duyduğu rahatsızlık, partinin kuruluşundan ziyade basın ve halktan nasıl bir geri dönüt aldığıyla ilgilidir. Örneğin basın yayın organı olmayan fırkaya İstanbul gazeteleri destek vererek Halk Fırkası'na karşı beslenen muhalefeti açığa vurmuştur. Bu gazetelerin önde gelenleri ise Tevhidi Efkâr, İstiklal, Son Telgraf ve Vatan gazetesidir (Sarı, 2011'den akt. Güray, 2020: 413). Basının yanı sıra özellikle Doğu illerinden gelen halk desteği ve ilk şubenin Urfa'da açılması (Tüccar, 2019: 8), partinin İstanbul'da çok yüksek sayıda üyeye ulaşması Türk siyasetinde yeni bir dönemin sinyallerini vermektedir (Babaoğlu, 2012: 93). Aynı zamanda Fırkanın vekilleri,

meclisi ve hükümeti denetleyen bir misyon edinmiş kanun ve bütçe görüşmeleriyle ilgili verilen kararlarda etkili olmaya başlamıştır. Bu yönüyle Türkiye’de cumhuriyet sonrası dönemde, muhalefetin ilk defa parti içi muhalefet ya da muhalif meclis grupları seviyesinde kalması yerine muhalif görüş, partileşmiş kurumsallaşmış bir şekilde yansıtılmaya çalışılmıştır.

Fırkanın Kapatılışı

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kurulduğu dönem itibarıyla birçok kötü niyetli, irticacı şahısların yuvasına dönüşebilecek bir konumda olmuştur. Çünkü kendi gücünü konsolide etmiş bir Halk Fırkasının karşısında resmi bir temsili olmayan laiklik karşıtı irticacı gruplar ve isyancılar kendilerine “kurumsallaşmış” bir muhalefet yapısı bulmuşlardır. Parti kadrosunun kurucu isimleri bizzat cumhuriyeti kuran kişiler olsamalarına rağmen istenmeyen grupların Terakkiperver saflarında kümellemelerine engel olamamışlardır. TCF, hükümet veya rejim karşıtı farklı görüşlerin toplandığı bir parti haline gelmiştir. Bununla beraber irticai faaliyetlere sahip olmayan fakat partiyi destekleyen hükümetin ekonomik, kültürel, dini birçok politikasından mutsuz vatandaşlar, önemli bir olay nedeniyle gözardı edilmek zorunda kalmıştır. 1925 yılının Şubat ayında başlayan ve kısa sürede kontrol altına alınan halifelik yanlısı Şeyh Sait Ayaklanması’nda, partinin Doğu Anadolu illerinde elde ettiği büyük ilgiden dolayı etkisinin olduğu belirtilmiştir. Olayları takiben Takrir-i Sükûn Kanununun çıkartılması ve İstiklal Mahkemelerinin kurulması birçok yasak, sansür ve soruşturmayı beraberinde getirmiştir (Şeker, 2023: 114). Fırkanın bazı mensuplarının isyanla ilişkilendirilmesi partinin kapatılması için meşru

bir hukuki zemin olarak değerlendirilmiş, kapatılması sürecinde mahkeme kararları önemli bir referans olarak kabul edilmiştir (Sarı, 2011: 48). Sonuç olarak hükümet, irticai faaliyetleri körüklediği gerekçesiyle Takriri Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına karar vermiştir (Babaoğlu, 2012: 48).

TCF, tabandan gelerek oluşmamış mevcut parti içerisinde var olan krizlerden kaynaklı olarak ortaya çıkmış bir parti olsa da genç cumhuriyet rejimi ve onun demokrasi anlayışı hakkında birçok meseleyi göstermektedir. Fırkanın girişiminin başarısız olmasının nedeni, ne tamamıyla otoriter bir yönetim anlayışına ne de fırkanın irticai faaliyetlere zemin hazırlayarak Şeyh Sait İsyanına neden olmasına bağlanabilir. Cumhuriyetin yeni kurulduğu bu dönemde kadroların yetersiz ve etkili olamaması, Musul meselesi ve Rum-Türk nüfus mübadelesi gibi devam eden ciddi meseleler, Şeyh Sait İsyanının sadece dini değil etnik bir yönünün bulunması, yüzyıllarca hâkim olan yapının değişmesi ve yeni yapıyı benimseyemeyen ya da başka amaçlara sahip olan çıkar grupları, eğitimin yaygınlaşarak şeyh/önder algılarının yavaş yavaş yıkılması gibi birçok unsur, çok partili hayata geçişin zamana ihtiyacı olduğunu göstermiştir.

1.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1929 yılında ortaya çıkan "*Büyük Buhran*", Türkiye de dahil olmak üzere birçok ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Yeni kurulmuş cumhuriyet, sanayileşme ve ekonomik kalkınma çalışmalarını yürütmekte ve günden güne

gelişmektedir fakat savaştan çıkmış bir ülkenin sahip olduğu teknik ve mali yetersizlikler, Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi halkı yoksulluğunu devam ettirmektedir. Bu durum tek parti yönetiminin sıkıntılarını da ortaya çıkarmıştır. Çünkü hükümet denetlenmeli, yeni düşünceler imkânlar aranıp bulunmalı ve mali sorunlar atlatılmalı, halkın rejimle ilgili rahatsızlıkları giderilmelidir. Aynı zamanda Milletler Cemiyetine dahil olma isteği, Batılı devletlerdeki demokratik rejimin faydalarına ve gereğine inanan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü yeni girişimlerde bulunmaya sevk etmiştir (Tosun, 2002: 212). Nitekim Atatürk cumhuriyetin, demokratik ve modern toplumun gereği olarak bir muhalefet partisinin gerekliliğinin farkındadır. Özellikle Ali Fethi Okyar'ın aktardığı şekliyle Atatürk Batı'nın bizi bir diktatörlük olarak görmesinden rahatsızlık duymaktadır: *"Bugünkü manzaramız aşağı yukarı, bir diktatörlük manzarasıdır... Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum."* (Okyar, 1980: 392-393). Kurulacak yeni bir muhalefet partisi Terakkiperver deneyiminde olduğu gibi irticai faaliyetleri tetiklememelidir. Aksine rejimin, fikirlerin ve *"Türk milleti"* kimliğinin benimsenmesi yolunda Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ve onun keyfi uygulamalara sahip mensuplarıyla ilgili denetleyici muhalefet konumunda bulunmalıdır. Böyle bir muhalefeti oluşturabilmek için Atatürk, yakından tanıdığı ve çok güvendiği Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'ın yıllık iznini geçirmek üzere ülkeye gelmesiyle ilk adımları atmıştır. Fethi Bey'in anılarında anlattığına göre Yalova'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal kendisine TBMM'nin mevcut işleyişine dönük sıkıntılardan

bahsettikten sonra, bir muhalefet partisi kurma gereğinden söz etmiştir (Okyar, 1980: 388'den akt. Karataş, 2023: 208). Ali Fethi Bey yeni bir parti kurulmasının gerekliliğini kabul etmiş ama İsmet İnönü'nün samimiyetine güvenmeyerek ve muhalefetin öncelikle Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde olmasını gerektiğini düşünerek bu teklifi başlangıçta kabul etmemiştir. Çünkü İsmet İnönü o dönemde Atatürk'ün de rahatsız olmaya başladığı şekliyle parti içinde ve devlet yönetiminde şahsi otoritesini güçlendirmiştir. Görüşmelerin devamında ise Atatürk'ün ısrarı sonucu teklifi kabul eden Okyar, Gazi Mustafa Kemal'den iki partiye karşı tarafsız kalması noktasında taahhüt alarak Serbest Cumhuriyet Fırkasını 12 Ağustos 1930 tarihinde kurmuştur (Okyar, 1980: 393-460; Sertel, 2001: 170'ten akt. Yarar, 2021:29).

Görsel 1: Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Ali Fethi Okyar, 30 Temmuz 1930, Yalova

Kaynak: Mustafa Kemal Atatürk Arşivi (2024)

SCF'nin parti programının en önemli özelliklerinden biri liberal olmasıdır. Parti; ekonomide liberalizmi savunmasının yanı sıra tek dereceli seçim, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, vergilerin düşürülmesi, yabancı sermayenin teşviki gibi hususları da programında belirtmiştir. Öte yandan parti ve programı, Halk Fırkası'nın programına benzemesi ve Halk Fırkasından istifa ederek yeni partiye katılan mebuslar sebebiyle çok eleştirilmiştir. Diğer yandan basında muvazaa söylentileri yazılmaya başlanmış, bu söylentiler kurucularını oldukça rahatsız etmiştir. Fakat her seferinde Gazi Mustafa Kemal, Fethi Bey'i bunun doğru olmadığı hususunda ikna etmiştir (Tunaya, 1985: 623; Okyar-Seyitdanlıoğlu, 1997: 138-140'tan akt. Özdemir, 2020: 15). Kısa sürede halkta ilgi uyandıran parti, 1930 yılında belediye seçimlerine katılmıştır.

Fırkanın Kapanışı

Serbest Cumhuriyet Fırkası belediye seçimlerinde yolsuzluk yapıldığına dair İçişleri Bakanlığı hakkında TBMM Başkanlığına bir gensoru önergesi vermiş ve bu gensoru önergesi 15 Kasım 1930'da Mecliste görüşülmüştür. Görüşmeler sırasında çok sert tartışmalar yaşanmış, muhalefet kanunsuz işlemler yaptığı ve baskıcı yöntemler uyguladığı iddiasıyla iktidarı sorumlu tutmuş, iktidar partisi de muhalefeti suçlamıştır. Aslında bu gerginlik ortamı, Serbest Fırka'nın kuruluşundan rahatsızlık duyan Halk Fırkacıların olayları şahsileştirme noktasına getirmesine neden olmuştur (Yetkin,1982: 197-199'den akt. Tosun, 2002: 213). Serbest Fırka'nın teşkilatları, genel merkez yöneticilerinin gayretiyle değil yereldeki insanların kendi istek ve talepleri ile ortaya çıkmış, halkın farklı birçok kesimini ortak bir ideoloji

etrafında değil ortak bir “hoşnutsuzluk” olan hükümet politikaları etrafında toplamıştır. Özellikle Fethi Bey’in İzmir ziyaretindeki miting ile iktidar olabilme ihtimalini göstermiş ve devletçilik ilkesinden farklı olan liberal bir ekonomik politika ortaya koymuştur (Karataş, 2023: 214). Halk Fırkası’nın partiyle ilgili temel rahatsızlığı bu unsurlardan kaynaklanmaktadır. Özellikle partinin seçimlerde 502 belediyeden 22’sini kazanarak başarılı olması, Halk Fırkası seçkinlerinin Atatürk’ü Serbest Fırka aleyhine yönlendirmesine neden olmuştur (Öz, 1992; Erdoğan, 2003’ten akt. Akıncı & Usta, 2015: 46). Nitekim seçimle ilgili yolsuzluk tartışmaları, Serbest Fırka’nın başarısının getirdiği baskı ve Fethi Okyar’ın aktardığına göre Serbest Fırka ile ilgili iddialar nedeniyle Atatürk’ün Halk Fırkasından yana tavır alması parti üyelerinin bir araya gelerek Fırka’nın fesih kararını vermesine neden olmuştur. Böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1930’da kurucuları tarafından kapatılmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın sonu TCF gibi olmasa da çok partili sisteme geçiş ikinci kez başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Partinin siyasal hayatı kısa süreli olmasına rağmen halkın SCF’ye olan tepkisi, kapatılma sürecinde yaşanan olaylar ve sonrasında İkinci Dünya Savaşı’nın bitimine kadar sürecek tek partili yıllar, Türkiye’nin demokratikleşmesi yolunda birçok şey göstermektedir. Türkiye uzun bir süreliğine gruplu irticai faaliyetlerin sonlanmasını, TCF döneminde kalmasını sağlamıştır. Öte yandan iki kutuplu bir sistem yaratarak tüm muhalifleri tek bir partide konsolide etmek milletin siyasal bilinç ve demokrasi kültürünün zayıf kalmasına; yeni oluşmakta olan vatandaşlık bilincinin körelmesine neden olmuştur. Bununla beraber başarılı olmayan başlayan SCF kadrolarına karşı Halk Partililerin

tutumu daha otoriter bürokrasinin devlete, devletin hükümete denk olduğu bir yapının oluştuğu sinyallerini vermiştir. Nitekim Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi, Ahali Cumhuriyet Fırkası ve çeşitli sol parti girişimleri bulunsa da bu partiler kapatılmış ve Türkiye tek partili bir sürece girmiştir.

Görsel 2: İnkılabı seven yayar.

Kaynak: sosyalbilgiler.org

2. TEK PARTİ DÖNEMİ VE YARATTIĞI SORUNLAR

İki defa başarısızlıkla sonuçlanan çok partili siyasal hayat denemesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti, Demokrat Parti kurulana kadar tek parti ile yönetilmiştir. Çok partili hayata geçmeyişi ya da geçemeyişin birçok nedeni bulunmakla beraber bunlardan en önemlisi Cumhuriyet Halk Parti'sinin rejimin fikir ve eylemlerini halka benimsetme sürecini yürütmesidir. 1946 yılına kadar süren tek parti rejimi, dönemin popüler yönetim şekilleri olan totaliter ve dogmatik ideolojilere dayanan “faşist veya komünist” tek parti sistemlerinden temelde farklıdır. Türkiye’de bir tek parti olgusu mevcut olmuş fakat tek parti sürekli ve arzulanan bir model olarak meşrulaştırılmamış; aksine, zorunluluklar sebebiyle başvuru ve zamanı geldiğinde yerini çoğulcu demokrasiye bırakacak olan geçici bir rejim olarak görülmüştür. Çok partili siyasal demokrasi, bu alanda yapılan denemelerin de gösterdiği gibi, erişilmesi gereken bir ideal olarak korunmuştur (Ergün Özbudun, 1992’den akt. Tosun, 2002: 217). Bu ideale ulaşma yolunda laiklik, modernleşme, Batılılaşma ve “Türk” üst kimliğinin özümsemesini sağlama gibi konularda birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmaların ulus kimliğinin inşası, cumhuriyetin gelecek nesillere benimsetilmesi, okur-yazar oranının arttırılması, kadın-erkek fırsat eşitliği ve sınıfsal anlamda önemli adımlar atılması, devlet destekli sanayileşme gibi konularda birçok olumlu yönü bulunduğu gibi yarattığı sorunlar da Türk siyaseti ve toplumsal hayatta önem teşkil etmektedir. Nitekim çok partili hayata geçiş ve demokratikleşme hareketinin doğmasında tek parti döneminin yarattığı olumsuzluk-

lar etkili olmuştur.

2.1. Bürokrasi Kültürü ve Parti-Devlet Anlayışı

Birçok araştırmacıya göre Türkiye’de modernleşme, devlet eliyle ya da “*tepeden inmeci*” politikalarla gerçekleştirilmiştir. Millî Mücadele ile bağımsızlığını kazanmış bir ülkenin “*tepeden inme*” yöntemiyle modernleşmesinin temel nedeni, halkın eğitim ve kültür seviyesi ile ilgilidir. Cumhuriyet Türkiye’sinde bu görevin bürokrasi kanadı tarafından yürütüldüğü ve bu durumun bürokrasinin gücünün artmasına neden olduğu görülmektedir (Kırılmaz, 2020: 8). Nitekim bürokratik yönetim geleneği cumhuriyet döneminde ortaya çıkmamış Osmanlı’dan miras kalmış bir yönetim geleneğidir. Tek parti döneminin önemli aktörlerinin Osmanlı’da eğitim aldığını ve büyüdüğünü göz önüne alırsak bu durum Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kronik bir sorun olarak devredilmiştir. Örneğin Meşrutiyet hareketleri, Osmanlı’daki Batılı tarzda eğitim almış aydınlar veya orta sınıf ailelerden gelen elit askeri sınıf subayları ile ortaya çıkmıştır. Millî Mücadele ise bu kökenden gelen entelektüel kurmay sınıfları ve birçok münevverin katkısıyla sistematik yapısına kavuşmuştur.

Partili Bürokrasi

Tek partili dönemde bürokratik yapıyla ilgili en temel sorun, bürokrasinin partilileşmesidir. Bu noktada temel gerekçe, siyasi kültürün gelişmemiş ve rejim karşıtı muhalif gruplar tarafından ihmal edilebilir görülmesidir. Bürokrasi, parti ile bütün bir şekilde hareket ederek “*gerekli olanı yapmalıdır*” bakış açısı benimsenmiştir. Örneğin CHP Genel Sekreteri Recep Peker, partisinin 1935 tarihli kurultayında; “*Türkiye Cumhuriyeti,*

bir parti devletidir.” açıklamasında bulunmuştur (Goloğlu 2017’den akt. Salep, 2020: 1103). CHP Genel Başkan Vekili Başbakan İsmet İnönü ise, 18 Haziran 1936’da yayımlanmış olduğu bir bildiride, parti genel sekreterliğini içişleri bakanlarının yürüteceğini, parti il başkanlığı görevlerini de valilerin yürüteceğini belirtmiştir. Aynı tarihte, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya CHP genel sekreterliğine getirilmiştir (Erer 1965: 25- 26; Turan 2000: 44; Karpata 2007: 72; Goloğlu 2017 a: 211). Altı ok ilkesi ise 1937 yılında anayasaya eklenerek parti ile hükümet arasındaki bağlantı kuvvetlendirilmiştir. Başbakan İsmet İnönü de 12 Haziran 1937’de Meclis’te yapmış olduğu konuşmada, CHP’nin hükümetten ayrı bir siyasi örgüt olmaktan çıktığını belirterek parti ile hükümet bütünlüğüne işaret etmiştir (Goloğlu 2017’den akt. Salep, 2020: 1103). Diğer taraftan 1927 yılından itibaren milletvekili adaylarını parti genel başkanı/ cumhurbaşkanı, genel başkan vekili/ başbakan ve genel sekreter belirlemiştir (Duman 2017’den akt. Salep, 2020: 1103). Aynı zamanda sıradan memurların da partiye üye olması mümkün olmuştur. Tüm bu örnekler tek partili dönemde parti ile bürokratik yapının nasıl bütünleşmiş olduğunu göstermektedir. Atatürk, vefatından önce ülkenin rejimi benimsemesi uygulamaların hızlandırılması için bürokrasi ve partinin bazı noktalarda bütünlüğünü savunmuş ve desteklemiştir. Öte yandan sistem bir süre sonra şahısların keyfi uygulamaları, teknik yetersizlikleri nedeniyle zorlayıcı ve etkisiz uygulamalar silsilesine dönüşmüştür. Bu nedenle bürokrasinin Türkiye’de demokratikleşmenin sağlanmasından ziyade Kemalist devrimi korumayı hedeflediği görülmektedir (Heper 1985’ten akt. Kırılmaz, 2020: 13). Yeni kurulmuş bir devlette kurucu değerlerin uygulanması ve halka benimse-

tilmesi devrim uygulayıcı otorite olarak bürokrasinin meşru hakkı olsa da bu meşruiyete zarar veren unsur, demokratik yapıyı ve devlet içi sorgulanabilirliği körelten liyakati şüpheli hale getiren parti-devlet bütünleşmesi olmuştur.

2.2. Merkez-Taşra Anlayışı

Tek partili dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, altı oktan biri olan Halkçılık ilkesini Halkevleri, Köy Enstitüleri, okuma-yazma seferberliği, yerel ağalara ve çeşitli unvanlara karşı gösterdiği mücadele ve *“imtiyazsız, sınıfsız bir millet”* kavramıyla ortaya koymuş fakat merkezin halktan kopukluğu, en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Bu süreçte Türkiye’de siyasal iktidarın toplumsal tabanı, asker-sivil bürokrasi ile ekonomik yönden güçlü toplumsal düşünce kesimlerin iş birliğine dayanmıştır (Uzun, 2020:13). Örneğin Atatürk’ün vefatından önce kurulması konusunda çaba gösterdiği Enstitüler için 17 Nisan 1940’ta kabul edilen Köy Enstitüsü Kanunu, CHP içinde sessiz bir muhalefetle karşılanmış ve önemli sayıda milletvekili oylamaya katılmamıştır. Kanunun oylandığı ilk günden başlayarak enstitüler; giderek ivmesi artan bir eleştiriye maruz kalmış, yöneticileri ve eğitim programları ise solculukla suçlanmış (Tosun, 2002: 216). Bununla beraber asıl rahatsızlık duyulan mesele, taşradaki insanların düşünmesi sorgulaması yeni fikirler üretmesi konusunda duyulan şüphedir. Aslında bu şüphe yüzyıllardır Anadolu insanına karşı süregelen kronik bir bakış açısını ve sınıfsalcılığı göstermiştir. Merkez-taşra arası uçurumu tetikleyen bir diğer sorun ise merkezi devletin kırsal kesim üzerinde jandarma ve vergi tahsildarları aracılığıyla uyguladığı denetim mekanizması olmuştur.

Özellikle jandarmanın devlet politikalarını sert bir biçimde uygulaması halkta, jandarmaya karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır (Karataş, 2022: 308). Bununla beraber merkez-taşra uçurumunu ekonomik ve kültürel yönden derinleştiren etken, tek parti döneminin salt benliği olmuştur. Yeni kurulmuş ama eski bürokratik kültürü sürdürmekte olan tek parti yönetimi, partisinin tekelliği ve bu gücün farkında olarak hiç kimseyle rekabet etmek ve çaba göstermek zorunda değildir. Çünkü halkın oyu ve düşüncesi ancak iktidara talip olan taraf sayısı arttıkça değer kazanmaktadır. Örneğin Demokrat Parti, kurulduktan sonra şube açılışları devam ederken miting yöntemine başvurmaya başlamıştır (Yarar, 2021: 76-77). Bu durum, seçimlerde rekabet arttıkça halkın değer kazandığını göstermektedir.

Görsel 4 - 5: Öğretmen ve öğrenciler, yeni açılacak olan Hasanoglan Köy Enstitüsü'nün tabelasını dikeyiyor.

Kaynak: İndigo Dergisi (2015)

Tek partili yönetim sisteminin partiyle bütünleşmiş bürokratik bir yapıya sahip olması ve bu kişilerin çoğunlukla yüksek eğitim seviyesine sahip üst tabaka ailelerden gelen kişiler olması halk temsilini en aza indirmektedir. Halk temsilinin zayıflığı, Türkiye'de "*kamusal yaşamın daralma evresini*" sürdürmüştür. Bu dönemde bahsedebileceğimiz kamusalılık, yalnızca devlet elitinin elinde olan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı dernekler, vakıflar, siyasi partiler ve medya oluşumlarının varlığına müsaade edilmemesi, kamusal alanın ve sivil toplum anlayışının gelişmediğinin önemli bir göstergesidir (Çaha, 1998'den akt. Öncel, 2024: 102).

2.3. Ekonomi Politikaları

Cumhuriyetin ilanı ardından gündeme gelen ağırlıklı sorunlara bakıldığında iktisadi yapının bağımsız

bir devlet olma yolunda atılması gereken adımlarla eşdeğer olduğu görülmektedir. Fakat halktaki yoksulluk ve çaresizlik, büyüme ve kalkınma çabalarının önünde bir engel olarak durmaktadır. Üretim ve pazar ilişkileri, sanayileşme, dış ticaret, acil toplumsal ihtiyaçların temini, kamu hizmetlerinin yürütülmesi gibi pek çok hedef, devletin öncü ve kurucu rolünü zorunlu kılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1977'den akt. Özdoğan & Develi, 2020: 9). Bu nedenle tek parti döneminin ekonomi politikaları, ağırlıklı olarak devletçilik anlayışına göre şekillendirilmiştir. Aynı zamanda 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve 1939 yılı sonrası yaşanan II. Dünya Savaşı ülkenin ekonomi politikalarını ve büyüme oranını etkilemiş, 1929 öncesi daha liberal ekonomi politikaları uygulanırken 1929 sonrası korumacı politikalara yönelinmiştir. Bu nedenle tek parti döneminin ekonomik sorunları, çoğunlukla Dünya Ekonomik Krizi ve savaş ekonomisinden kaynaklanmıştır.

Dönemin şartları içinde devletçiliğe geçiş nedenlerini özetlemek gerekirse Dünya Ekonomik bunalımının olumsuz etkileri, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yerli sanayicilere büyük avantajlar sağlaması fakat beklenen randımanın alınamaması, sanayileşme yolunda özel sektörün sermaye birikimi yetersizliği, Osmanlı'dan kalan dış borç ödemelerinin yoğunluğu, yabancı sermayeye duyulan güvensizlik, 1929'dan sonra gümrük tarifelerinin özgürce kullanılabilmesi, "Kadro" dergisinin de etkisiyle liberalizme karşı olumsuz tepkilerin gelişmesi, ekonomik kriz ortamında yaşanan sosyal sorunlar, ekonominin gelişmesi için ihtiyaç duyulan altyapı eksikliği gibi sorunlardır (Giray, 2010: 240-241'den akt. Yılmaz & Yüksel, 2019: 84). Bu nedenle dış ticareti koruma önlemleri, yabancı sermayenin sınırlandırılması ve kont-

rol altına alınması, tarımsal destekler, sanayi mallarının fiyatları ve faiz oranlarının kontrol altına alınması, devletin üretici ve yatırımcı olarak ekonomide yer alması ve sanayilerin devlet eliyle kurulması gibi devletçi politikalar yürütülmüştür. Öte yandan ekonomik buhranın yansımaları olarak halkın vergi yükü artmıştır. 1931 yılında uygulanmaya başlanan İktisadi Buhran Vergisi, Kazanç Vergisi'ne ek olarak ücretli kesimden alınan bir vergi olmuştur. 1932 yılında Bina Vergisi yükümlülükleri ve 1934 yılında da Kazanç Vergisi mükelleflerinin kapsamına alınmasıyla birlikte bu verginin hâsılatı artmıştır. 1932 yılında Muvazene Vergisi, 1936'da ise yine ücret geliri üzerinden %2 oranında Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi alınmıştır. Üç verginin de bir yıl uygulanması planlanmış fakat 1951 yılına kadar uygulanmaya devam edilmiştir (Kirmanoğlu, 1994; Giray, 2010: 244-245'ten akt. Yılmaz & Yüksel, 2019: 88). Bu vergiler, belirli kesimler üzerinde baskı yaratmasıyla yoksulluğu derinleştirmiş ağır vergi yüküne neden olmuştur.

Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu

1940'ta ortaya koyulan Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu, tek parti dönemiyle ilgili en eleştirilen konulardan olmuştur. İthalat imkânsızlıklarının mal stokunu azaltması ve arz-talep dengesizliği ülkede genel bir panik havası yaratmıştır. Para basılmasıyla ortaya çıkan parasal genişleme ve ithal mallarındaki kıtlık, halkın piyasadaki mallara saldırması, tüccarların stokçuluk yapması fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Sonuç olarak üreticiler ve toptancı büyük tüccarlar stokçuluk, karaborsacılık gibi yollarla büyük kazançlar sağlamışlardır (Korkut Boratav, 2005: 99- 100). Bu zorlukları önlemek için Milli Koruma Kanunu ile fevkalade haller-

de, yani genel veya kısmi seferberlik, devletin bir harbe girmesi olasılığı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakan dıran yabancı devletlerarasındaki harp hali durumunda Bakanlar Kurulu'na şahsa ait mallara el koyma, sanayiye kontrol etme veya üretim için kullanma, kooperatiflerde üretim yapma gibi özel yetkiler verilmiştir (Öztürk: 140-141). Kanun, küçük işletmecilerin daha ciddi ekonomik sorunlar yaşamasına neden olurken savaş zengini sınıfı ve büyük işletmecilerin güçlenmesine neden olmuş, sonuç olarak ortaya çıkan savaş zenginlerini vergilendirmek içinse 1942 yılında Varlık Vergisi yürürlüğe koyulmuştur. Fakat Varlık Vergisi, daha çok azınlık iş adamlarını etkilemiş ve içinde birçok sorun barındırmıştır. Ticari kuvvetin büyük ölçüde azınlıkların elinde bulunması vergiden büyük oranda onların etkilenmesine neden olsa da komisyonlarca adam kayırma, etnik ayrımcılık gözetilmesi gibi konular verginin tartışmalı hale gelmesine sebep olmuştur (Öztürk: 151). Bu durum vergilendirmenin ekonomik sonuçlardan ziyade sosyal, kültürel, etnik sorunları doğurmuş; toplum içindeki ayrışmayı tetiklemiştir.

3. DEMOKRAT PARTİNİN KURULUŞU

Türkiye'de çok partili demokratik hayata geçişin birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerin bir kısmı, ülkenin iç siyasetinde tek parti döneminin yarattığı sorunlardan kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda Cumhuriyet'in laik devrimlerine karşı yaşayan tepkinin fırsattan istifade ederek önceki çok partili denemelerde olduğu gibi muhalif saflarda yer alması yüksek bir ihtimaldir. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde sıkıntı ve idaresizlik nedeniyle rahatsızlık duyan geniş kitleye, siyasal düşünce yelpazesinin her kesimden

insan bulunmakta ve muhalefet günden güne büyümektedir. Bu muhalefet grubunun büyümesi çoğulcu bir demokrasiyi zaruri kılmıştır. Nitekim muhalefetin adımı, 1944 yılında Celal Bayar öncülüğünde bütçe görüşmeleri sırasında atılmıştır fakat dönüm noktası yaratan gerilim, meclisteki Toprak Kanunu görüşmeleri sırasında yaşanmıştır (Ortaylı, 2023: 204-205). Topraksız çiftçiyi topraklandırmak, savaşın ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi vergilerin ekonomik etkilerini silmek için hazırlanan Toprak Reformu tasarısı, 17 Ocak 1945'te meclise sunulmuştur (Yarar, 2021: 34). Özellikle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu; Adnan Menderes, Emir Sazak, Refik Koraltan gibi geleceğin Demokrat Partilileri tarafından ve geniş topraklara sahip olan ya da toprak ağalığından gelen birçok milletvekili tarafından da eleştirilmiştir. Çünkü yasanın 17'inci maddesi özellikle büyük topraklara sahip olan vekillerin tepkilerinin odak noktası olmuştur (Bila, 1979'dan akt. Şeker, 2023: 117). Maddeye göre: *"Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39 uncu madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde uç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz"* (Resmi Gazete, 1945: S.8894).

Öte yandan mülk kaygısı güden konuşmalar yapan birçok milletvekilinden farklı olarak Adnan Menderes, demokratik rejimin temel ilkelerine değinerek mevcut şartların henüz olgunlaşmadığını belirtmiştir. Menderes, savaş nedeniyle ekonomik olarak zor şartlar içinde olan ülkenin yeni dünya düzenine uyum sağlayarak ve uzun vadeli politikalar geliştirerek ilerleyebile-

ceğini savunmuştur. (TBMM Tutanak Dergisi, 21.5.1945: 229-230'den akt. Şeker, 2023: 118).

Dörtlü Takrir

Tasarıya karşı olan CHP'li dört milletvekili; Celal Bayar , Fuat Köprülü , Adnan Menderes ve Refik Koraltan'ın imzaladığı, sonrasında “dörtlü takrir” olarak adlandırılacak önerge, 7 Haziran 1945 günü partinin meclis grubuna sunulmuştur (Kardam; Tüzün, 2003'den akt. Şahin, 2008: 3). Dörtlü Takrir'in başlangıç kısmında

“Daha kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin en esaslı ilkesini teşkil eden demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk milletinin ancak bu prensiplerinin tam olarak uygulanması ile refah ve saadete kavuşacağı kanaatin bağlamış olan vatandaşların bütün memlekette ve özellikle partimizin mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir. İşte bu kanaatledir ki, milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için lüzumlu gördüğümüz tedbirleri Partimizin meclis grubuna arz ve teklif etmeyi borç bildik.” denilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi).

Aslında Takrir'in giriş kısmında dahi Ortaylı'nın dediği gibi hedef, çok partililik değil parti içi demokrasiyi tesis etmektir (Ortaylı, 2023: 208). Takririn genelinde anayasanın önemi ve anayasaya uygun işleyişin önemi, milli egemenliğe ve Türk milletinin isteklerine ve Türk halkının demokratik özgürlüklerine uyma ilkesine vurgu yapılarak savaşın sonlandığı dünyada artık Türk vatandaşının da siyasi hak ve hürriyetlerini bilinçli şekilde kullanacak düzeye geldiğine vurgu yapılmıştır (Akandere, 2003: 10). Aslında Takrir'in vatandaşın “olgunlaşmasına” dair yaptığı vurgu, modernleşme ve

demokratikleşme sürecinde bir ara süreci temsil eden tek parti sisteminin sonlanması gerektiğini ve çok partili hayatın, daha demokratik bir yönetim anlayışının zamanının geldiği mesajını vermektedir. Bütün muhalif tutum ve konuşmalara rağmen 11 Haziran 1945 tarihinde tasarı Mecliste kabul edilmiştir. Bu durum, çok partili hayata geçiş yolunda dönüm noktasını oluşturmuştur.

Dörtlü Takrir Görüşmeleri

Dörtlü Takrir şok etkisi yaratmış, parti içerisinde bazı gruplar kesinlikle takririn reddedilmesi bazı gruplar ise muhalefeti parti içerisinde değil CHP'den ayrılarak yeni bir partide yapmaları gerektiğini savunmuştur (Ahmad, 1994'den akt. Yarar, 2021: 39). Millîyet Gazetesi Başyazarı Abdi İpekçi'nin Celâl Bayarla DP'nin kuruluşu sonrasında yaptığı bir mülakatta, Dörtlü Takririn verildiği günlerde yeni bir parti kurma düşüncesinin olup olmadığını Bayar'a sormuş ve Bayar'da soruya şöyle cevap vermiştir: *"O vakit yoktu, ben kendi hesabıma söylüyorum. Diğer arkadaşlar hesabına söyleyemem. Halk Partisinin normal bir parti haline getirmek için mücadele edecektik parti içinde..."*. Görüldüğü gibi muhalefet hareketinin önderi durumunda olan Bayar, amaçlarının yeni bir parti kurmak değil CHP içinde mücadele etmek olduğunu açıklamıştır (Burçak Yay, 1954'den akt. Akandere, 2003:16). Öte yandan takririn içeriği, sadece parti içi bir eleştiri olup olmadığının da sorgulanmasına neden olmaktadır. İsmet İnönü de takririn görüşüldüğü parti toplantısında parti içerisindeki muhalefetin içeride değil dışarıdan yeni bir parti yoluyla yapılmasını gerektiğini dile getirmiştir (Birand; Dündar; Çaplı, 1991: 21). Aslında İnönü, iç ve dış birçok nedenden dolayı Batı'ya karşı Türkiye'de demokrasinin varlığını göstermek için

bir muhalefet partisinin oluşmasını istemiştir (Bozdağ, 2004: 42). Bununla beraber muhalefet partisinin sadece göstermelik ve CHP iktidarını tehlikeye sokmayacak şekilde mi yoksa gerçek bir muhalefet partisi olarak yapılandırılmasını mı istediği tartışma konusu olmuştur.

Takrir, parti meclis grubunda yaklaşık 7 saat müzakere edilmiş, müzakerelerin sonunda Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu kürsüde parti içerisinde herhangi bir ıslahata gerek olmadığını, demokratik esaslardan vazgeçilmediğini söyleyerek takrir sahiplerinden takriri geri çekmelerini istemiştir. Fuat Köprülü bir an olsun takriri geri çekmeyi düşünse de Celal Bayar kendisini durdurmuştur. Hemen ardından yapılan oylamada takririn sahibi 4 kişi dışında tüm parti meclisi, takriri 12 Haziran günü reddetmiştir (Bayar, 1986:34'den akt. Yarar, 2021: 38).

CHP'den Ayrılış ve Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Önergenin reddedildikten sonraki süreçte Dörtlü Takrir sahiplerinden özellikle Adnan Menderes'in CHP yönetimine ve hükümete yönelik muhalif tavırlarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Birleşmiş Milletler anayasasının mecliste oylanması sırasında hükümete sert eleştiriler yönelten Adnan Menderes, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile tartışmaya girince diğer milletvekillerinin de tepkisini çekmiştir. Tartışmanın ardından Menderes'e uyarı mektubu gönderilmiş meclis içerisindeki tavırlarının CHP tüzüğüne göre derin bir zaaf taşıdığı ifade edilmiştir. Bu uyarının nedenlerinden biri de Menderes ve Köprülü'nün hükümetten beklentilerini Vatan gazetesi gibi çeşitli basın organları aracılığıyla hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, meclis denetiminin sağlanması, antidemokratik ve baskıcı

uygulamaların sona erdirilmesine yönelik eleştirilerini beyan etmesidir (İlgen, 2020: 140). Bütün bunların üzerine Adnan Menderes, iddiaları reddetmiş, ülke çıkarları doğrultusunda çalışmaktan başka bir amacının olmadığını ifade ederek kendisini savunmuştur. Sonuç olarak 21 Eylül 1945'te CHP Divanı; Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün tavrı ve davranışları, bilgi ve savunma yazılarını göz önüne alarak milletvekillerini CHP tüzüğüne ve parti disiplinine aykırı bulmuş, partiden ihraç edilmelerine karar vermiştir (Demir, 2010'dan akt. Babaoğlu, 2017: 382). Hemen ardından Vatan Gazetesinde 2 Ekim 1945 tarihinde parti içindeki ihraçların parti tüzüğüne aykırı olduğunu belirten Refik Koraltan da partiden çıkarılmıştır (Akşam, 28.11.1945: 2). Yaşanılan gelişmelerin ardından Celal Bayar, 27 Eylül 1945 tarihinde herhangi bir gerekçe göstermeden milletvekilliğinden (Cumhuriyet, 28.9.1945: 1), ardından da 3 Aralık 1945 tarihinde partiden ayrılmıştır (Şeker, 2023: 119). Dörtlü Takrir grubuna mensup dört milletvekilinin de partiden ayrılmasıyla yeni bir muhalefet partisinin kurulması için dünyanın gidişatı ve halkın beklentisi olumlu yöndedir. Nitekim Demokrat Parti, 7 Ocak 1946 tarihinde Mahmut Celâl Bayar'ın genel başkanlığında kurulmuştur. Partinin kuruluşu, siyasî anlamda Erken Cumhuriyet Dönemini diğer deyişle tek parti dönemi sonlanmıştır, Türk siyaset ve demokrasi tarihinde yeni bir döneme girilmesini sağlamıştır (Kaynar & Kalkan, 2022: 44).

4. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞE NEDEN OLAN İÇ VE DIŞ ETKENLER

Çok partili siyasi hayata geçişte etkili olan birçok unsur vardır. Bu unsurların, iç veya dış ayırt etmeksizin

siyasi sistemin değişmesinde nasıl bir etkisi olduğunu kavramak Türkiye'deki siyasi kültürün ve demokrasi anlayışının nasıl bir tabana oturtulduğunu anlamak için önemlidir. Bu bağlamda çok partili hayata geçişin neden Türk siyasi tarihindeki dönüm noktası olduğu kavranabilir. Öte yandan birçok araştırmacının iç ve dış etkenlerin değişime olan etkileriyle ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır fakat şimdiki zamana uzanan bir bütünü görmek ve Türk devleti ile Türk toplumunun siyasete bakışını, bunun değişimini kavrayabilmek için çok yönlü çözümleme yapmak gerekmektedir.

4.1. İç Etkenler

Çok partili hayata geçişte iç etkenlerin etkisi, dönemin dış politika unsurlarının baskınlığı nedeniyle tartışma konusu olmuştur. Diğer yandan "Tek parti rejimiyle yönetilen siyasi oluşumların ve çeşitli basın kısıtlamalarının olduğu bir ülkede iç sorunlar neden çok partili hayata geçişte etkili olmuştur?" sorusu birçok cevaba sahiptir. İç etkenlerin önemini İsmet İnönü; Falih Rıfkı Atay'a, Türkiye'ye demokrasinin getirilmesiyle ilgili olarak "Amerikalılar değil memleket istiyor. Dışarının arzusuna karşı koyarsak bize bir şey etmezler, ancak isteyen memlekettir." şeklinde açıklamıştır (Çufalı, 2005'den akt. Akıncı & Usta, 2015: 47). Milli Şef İnönü'nün deyimıyla "memleketin istiyor" olmasının birçok nedeni bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı ve Ekonomik Bunalım

Demokrat Partinin ortaya çıkışı, halkın savaş yıllarında bunaldığı ekonomik sorunlarla sosyal ve siyasal baskının tırmadığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Örneğin Yol Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi

vergiler halk tarafından ciddi bir şekilde protesto edilmiştir. Özellikle vergilerin memurlar tarafından keyfi şekillerde elde edildiği çeşitli hilelerle rüşvet aldıkları ve jandarma baskısının hat safhada olduğu halk tarafından anlatılmaktadır (Cem, 2008: 319). Aynı zamanda hükümet, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle tarıma zarar veren askerî seferberlik politikasını benimsemiştir. Çoğunluğu köylü olan bir milyondan fazla erkeğin silah altına alınması tarım sektöründe işgücünün azalmasına neden olmuştur (Uzun, 2020: 14). Savaşın başından itibaren ise tarım ve sanayide işgücünün azalması üretimin de azalmasına neden olarak ciddi fiyat yükselişine ve hayat pahalılığına yol açmıştır (Özdemir, 2020: 35-36). Hayat pahalılığının sonucunda piyasadaki malların azalması stokçuluk ve karaborsacılık yaparak zenginleşen “*harp zenginleri*”, yeni burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. Halk nezdinde öfke ve sınıfsallaşmayı tetikleyen bu durum, kimileri tarafından devlet politikalarının sonucu olarak değerlendirilmiştir. Hükümet Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi ile harp zenginlerini engellemeye çalıştıysa da özellikle Varlık Vergisi toplumdaki ekonomik sorunlardan ziyade etnik, sosyal sorunları tetiklemiştir.

Ekonomik olarak bir diğer önemli etken asker-sivil bürokrat seçkinlerle zengin toprak ağaları arasındaki iş birliğinin etkisini yitirmesidir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra izlenen ekonomi politikaları ile gelişen özel sektör ve sanayi, artık devleti bir ayak bağı olarak görmüş ve iktidarda söz sahibi olmak istemiştir. Aynı zamanda savaş zenginlerinin giderek güçlenmesi siyasi anlamda iktidara aday olma isteklerini pekiştirmiştir. Buna karşın CHP’de Recep Peker öncülüğündeki grup, devletçilik politikasının daha katı bir şekilde uygulan-

masını savunmuştur. Savaş boyunca uygulanan katı ekonomi politikalarının ve yüksek enflasyonun işçi, memur, köylü, esnaf gibi toplumun birçok kesimi üzerindeki yıkıcı etkileri, tek parti yönetimine karşı oluşacak muhalefetin şansını arttırmak açısından önemli olmuştur (Karataş, 2022: 309). Özellikle iktidarın devletçi politikalarına esnaf ve tüccarların çoğunluğu karşı çıkmış, bu da devlet yönetiminde başka bir bakış açısı ve siyaset gerekliliğini ortaya koymuştur.

Sosyal Bunalım

Çok partili siyasal hayata geçişte etkili olan bir diğer mesele ise Türkiye'nin yaşadığı toplumsal ve sosyal sorunlardır. Devrimlerin ve genel anlamda Batılılaşmanın karşısında olan geniş halk kitleleri, temel sorunlardan birini oluşturmuştur. Bu kitleyi oluşturan toplumsal tabakanın gözünde CHP, Batılılaşma politikasıyla özdeşleşmiştir. Tek partili dönemde rejim ilkelerinin sert bir tutum benimsenerek uygulanmış olması da geleksel-dinsel yaşam alışkanlıklarını sürdürme arzusunda olan büyük kitlelerin Batılı yaşam biçimine karşı nefret ve endişe duymasına neden olmuş, bu durum CHP ve cumhuriyet karşıtlığı şeklinde somutlaşmıştır (Cem, 2012'den akt. Babaoğlu, 2017: 376-377). Karşıtlığın bir diğer nedeni ise CHP kadrolarının büyük bir kısmının Halkçılık ilkesine uzak kalarak elitist bir tutum sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Bu kitleler, kuruştan bu yana kökleşen bir karşıtlığa sahip olması ile Türkiye'de temel bir ayrılığı temsil etmiştir. Ayrılığın yasadışı örgüt ya da yapılanmalarda kendine temsil bulması yerine kurumsallaşmış, yasal bir partinin taraftarı vatandaşlar olarak kontrol altında tutulabileceği fikri, çok partili hayata geçişte etkili olmuştur.

Demokrasi mi Demirkırat mı Zaruridir?

Sened-i İttifak'tan çok partili hayat denemelerine kadar yeni doğmuş bir bebek gibi adım adım ilerleyen Türk demokrasisi, "Toplum demokrasi kültürünü kazandığı için mi yoksa toplumun demokrasi kültürü kazanması için mi çok partili hayata geçilmiştir?" sorusu ile iç nedenlerin ne kadar etkili olduğunu anlamak için önemlidir. Atatürk'ün de arzuladığı yönüyle tek parti rejiminin nihai hedefi, koşullar olgunlaştığı zaman demokratik bir cumhuriyet yaratmak olmuştur. Demokrasi, kuruluş aşamasını geçmiş birçok gelişme göstermiş Türk toplumu için bu yönüyle zaruri hale gelmiştir. Öte yandan İnönü'nün "*memleket istiyor*" deyimindeki memleketin motivasyonu ekonomik midir, politik midir? Toplumun %83'ünün köylük yerde yaşadığı 1945'li yıllarda (Karpaz, 2017: 188), halkın iktidar değişikliği talebini bir demokrasi isteği şeklinde düşünmemek gerekmektedir. Bu anlamda, halkın çok partili hayata dayanan demokratik bir sistemi talep etmekten ziyade tek partili dönemin olumsuz yönleri nedeniyle kendilerine daha iyi politikalar ve ekonomik faydalar sağlayacak bir iktidar talebinde oldukları söylenebilir (Uluç, 2020: 473). Nitekim "demokrasi" kelimesini söyleyemeyen vatandaş için Demokrat Parti'nin *Demirkırat'ı*, CHP iktidarından ayrılarak uyguladığı ve vaat ettikleriyle anlamlı ve zaruri bir kavram olmuştur.

4.2. Dış Etkenler

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye "non-belligerent" diğer deyişle savaşmayan bir ülke olmuştur. Bu tarafsız konumunu birçok saldırmazlık paktı ve anlaşmalarla temellendirmesi savaş dönemi dış politikası

için önem teşkil etmiştir. Dışişleri denge siyasetini başarılı bir protokol yöntemiyle yürüterek Türkiye'deki çeşitli davetlerde, balolarda savaşmakta olan ülkelerin diplomatlarını bir arada tutmuştur. Bununla beraber İsmet İnönü Türkiye'nin ancak savaşın son aylarında Almanya'ya harp ilan ederek hem savaşa girmesini engellemiş hem de "Batılılara katılmamak ve dünya savaşı sonunda Nazi Almanya'sına yeterince karşı olmamak" töhmetinden kurtulmasını sağlamıştır (Ortaylı, 2023: 113-114).

Sovyet Tehdidi

Türkiye savaş dönemi boyunca ABD ve İngiltere ile yakın ilişkiler kurmuş, bu ilişkileri savaş sonrası dönemde de devam ettirmiştir. İkinci Dünya Savaşıyla artan bu yakınlaşmanın temel nedenlerinden birisi Türkiye'nin yanı başındaki Sovyetler Birliği tehdidir. Nitekim Boğazlar Meselesi ve Türkiye'nin savaşa girmemesi savaşın son dönemecinde Yalta Konferansı'nda Stalin tarafından dile getirilmiş, fikirleri Başkan Roosevelt ve Winston Churchill tarafından desteklenmemiştir. Bununla beraber iki başkan da Montrö Sözleşmesi üzerinde ufak değişiklikleri savunmuş fakat sonrasında Sovyetlerin Türkiye'ye nota vermesi ve ikili ilişkilerin gerilmesi sürecinde Amerika ve İngiltere, Türkiye'nin tarafında bulunmuştur (Özdemir, 2020: 135-136). Bu gelişmeler üzerine Sovyetler Birliği, ilk olarak 1925 yılında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen şartlar nedeniyle feshettiğini bildirmiştir (Öztürk, 1968'den akt. İlgen, 2020: 132). Daha sonra SSCB, boğazların tüm ticaret gemilerine açık olması boğazların ortak savunulması Montreux

Sözleşmesi'nin yeniden ele alınması ve Türk-Sovyet sınırlarının yeniden belirlenmesi gibi taleplerde bulunmuş fakat bu talepler Ankara yönetimi tarafından reddedilmiştir (İlgen, 2020: 132). Türkiye Cumhuriyeti'nin Boğazlar ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi konusunda taviz vermemesi Jozef Stalin'in yayılcı politikasını baltalamış, bu da Sovyetler Birliği'ni Türkiye'nin yanı başındaki “*tehditkar güce*” dönüştürmüştür. Hatta bu nedenle Türkiye, nasıl ki 3 Mayıs 1944 davasında ve çeşitli yargılamalarda “Almanya sempatizanlarını” tasfiye ettiyse Türkiye'deki sol-komünist hareketler için de aynı akıbet kaçınılmaz olmuştur (Ortaylı, 2023: 114). Bununla beraber savaş sonrasında “*demir perde*” ile iki kutba ayrılan dünyada Türkiye, taraf seçmek zorundadır. Milli güvenliğini tehdit eden Doğu Bloğu lideri SSCB yerine, Amerika ve İngiltere gibi ülkelerin bulunduğu Batı Bloğu Türk Devleti için birçok yönden daha makul gözükümüştür. Batı Bloğunun temel şartlarından birisi ise çok partili hayata geçişte büyük ölçüde etkili olan “demokrasi” kavramı olmuştur.

San Francisco Konferansı ve Birleşmiş Milletlerin Kuruluşu

25 Nisan 1945'te yapılan ve Birleşmiş Milletlerin kurulmasını sağlayan San Francisco Konferansına Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi şartıyla katılma hakkı elde etmiştir. Bununla beraber konferansın bir diğer şartı katılımcı devletlerin sistemlerinin demokrasiyi savunması ve uygulamasıdır. Nitekim Birleşmiş Milletler Anayasası'nın imzalanması “demokrasi taahhüdü” anlamına gelmektedir (Karpat, 1996'dan akt. Özdemir, 2020: 144). Yani Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi adeta zorunlu hale gelmiştir. Bunun

farkında olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Batılı ülkelere Türkiye'nin demokrasiye geçeceği yönünde teminat vermeye çalışmıştır (Özdemir, 2020: 144). San Francisco Konferansı'na delege olarak katılan Feridun Cemal Erkin ise anılarında konferansa gitmeden önce İnönü ile yaptığı bir görüşmeyi şu şekilde anlatmaktadır: *"Amerikalılar çok partili demokrasiyi ne zaman kuracağımızı bize sorabilirler. Böyle bir soruya şu cevabı veriniz. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Atatürk büyük bir reformcu olmuştur. İnönü'nün rolü, reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra girmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkân vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanının en aziz arzusudur."* (Akandere, 1998: 339).

Türkiye'nin Birleşmiş Milletlerin kurucu devletlerinden biri haline gelmesi siyasi olarak Batı Bloğunun parçası haline gelmesini sağlarken Milli Şef'in 19 Mayıs 1945'te yaptığı demokratik ve çok partili hayatı destekleyici konuşması Demokrat Partinin kuruluşunda büyük öneme sahiptir. Bununla beraber DP'nin kuruluşundan sonra tarafsızlığını, DP ve CHP'ye eşit mesafede sorun çözücü ve adil bir merci olduğunu açıkladığı 12 Temmuz Beyannamesi, Batı Bloğunu Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasiye geçişi konusunda umutlandırmıştır (Karataş, 2022: 11-12).

Ekonomik ve Askeri Yardım

Çok partili hayata geçişte önemli bir diğer dış etken, Amerika'nın ekonomik ve askeri yardım gücü olmuştur. Türkiye Cumhuriyetinin savaşın etkisi ve birçok ekonomik iç sorun nedeniyle yaşadığı ekonomik sıkıntılar, Batı Bloğunun gözünden kaçmamıştır. Bu nedenle

1947 yılında Amerikan Başkanı H. Truman, Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon dolarlık askeri yardım önerisini Kongre'ye sunmuş, aldığı kararın gerekçesini "... ABD'nin politikası silahlı azınlığa ve dış baskıya karşı mücadele eden ve kendi istikbalini belirleyen özgür halklara yardım etmektir..." (Truman, 1947) şeklinde açıklamıştır (Özdemir, 2020: 280-281). Bu açıklamaya göre Türkiye ve Yunanistan SSCB komünizmine karşı direnen demokratik ve özgür ülkelerdir. 1946 yılında Demokrat Partinin kuruluşu ve 1947 yılında 12 Temmuz Beyannamesinin peşi sıra ortaya çıkmış Truman Doktrini ise Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde ekonomik nedenlerin mali-askeri yardım ve anlaşmalarla somut sonuçlara bağlandığını göstermektedir.

Görsel 6: Adnan Menderes Ege gezisinde halka hitap ediyor. (1 Temmuz 1953)

Kaynak: Görsel Hafıza (2019)

5. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ VE SONUÇLARI

1946 ve 1950 Seçimleri

Demokrat Parti birçok siyasi gerginlik ve çatışmaların arasında ilk olarak 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan genel seçimlere katılmıştır. Bu seçimler, 1947 yılında yapılacak olan seçimlerin erken alınması, kısa süre önce kabul edilen ve tek dereceli seçim sistemini kapsayan “4918 Sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu”, Demokrat Partililerin tespitlerine göre yurt genelinde birçok usulsüzlük ve liyakatsizlik barındırması nedeniyle tartışmalı bir seçim olmuştur (Uzun, 2020: 23). Sayımlar, “açık oy gizli tasnif” esasına göre yapılmıştır. “Açık oy” seçimlerde her partinin ayrı oy sandığının ve ayrı oy pusulasının bulunması anlamına gelmektedir. Bu durum, hangi seçmenin hangi partiye oy verdiğinin anlaşılmasına neden olmuştur (Seçkin, 1990’dan akt. Yarar, 2021: 80). Aynı zamanda 4918 sayılı kanun gereği oyların tasnifinden sonra pusulaların yakılacak olması partilerin itiraz yolunu tamamen kapatmıştır (Yarar, 2021: 80). Bununla beraber Demokrat Parti, yeni kurulmuş bir parti olmasına rağmen yurt genelinde %13’lük bir oy ile 61 milletvekilliği kazanmış (Mahmutoğlu, 2023: 5) fakat seçimlerin usulsüzlüğü meselesi partililerin ilerleyen yıllarda daha sert bir muhalefet politikası yürütmesine neden olmuştur.

1946 seçimlerinden Demokrat Parti’nin iktidara geldiği 1950 seçimlerine kadar geçen sürede Türk siyaseti, partiler arası ve parti içi çekişmelere sahne olmuştur. Bu süreçte Demokrat Parti vekilleri mecliste sosyal, ekonomik dini konularda önergeler vermiş farklı fikirler sunmuştur. Özellikle Başvekil olan Recep Peker’in daha katı

devletçi tutumu, Adnan Menderes ve diğer DP'li vekillerle şiddetli anlaşmazlıklara neden olmuştur. Öte yandan Milli Şef İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesiyle ortaya koyduğu partiler arası uzlaşmacı ve tarafsız tutum, Türk siyasal sisteminde çok partililiğin önem kazandığını ortaya koymuştur (Şahin: 8-10). 16 Şubat 1950 yılında ise TBMM tarafından kabul edilen iki seçmenlik usulünü kaldıran 5545 sayılı seçim yasa, Türk demokrasi tarihinde bir devrim niteliğinde olmuştur. Vatandaşların oylarıyla doğrudan vekillerin seçilmesini ve buna bağlı olarak "gizli oy- açık tasnif" sistemini getiren bu yasa, 1946 seçimlerinden farklı çerçeve yaratılmasına işlevsel bir katkıda bulunmuştur (Ortaylı, 2023: 117). 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleştirilen seçimleri, Demokrat Parti yüksek bir oy oranıyla kazanmış ve mecliste çoğunluğu sağlamıştır. Yapılan seçimlere %89,3 oranında yurt genelinde yüksek bir katılım sağlanmış ve oyların %55,2' sini alan Demokrat Parti, 27 senelik CHP iktidarına son vermiştir (Milliyet, 15.05.1950'den akt. İlgen, 2020: 141). 22 Mayıs günü yapılan meclis oturumunda cumhurbaşkanlığı makamına Celal Bayar geçerken yeni hükümet Adnan Menderes başkanlığında oluşturulmuştur (TBMMTD, 22.05.1950'den akt. İlgen, 2020: 141). Sonuç olarak 1946 seçimlerinden DP iktidarının kuruluşuna kadar geçen süreçte, mecliste ilk defa uzun süreli bir "ses" in oluşması, toplumun 1946 seçimlerindeki adaletsizliğe karşı tutumu, DP teşkilatlarının genişlemesi ve 4 senede seçimlere katılımın artmış olması "*Demirkırat*"ın Türk siyasetinde dönüşüm sağladığını göstermektedir.

5.1. Ekonomi

Demokrat Parti, devletin piyasalara müdahalesini

sert bir dille eleştirmiş, ekonomik kalkınmanın özel sektör eliyle gerçekleşeceğini savunmuştur. Parti programı itibariyle de liberal ekonomiyi savunan DP; iktidarının ilk yıllarında, ithalata getirilen kısıtlamaları kaldırmış ve kredi faizlerini düşürerek özel sektörün kredi kullanımını teşvik etmiştir. Yabancı sermaye girişini teşvik etmek için ise ilk yasal mevzuatı oluşturmuştur (Takım, 2012: 159). Bununla beraber DP, Kamu İktisadi Teşebbüslerini (KİT) azaltarak özel sektöre yatırım yapılmasını desteklemiş fakat iktidarı süresince KİT'lerde azalma yerine artış gerçekleşmiştir. Örneğin bu dönemde TCDDY (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları), Posta Telefon ve Telgraf Genel Müdürlüğü (PTT), Denizcilik Bankası (DB) ve Devlet Malzeme Ofisi (DMO), İktisadi Devlet Teşekküllerine dönüşmüştür (Takım, 2012: 166).

Yabancı Sermaye ve Kanuni Düzenlemeler

Menderes Hükümeti, ekonomide liberalizmin sağlanması için başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerle daha sıkı bir işbirliği yapmayı ve bu yolla Türkiye'de bir girişimci sınıfının doğmasını hedeflemiştir. Bu amaçla DP, 1950 yılından itibaren izlediği ekonomi politikalarının büyük kısmını Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankasının Menderes hükümetiyle yaptığı işbirliği sonucunda hazırlanmış olan Barker Raporuna göre hazırlamıştır. Raporda; Türkiye'nin ekonomik yapısı, geçmişte uygulanmış politikalar ve gelecekte uygulanabilecek ekonomik politikalar üzerinde durulmuştur. Örneğin yabancı sermayenin ve özel teşebbüsün ekonomik kalkınmadaki önemi nedeniyle "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu" ve "Petrol Kanunu" gibi yabancı yatırımcılara ayrıcalık tanıyan kanunlar uy-

gulamaya koyulmuştur. Bir diğer örnek olan “Petrol Kanunu” ise ABD’li yatırımcıları Türkiye’ye çekmesi ve devletin petrolü yabancı yatırımcı işbirliğiyle arama hedefleri nedeniyle muhalefet tarafından eleştirilmiştir (Baytal, 2007: 550-553).

1954 yılına kadar Türkiye’ye gelen Doğrudan Yabancı Sermaye miktarı 2,8 milyon dolar düzeyinde gerçekleşirken 1954-1960 yılları arasında ise Türkiye’ye toplam 14.5 milyon dolar yabancı sermaye girişinin olması (Cömert, 1998; Erçakar ve Karagöl 2011: 12) DP iktidarı dönemiyle ilgili önemli bir dipnottur. Yabancı sermaye girişi haricinde; Marshall Planı ile Amerika’nın Sovyet tehdidinde maruz kalan ülkeleri ve Türkiye’yi destekleme kararı, dış yardımla borçlanma olanaklarının genişliği bu dönemde Türkiye’de ekonomik aktiviteyi arttıran unsurlar olmuştur (Takım, 2012: 167).

Tarım ve Ekonomik İyileşme

İthalatın yüksek oluşu ve yabancı teşviklerin yoğunlaşması Türkiye’yi dışa bağımlı duruma getirmekle birlikte, özellikle tarım ürünlerindeki ihracatın artmasına neden olmuştur. 1950’den sonra tarımda makineleşme, Türkiye’nin tahıl ihracatçısı bir ülkeye dönüşmesini sağlamıştır. 1950-1954 yılları arasında, yılda % 13’lük gibi yüksek bir ekonomik büyüme gerçekleşmesinde tarımın etkisi fazladır (TBMM Zabıt Ceridesi, D: 10, c. VIII’den akt. Baytal, 2007: 554). Tarım alanlarının genişletilmesi, istihdamın artırılması ve makineleşmenin tarımda getirdiği ekonomik gelişme ile Menderes Hükümeti, bütçe açığını düzensiz de olsa kapatabilmiştir. İhracatın artması sadece bütçe açığını kapatmakla kalmamış GSMH’nın da artmasına neden olmuş, 1954’ten sonra kişi başına düşen ulusal gelir artışında da

% 3,5'luk oranda bir başarıya ulaşılmıştır (1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, 1963: 4).

Sanayileşme

Demokrat Parti döneminde sanayide önemli gelişmeler olmuştur. Altın – döviz, stoklarının artması ve Marshall yardımlarıyla giren dövizle sanayinin ara malları ithali mümkün olmuş, özel teşebbüse imkân tanınmasıyla sanayi kurmak kolaylaşmıştır (Hatipoğlu, 2008'den akt. Emiroğlu, Koçyiğit, & Kesici, 2012: 84). Örneğin ihraç sanayi, şeker, çimento ve dokuma dallarında büyük ilerleme kaydedilmiş birçok fabrika kurulmuş, özellikle demir ve bakır cevheri üretimi artırılarak sanayideki önemli maddeler yerli üretimden sağlanmıştır (Dağcı, 2006'den akt. Emiroğlu, Koçyiğit, & Kesici, 2012: 84). Nitekim 1948-53 döneminde toplam yatırımların sektörel dağılımında, tarımın payı %10,8, imalat sanayinin %13,9, enerji ve ulaştırmanın payı ise %34,3 olarak gerçekleşmesine karşın, 1954-59 döneminde tarımın, enerjinin ve ulaştırmanın payları azalarak sırasıyla %7,6 ve %30'a gerilediği, imalat sanayinin ise %17,7'ye yükseldiği gözlenmiştir. 1955-59 döneminde kamu yatırımları ulaştırma, enerji ve tarımsal altyapıda yoğunlaşmıştır (Temel, Boyar, Saygılı, 2002'den akt. Takım, 2012: 169). Aynı zamanda gelir ve gider arasındaki açığın kapanması 1952 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu durumda Türkiye'nin NATO'ya girişinin etkisi büyüktür çünkü Türkiye'nin NATO'ya girişiyle savunmaya ayrılan pay, yatırımlara aktarılmıştır (Baytal, 2007: 559).

Demokrat Parti döneminde 1957 yıllarına kadar sanayi büyük ölçüde gelişmiş ve ilerleme kaydetmiş, 1956 yılından sonra döviz yetersizliği nedeniyle ithalatta ya-

şanan daralma, sanayide ara ve yatırım malları ithalatını olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla ithal ikamesine dayalı sanayileşme çabaları, ekonomiyi dışa bağımlılıktan kurtaramamıştır (Şahin, 2007'den akt. Takım, 2012: 171). Bu dışa bağımlılık meselesi, sonraki yıllarda yaşanacak yüksek enflasyon ve ekonomik krizin de nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir.

Dış Ticaret

DP iktidarından önce dünya genelinde artan serbest ticaret eğilimlerine paralel olarak Türkiye dış ticaretini serbestleştirme yoluna gitmiştir. Bu nedenle 1946 yılında Türk Lirası büyük bir devalüasyona uğratılmış ve ithalata getirilen kısıtlamalar önemli ölçüde azaltılmıştır. 1947 yılında ise Türkiye; Dünya Bankası, IMF, Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OECE) ve Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na (GATT) taraf olmuştur. DP'nin iktidara gelişiyle ekonomi politikaları daha da liberalleşmiş, 1950'li yılların başında ithalat üzerindeki kısıtlamalar büyük ölçüde kaldırılmıştır. Bununla beraber iklim koşulları nedeniyle tarımsal üretimin düşmesi ülkedeki döviz rezervlerinin azalması ve dış ticaret açığının ortaya çıkması iktidarı kaçakçılık konusunda daha katı cezalar ve yurt dışına döviz çıkışını sınırlandırma gibi kısıtlayıcı politikalar uygulamaya yönlendirmiştir (Eroğul, 2003'den akt. Takım, 2012: 174).

1956 yılından itibaren dış ticaret hacmi azalmış, Türk Lirası yurt içi ve yurt dışı fiyatlar arasındaki yüksek orandaki fark nedeniyle çok değerlenmiştir. Hükümet, uluslararası finansal kuruluşların önerilerine rağmen devalüasyona gitmekten kaçınmıştır. Bu durum, enflasyonun yükselmesine ve ihracatın olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Örneğin 1957 yılında 345 milyon

dolara olan ihracat, tarımsal gelişmenin durması, yükselen iç fiyatlara rağmen sabit kur politikasında ısrar edilmesi ve sübvansiyon politikalarının ihracatı azaltması sonucunda 1958 yılında 247 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (DTM, 2008). Dış ticaret açığının artması ve ekonomideki olumsuz gelişmeler, hükümeti 1958 yılında büyük oranlı bir devalüasyon yapmaya zorlamıştır. Bu dönemde OECD'den yardım alınmış ve kuruluşun sunduğu istikrar paketi (Baytal, 2007: 558), 4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları olarak ortaya çıkmıştır. Kararlar; Türk Lirasının değerinin düşürülmesi ithalatın yeniden serbestleştirilmesi para arzı ve bütçe harcamalarının kısılması seçici kredi uygulamasına geçilmesi KİT'ler tarafından üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarını yükseltmeyi amaçlamıştır (Kepenek ve Yentürk, 2007; Tokgöz, 2004'den akt. Takım, 2012: 176). Ancak bu tedbirler, ithalatın pahalılaşmasına üretimin düşmesine ve işsizliğin artmasına yol açmıştır. Özellikle ithalatın pahalılaşması yurtdışı girdilerle çalışan sanayilerde üretimin azalmasına neden olmuş ve işsizlik en önemli sosyo-ekonomik sorun haline gelmiştir.

Görsel 7: Başbakan Adnan Menderes ve ABD Başkanı Dwight Eisenhower

Kaynak: Yetkin Report (2021)

5.2. Dış Politika

Demokrat Parti'nin iktidar olduğu iki kutuplu dünyada, birçok ülkeyi etkileyen önemli sorunlar bulunmaktadır. Bununla beraber 1950'li yıllar, Türkiye'nin Batı Bloğuna daha fazla yakınlaştığı dış politika stratejilerini ona göre yapılandığı yıllardır. Bu dönemde bulunan girişimler, imzalanan anlaşmalar ve Türkiye'nin katıldığı paktlar veya oluşumların bünyesinde ABD'nin aktif varlığı bulunmaktadır. Nitekim toplumun bazı kesimlerince hükümetin "Amerikancılık" olarak nitelenen tutumu, büyük bir rahatsızlık ve eleştiri kaynağı olmuştur.

Bağdat Paktı ve Balkan Paktı / Balkan İttifakı

SSCB'nin yayılcı politikalarına karşı yapılan bir dizi anlaşma ve örgütlenmeden ikisi olan Bağdat Paktı ve Balkan Antantı, Demokrat Parti dönemi için önem-

li araçlardır. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Batı ve Yakın Doğusundaki komşu ülkeler üzerinde etkisini arttırması Türkiye ve ABD için endişe verici bir olmuştur. Öte yandan Yugoslavya'nın SSCB'den ayrılması ve Yugoslavya lideri Josip Broz Tito'nun SSCB karşıtı tavrı, Türkiye ve Yunanistan gibi ülkeler için SSCB karşıtı bir ittifak kurulabileceğinin sinyalini vermiştir. Bu nedenle üç ülke arası müzakereler yapılmış, ABD ise müzakerelerin takipçisi olmuştur. Sonuç olarak Balkan Paktı 25 Şubat 1953 tarihinde imzalanmıştır. Üç ülke arası dostluk ve savunma işbirliğinin vurgulandığı anlaşma, 1954 yılında ittifak halini almıştır fakat Balkan Paktı Stalin'in ölümüyle beraber etkisini yitirmeye başlamıştır. Yeni gelen Bulganin ve Kruşçov yönetiminin yönetim anlayışının büyük ölçüde Stalin'den farklı oluşu Yugoslavya'yı tekrar SSCB'ye yakınlaştırmıştır. Aynı zamanda Türkiye ve Yunanistan arasında gerilimi arttan Kıbrıs Meselesi, paktın çöküşünün önemli nedenlerinden birisi olmuştur (Aydın, 2022).

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Yakın Doğusunda yarattığı fiili ve fikri etki, Balkanlarda olduğu gibi büyük bir tedirginlik yaratmıştır. Özellikle İngiltere, Fransa gibi sömürge sahibi ülkeler ve komünizme karşı mücadele eden ABD, Türkiye ile Orta Doğu'da bir savunma örgütü kurmak için harekete geçmişlerdir. Bu noktada İngiltere, Doğu Akdeniz ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Arap ülkelerinde yeniden nüfuz kurmayı ve Ocak 1950'den 1952'ye kadar bölgedeki devletler arasında bir "Orta Doğu Komutanlığı" kurmayı hedeflemiştir. Ancak Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen gibi ülkeler projeye karşı çıkmıştır. Özellikle 1952 yılında Mısır'da gerçekleşen devrimi yapan grup "Hür Subaylar" ile bölgedeki yönetim anlayışı, tamamıy-

la değişmiştir. İngiltere daha sonra “Orta Doğu Savunma Örgütü” adını kullanarak daha geniş bir savunma yapısı kurmaya çalışmışsa da, Mısır’ın etkisi ve Arapların direnişini nedeniyle girişim başarısız olmuştur. Bu nedenle ABD ve İngiltere; ilişkileri iyi olan Türkiye, Pakistan ve İran’ı kapsayan savunma projeleri geliştirmiştir. 1954’te Türkiye-Pakistan Dostluk Antlaşması imzalanması ise Bağdat Paktının oluşumuna hız kazandırmıştır. Pakt, Türkiye ile Irak arasında 1955’te imzalanmış, İngiltere ve Pakistan gibi ülkelerin katılımıyla genişlemiştir. 1956 yılında yaşanan Süveyş Krizi sırasında ise Bağdat Paktı üyeleri, İngiltere’yi eleştirmiş ve yabancı güçlerin Mısır’dan çekilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Öte yandan 1957 Türkiye-Suriye Krizi sırasında Bağdat Paktı üyeleri Türkiye’yi desteklemiş, Sovyetler Birliği ise Batı bloğunda yer almayan Suriye’yi savunmuştur. Bağdat Paktının önemli kırılma noktası ise 1958 yılında Irak’ta Abdülkerim Kasım tarafından yapılan darbe sonucunda Irak monarşisinin sona ermesidir. Darbe hükümeti, Bağdat Paktı’ndan çekilmiştir. Bunun üzerine paktın merkezi Ankara’ya taşınmış ve CENTO (Merkezi Antlaşma Örgütü) adı altında yeniden yapılandırılmıştır (Umar, 2022). CENTO ise örgütün amaçlarının belirsizliği, ülkeler arası maddi ve teknik farklılıklar nedeniyle etkili bir örgüt olamamıştır (Bezci, 2023).

NATO’ya Giriş ve Kore Savaşı

Çok partili hayata geçişin önemli etkenlerinden birisi de Batı Bloğuna mensup bir ülke olduğumuzu kanıtlanma arzusu olmuştur fakat Türkiye’nin çoğunluğu Müslüman bir ülke oluşu ve Osmanlı İmparatorluğunun izleri Batılı ülkeler tarafından Türkiye’nin modern devlet olarak nitelendirilmemesine neden olmaktadır.

Nitekim Sovyet tehdidi karşısında kendisini güvence altına almak isteyen Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO)'ne dahil olma isteğini birçok kez dile getirmiştir.

Görsel 8: Kore Savaşı'na gönderilen Türk askerleri.

Menderes Hükümeti, Avrupa'daki hakim düşünceyi kırmanın ve NATO'ya dahil olmanın yollarını aramıştır. Bu noktada Kore'deki komünist-kapitalist güçlerin aktif vesayet savaşı, Türkiye'nin Batı'ya karşı önemi ve gücünü kanıtlaması yönünde bir fırsat olarak görülmüştür (Kuyumcu, s. 5). Bu doğrultuda Tuğgeneral Tahsin Yazıcı emrindeki Türk tugayı 25 Eylül 1950'de yaklaşık 5 bin kişilik bir askeri birlik Kore'ye gitmek üzere yola çıkmıştır (Göktepe, 2002'den akt. Özdemir, 2020: 416). Savaş süresince Türk askerlerinin kahramanlığı ve 700'ün üzerinde gerçekleşen kayıp nedeniyle ABD, 15 Mayıs 1951'de Türkiye'nin NATO'ya alınması noktasında İngiltere'yi ikna etmiş ve Türkiye bundan yaklaşık 1 sene sonra, 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olmuş-

tur Bu bağlamda, savaşa katılım kararının meclise danışılmaması büyük tartışma yaratmış, “Türkiye güvenliğini sağlayacak NATO’ya katılabilmenin diyetini askerinin canıyla mı ödemiştir?” sorusu Batı Bloğuyla ve Menderes Hükümeti’ne karşı muhalefet yaratmıştır. Öte yandan NATO ülkesi olma hedefi, Türkiye’nin tek taraflı askeri ve ekonomik fayda sağlayacağı bir unsur değildir. ABD, Türkiye’nin Ortadoğu ile iletişim kurmak için uygun bir koridor, stratejik bir üs bölgesi olabileceğini fark etmiştir (Özdemir, 2020: 417). Bu nedenle Türkiye’nin NATO’ya katılımıyla ekonomik yardımların şekli değişmiş, askeri yardımlar artmış ve Türkiye bir NATO ülkesi olarak ABD politikalarını benimsemeye başlamıştır (Geçikli, Demokrat Parti Dönemi Türkiye – ABD İlişkileri, 2023). Örneğin kurulan Amerikan üsleri, yapılan askeri tatbikatlar ve ağır şartlar içeren Ortak Güvenlik Anlaşması, Vergi Muafiyetleri Anlaşması, Atom Enerjisi gibi bir dizi ekonomik-askeri anlaşmalar Türkiye’nin ekonomik ve siyasi bağımsızlığına gölge düşürmesi nedeniyle çokça eleştirilmiştir (Özkaya Duman & Birsnel, 2012: 316).

5.3. Sosyal Hayat

Demokrat Parti, kuruluşu ve muhalefet dönemi itibariyle sosyal hayatta liberal politikaları benimsediğini vurgulamıştır. Aynı zamanda muhalefet partisi olarak seçim süreçleri, seçim kanunu ve dini politikaların değiştirilmesinde itici güç olmuştur. İktidarı dönemindeyse ilk yıllarda liberal politikaları benimsemeye devam etmiş fakat ilerleyen yıllarda otoriter bir tutuma sahip olmuştur.

Özgür Basın mı Sansür mü?

Demokrat Parti 1950’de başlattığı ve kısa süre uygu-

ladığı özgür basın politikası, 1954 yılı sonrasında değişmeye başlamıştır. 1954 ve 1957 yılları arası basın rejimine karşı muhalefet basını ile arasında doğan mücadele, Demokrat Parti'yi basına karşı ağır tedbirler almaya yöneltmiştir (Oral, 1968'den akt. Bulunmaz, 2012: 207). Bu mücadelenin önemli nedenlerinden biri iktidarın ilk yılları ve son yılları arasındaki ekonomik ve politik farklılıklardır.

DP'nin en önemli seçim vaatlerinden biri basın özgürlüğü olmuş, DP vekilleri her zaman basına önem vermiştir. Aynı zamanda basındaki muhalif tavır DP'nin iktidara gelmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu nedenle DP iktidara gelir gelmez Basın Kanunu tasarısı 14 Temmuz 1950'de kabul edilmiştir. Kanun'un 1. maddesinde "Basın serbesttir." ifadesi ile basının özgürlüğü vurgulanmıştır (Resmi Gazete 24 Temmuz 1950: S.7564, s.18808). Kanuna göre: gazete, dergi gibi süreli yayınlar herhangi bir izne tabi olmadan basılabilecek, basın suçları için verilen cezalar azaltılacaktır (Resmi Gazete 1950: S.7564'den akt. Özdemir, 2020: 513-514). Aynı zamanda sosyal güvence, ilk kez basında sendikalaşma, işten ayrılana tazminat, sosyal yardımlar, gece çalışan gazeteciler için özel tramvay, vb. gibi bu kanunun getirileri, DP'nin basın camiasında büyük destek kazanmasını sağlamıştır (Bulunmaz, 2012: 208). Bu özgürlük ortamı, 1953-1954 yıllarında sekteye uğramaya başlamıştır. Basın Kanununun verdiği özgürlüklere dayanarak hareket eden muhalif gazeteciler ile eleştiri ve ağır ithamlara dayanamayan hükümet unsurları arasındaki gerginlik, özgürlük havasını yok etmeye başlamıştır (Özdemir, 2020: 515). Örneğin 1953 Temmuz'unda daha önce sıfat ve hizmetlerinden dolayı bakanlara yapılan hakaretin takibi şikayete bağlıyken artık savcının, bakanın oluru-

nu alarak “re’sen takibine bırakılması” kabul edilmiştir. 1954’de ise DP, gireceği seçimlerden yaklaşık iki ay önce “Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkında kanun tasarısı” ile basına 1946’dan itibaren vaat ettiği ve 1950’den sonra uyguladığı “geniş özgürlükler” ütopyasını yıkmaya başlamıştır. 09 Mart 1954 günü kanunlaşarak yürürlüğe giren tasarıda, “...basın yoluyla ve her ne surette olursa olsun; namus, şeref ve haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarete bulunulması, itibar kıracak veya şöhret ya da servete zarar verecek bir hususun isnat edilmesi, rıza hilafına hususi veya ailevi ahvalin teşhir olunması, bu hal ve suretlerle tecavüz, hakaret, isnat veya teşhire maruz bırakılacağından bahisle, tehditte bulunulmasının cezai müeyyide altına alınması...” (Resmi Gazete, 1952: S. 8140, s.1511) gibi maddeler bulunmaktadır. Kanunun özelliği, ceza kanununda takibi şikayete bağlı suçlar olarak belirtilen fiiller, bu kanunla savcıların yetkisine bırakılmış basın ürünlerinde bu maddelere göre suç sayılabilecek bir yazı yayınlandığı takdirde savcılar doğrudan doğruya kovuşturma açabilme yetkisine sahip olmuşlardır. Bunların dışında, gazetecinin öne sürdüğü bir konuyu ispat etme hakkı da elinden alınmıştır (İnuğur, 1992’den akt. Bulunmaz, 2012: 208-209).

İktidarının 1954-1957 yılları arasında DP, 1954 seçimlerinin getirdiği halk desteğiyle basına karşı otoriter tutumunu sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin 79 yaşındaki gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın’ın seçimden önceki tasarıya dayanarak 24 Eylül 1954 tarihinde 26 ay hapse mahkum edilmesi DP’nin basına ve gazetecilere yönelik olarak gerçekleştireceği cezalar, tehditler, sansürler ve kovuşturmaların fitilini ateşleyen ilk gelişme olarak önemli bir noktadır (Bulunmaz, 2012: 209). 1955 yılında yaşanan 6-7 Eylül olayları ise basına uygulanan

sansür ve baskının kritik gerekçelerinden birisidir. 6 Eylül'de devletin tekelindeki radyonun tek haber kanalı, o günkü öğle haberlerinde Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve bomba konulduğunu ve bombanın patladığını bildirmiştir. Haberi öğrenen gençler gösteri yapmak için Taksim'de toplanmaya başlamıştır. Radyo haberlerinden sonraki ilk gazete haberi ise İstanbul Ekspres'te çıkmıştır. Gazete, öğlenleri basılmasına rağmen haberi ikinci baskı yaparak vermiştir (Öymen, 2008'den akt. Bulunmaz, 2012: 209). Haberlerin neticesinde Taksim'deki gruplar polis kontrolünden çıkarak Hristiyan-Rum vatandaşlara ve dükkanlarına saldırmıştır. DP Hükümeti ise sorumluluğu basına yüklemiş, olaylarla ilgili yayın yasağı getirmiştir. Sonraki günlerde ise kağıda zam yapılması, gazetelerin boyutları, eğitimle ilgili yeni şartlar, çeşitli cezai uygulamalar ve kısıtlamalar, yönetici ve muhabir kriterleri gibi konularda katı düzenlemeler getirilerek basın camiası büyük ölçüde kısıtlanmıştır (Çakır & Yavalar, 2017: 265-266).

Görsel 9: İstanbul Ekspres'in bahsi geçen haberi.

Kaynak: İstanbul Ekspres Gazetesi (1955)

İktidarın son dönemleri 1957-1960 yılları arasında DP'nin yaşadığı oy kaybı ve ülkedeki ekonomik krizin şiddetlenmesi basının üzerindeki baskının devam etmesine neden olmuştur. 1957 yılının Temmuz ayında Gazeteciler Sendikası 9 ay süreyle kapatılmış, birçok gazete ve gazeteciye dava açılmıştır. Aynı zamanda 1958'de çıkarılan bir kararname ile gazetelere ilan ve reklam dağıtımının tek elden yapılacağı belirtilmesi, gazete ve dergilerin hammaddesi kağıdın tek merkezden ithalinin zorunlu hale getirilmesi ve reklamların tek elden dağıtımının kararı ile gazeteler mali bir baskı

altına alınmıştır (İnuğur, 1992'den akt. Bulunmaz, 2012: 210). Basına karşı sansür ve baskıcı tutum, DP iktidarının sonuna kadar devam etmiştir.

Din ve Din Politikaları

Demokrat Parti, muhalefeti ve iktidarı boyunca tek parti döneminden ayrışan bir din anlayışını benimsemiştir. Parti programında laikliğin tanımı daha ılımlı bir şekilde oluşturulmuş, laiklik ve din arasında bir düşmanlığın olmadığına ve dini eğitimin önemine vurgu yapılmıştır. Öte yandan DP, CHP'ye kıyasla daha muhafazakar anlayışa sahip olmasa da seçmen kitlesi genel olarak muhafazakarlardan oluşmuştur. Bu nedenle Menderes ve DP'li birçok vekil, kimi zaman muhafazakar bir görüntü yaratmıştır (Kırkpınar, 2018: 351). Bu anlayışın yarattığı tutum ve politikalar ise toplumun muhafazakar muhalif kesimleri tarafından desteklenmiş daha laik kesimler tarafından ise çokça eleştirilmiştir. Nitekim 27 Mayıs 1960 Askeri müdahalesinin gerekçelerinden biri de DP'nin "*laiklik ilkesine karşı uygulamaları*" olmuştur.

DP iktidarının çok tartışılan ve günümüze dek kamuoyunun ilgisini çeken bir olay, Türkçe ezan meselesidir. Bu noktada hükümetin seçim dönemi önemli vaatlerinden biri olan ve yürürlüğe geçirilen uygulama, ezanın Türkçe okunma zorunluluğunun kaldırılması olmuştur. DP tarafından Türkçe ezanın halk tarafından benimsenmediği belirtilmiş ve ezanın Arapça okunmasına müsaade edilmiştir. Bu kararlar beraber ezanın her yerde Arapça okunmaya başlaması toplum nezdinde ve ulema sınıfında müşterek bir beklentinin karşılandığını ortaya koymuştur (Karabulut, 2019: 230-232). Öte yandan Ulus veya Akşam Gazetesi gibi gazetelerden çeşitli

eleştiriler olsa da CHP vekilleri yeni uygulamaya karşı bir tutum sergilememiştir. Bunu nedeninin seçimin getirdiği mağlubiyet olduğu tahmin edilmektedir (Nal, 2005: 149-152).

Demokrat Parti, 1950-1954 arasındaki dönemde radikal dinci gruplar ve onların faaliyetlerine karşı durmuştur. Bu dönemde heykeli İslam'a aykırı bulan ve bu nedenle Atatürk heykellerine zarar veren yasak olduğu dönemde Arapça ezan okuyan "Ticaniler" adlı tarikat karşı çeşitli önlemler almış, grubun Türkiye'deki lideri Kemal Pilavoğlu ve on bir müridi tutuklanmıştır. Nitekim "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun Tasarısı", DP iktidarında 25 Temmuz 1951'de kabul edilmiş ve Atatürk'ün manevi şahsiyeti koruma altına alınmıştır. Kanun mecliste kabul edildikten ve alınan önlemlerden sonra Ticani eylemleri durmuştur (Nal, 2005'den akt. Kırkpınar, 2018: 354). Öte yandan harekete geçilmesinin önemli nedenlerinden birisi yurt genelinde yapılan Atatürk'e bağlılık mitingleri ve medyanın baskısıdır (Karabulut, 2019: 234-235).

DP iktidarının din politikaları eğitim alanında da geniş yer almaktadır. Nitekim parti programında, bir toplumun ilerlemesi bağımsız bir millet olabilmesi için maddi değerlerin yanında manevi ve milli değerlerin benimsenmesi ve eğitim sisteminin de buna uygun olması gerektiği vurgulanmıştır (TBMMTD, D.IX, c.1, B.3, 1950'den akt. Özdemir, 2020: 449). Sonuç olarak 1949-1950 eğitim yılında CHP döneminde velinin isteğiyle başlayan din eğitimi, DP iktidarında programlı hale getirilmiş 4. ve 5. sınıflar ile köylerde 3. sınıfta din derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda isteyen öğrenciler din derslerinden muaf tutulmuştur (Zafer,

1950'den akt. Özdemir 2020: 450). Aynı uygulama 1956 yılında ortaokulların 1 ve 2. sınıflarına da getirilmiştir. Dahası Kuran kurslarının yetersiz kaldığı gerekçesiyle DP iktidarı, 1951 yılında ortaokul ve lise düzeyinde ilk İmam Hatip okullarının açılmasına karar vermiş ve kısa sürede bu okulların sayısında hızlı bir artış olmuştur (Akyüz, 1997'den akt. Şahin, 2012: 42-43). Aynı zamanda İmam Hatip okulu mezunlarının yükseköğrenim görmeleri ve din alanında uzmanlaşmaları için 1959'da Yüksek İslam Enstitüleri kurulmuştur. Enstitüler ile ilahiyat fakülteleri ve imam hatip okulları için din dersi öğretmenleri yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

DP'nin dini eğitim alanında uyguladığı politikalar, ileriki yıllar için öncü niteliğindedir. Diğer yandan dini politikalara bu denli ağırlık verilmesi Arapça Ezan uygulaması, İslami basın-yayındaki artış ve dini eğitimin arttırılması; DP'nin İslam'ı muhafakazar seçmenden güç toplamak ve laiklik ilkesini yok saymak için siyasi araç olarak kullandığı iddialarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bunun doğruluk payı olmasının yanı sıra ileriki yıllarda Siyasal İslam kavramının partilerin, çeşitli örgüt ve vakıfların temel felsefesine dönüşmesi bu iddiaları kanıtlayan bir nitelik taşımaktadır.

Üniversiteler

Çok partili hayata geçiş sonrasında üniversite gençliği ve üniversite olayları, siyasetle karşılıklı etkileşime sahip kavramlar olmuştur. Özellikle 1950 sonrası "sol" eğilimlerin yavaş yavaş arttığı ve DP yönetiminin getirdiği İslamcı tutuma karşı "Atatürkçülük" hareketinin ivme kazandığı yıllar olmuştur. 27 Mayıs 1960 Askeri müdahalesine giden süreçte ise öğrenci olayları önemli bir yere sahiptir.

DP muhalefet döneminde üniversite özerkliğinden yana bir tutum sergilemiştir. İktidarının ilk yıllarında da üniversite özerkliğini savunmuş, akademi konusunda yatırımlar yapmıştır. Aynı zamanda DP Hükümeti, 1955'te Karadeniz Teknik Üniversitesi ve İzmir'de Ege Üniversitesi, 1956'da Ankara'da Ortadoğu Teknik 1957'de Erzurum'da Atatürk Üniversitesi, 1959'da İstanbul, İzmir, Ankara ve Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri, Bursa, Buca Eğitim Enstitülerinin açılmasını sağlamıştır (Sakaoğlu 1992'den akt. Geçikli, 2021: 152-154). Öte yandan 1952 yılının ortalarından itibaren akademisyenlerin basında hükümeti eleştiren yazılar yazması ve günlük siyasetle uğraşmaları hükümeti rahatsız etmiştir. Bu sebeple Üniversiteler Kanununda değişiklik yapılmış, üniversite hocalarının siyasetle uğraşması yasaklanmıştır. Örneğin Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun vekalet emrine alınması gibi bakanlık eliyle soruşturma ve akademisyenlerin işten çıkarılması meselesi kolaylaştırılmıştır (Resmi Gazete 28.07.1953'den akt. Özdemir, 2020: 519). Aynı zamanda üniversitelere verilen özerkliğin yaratmış olduğu siyasi hoşnutsuzluk, ikinci bir yöntem uygulanmasına neden olmuştur. Bu yönetime göre DP, İstanbul ve Ankara'daki üniversiteler dışındaki üniversitelere özerklik vermemiştir (Sakaoğlu, 1992'den akt. Aydemir, 2016: 12). Nitekim DP'nin özellikle ülkenin daha kırsal kesimlerinde akademik bir uğraş verdiğini görmekle beraber iktidarı ilerledikçe politik hareketlenme ve eleştirileri kısıtlamaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır.

Üniversitelerin artması siyasi ve ekonomik durum, öğrenci örgütlenme ve teşkilatlarının doğuşuna öncülük etmiştir. 1949'da İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesinin öncülüğüyle Türkiye Milli

Talebe Federasyonu; 1951 yılında ise Türkiye Millî Gençlik Teşkilatı, Türk Kadınlar Birliği, Kızılay Gençlik Kolu, Anadolu Oymağı ve Milliyetçiler Derneğinin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. “Millî Gençlik Komitesi” adıyla oluşturulan bu kuruluşa 20 Haziran 1952’de Türk Devrim Ocakları ve Türkiye Tekstil İşçileri Federasyonu (TEKSİF) da dâhil olmuştur. Dönemin bu güçlü örgütlenmeleri, öğrenci hareketlerinin hız kazanmasını ve birçok alanda güçlenmesini sağlamıştır (Kaya, 2010’dan akt. Güney, 2018: 185). Örneğin DP iktidarı boyunca öğrenci örgütleri, özellikle muhalif akademisyenlerin işten çıkarılmalarına yönelik protestolar, Kıbrıs’a Destek, İrtica ve Siyasal İslam karşıtlığı, Ticanileri Telin, Atatürk’ü Koruma ve Savunma, Komünizm karşıtlığı ve aleyhtarlığı, vb. gibi konularda onlarca miting düzenlenmiştir (Kazan, 2012).

1960 yılına gelindiğinde siyasi partiler arasındaki kutuplaşma, toplumsal katmanların hepsine yansımış durumdadır. Bu ortam içerisinde bazı üniversite öğretim üyelerinin, Tahkikat Komisyonu’nun faaliyetleri nedeniyle DP’yi eleştirmesi de üniversiteleri gündeme dahil etmiştir (Başgil, 2008’den akt. Aydemir, 2016: 13). Nisan ayında tırmanan protesto ve gösteriler, birçok şehri kapsamıştır. Öğrenciler gösterilerde “*Hürriyet, Adalet, Kanun!*” diye slogan atmış, gösteriler birçok gözaltı ve arbede ile sonuçlanmıştır (Ulus, 19.05.1960’dan akt. Aydemir, 2016: 14). Özellikle 27-29 Nisan 1960’da, İstanbul’daki öğrenci gösterileri, hükümetin hat safhaya ulaşan baskıcı uygulamalarını protesto etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir fakat gösterilere polisin sert bir şekilde müdahale ederek öğrencilere şiddet uygulaması ve örneğin Turan Emeksiz adlı öğrencinin hayatını kaybetmesi, olayların büyümesine neden olmuştur.

Özellikle İstanbul Üniversitesinde yaşanan protestolar bir direniş hareketine dönüşmüş, toplumda infial yaratmıştır. (Temizgüney, 2018: 186-200).

Görsel 10: 27-28 Nisan 1960 öğrenci olaylarından iki fotoğraf.

Kaynak: Independent Türkçe

27 Mayıs'a giden süreçte vurgulanan temel neden, DP iktidarının özgürlükleri kısıtlaması "*popülist politikalar*" uygulayarak Atatürk İlkelerinden taviz vermesi ve bundan cesaret alan dini kesimlerin faaliyetlerinin Atatürkçü ve milliyetçi öğrenciler üzerinde yarattığı muhalif harekettir (Ceylan, 2008: 108). Tek parti döneminin kontrolcü din politikaları nasıl muhafazakar tepki yaratıp yeni bir partinin doğuşuna zemin hazırladıysa DP iktidarının "*Amerikancı ve siyasal İslamcı*" politikaları da askeri müdahale için gerekçe yaratmıştır.

6. TÜRK TARİHİNDE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ NEDEN BİR DÖNÜM NOKTASIDIR?

Bu noktaya kadar bahsi geçen bütün başlıklar, çok partili hayata geçişin neden bir dönüm noktası olduğunu kavramak için gerekli unsurlardır. Öte yandan olayların yarattığı neden-sonuç ilişkisi, Türk Siyasal hayatının çok partililiğini yaratmıştır fakat önemli olan bu olguya giden yolda bahsettiğimiz başlıkları çözümlenerek "*Türk tarihinde çok partili hayata geçiş neden önemlidir?*" sorusuna yanıt bulabilmektir.

Sosyal ve Toplumsal Bir Dönüm Noktası

Türk toplumu, Demokrat Parti'nin kuruluşundan önce siyasi partileri ve demokrasi denemelerini birçok kez deneyimlemiş toplumdur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanarak emekleyen gelişen ve dönüşen demokrasi denemeleri, Demokrat Parti ile nihayet bulmuştur. Bu noktada toplum için en önemli dönüm noktası, kendi gücünün farkına varmasıdır. Vatandaş, Demokrat Parti'nin iktidar olmasını sağlayan seçimle beraber, seçmen olmanın ve sandığın gücünü kavramıştır. Çünkü tek parti döneminde "*tek bir partiye oy*

vermek zorunda seçeneksiz olma hali" ve şaibeli seçimlerin varlığı, muhalif seçimde büyük bir umutsuzluk yaratmıştır. Nitekim bu fark ediş, bireylerin vatandaş olarak özgüven kazanmasını ve fikirlerini somut olarak ortaya koymasını sağlamıştır. Halk, Demokrat Parti'yi tek parti karşıtı sosyal bir harekete çevirerek siyasi seçkinlere artık siyasi hak ve hürriyetlerini tam anlamıyla kullanabileceğini kanıtlamıştır.

Demokrat Parti öncesi Türk toplumu genel bir bakışla *"Muhafazakar ve Seküler"*, *"Hükümet Yanlısı ve Hükümet Karşıtı"* gibi iki kutupluluk içeriyorken DP sonrası durum değişmiştir. Özellikle öğrenci örgütlerinde partizanlık yerine komünizm, milliyetçilik gibi ideoloji tabanlı hareketler yaygınlaşmıştır. Bunun birçok nedeni olsa da çok partili hayatın yarattığı özgürlük ortamı ve partilerin hatalı politikaları önemli bir etkidir. Bu nedenle yaklaşık 25-30 yıllık cumhuriyetimizin yeni neslinin teşkilatlanma ve sendikalaşma faaliyetleri ile yeni bir politik kültür yaratmasında çok partili hayata geçiş, adeta bir kilit taşdır.

1950-1960 arası süreçte Türk siyasetini daimi olarak etkileyecek ve kalıplaşacak kavramlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki *Siyasal İslam* kavramıdır. *"Demokrat Parti dini kullanarak muhafazakar seçmeni yönlendirmiş ve laiklikten taviz vermiş midir?"* sorusu hala tartışmalı olsa da partinin dini yenilikleri, vekillerinin bazı söylemleri ve ortaya atılan iddialar, İslam'ın siyasallaştırılmasını hayatımıza dahil etmiştir. Nitekim sonraki yıllarda İslam eksenli muhafazakar partilerin kuruluşu ve halkta karşılık bularak birçok kez iktidara gelmeleri, çeşitli tarikatların bu iktidarlarla güç alanı edinmesi Türkiye'de dinle siyasetin iç içe geçmişliğini temsil etmektedir. Bununla beraber cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan laiklik,

din ve devlet işlerini birbirinden ayıran daha modern ve özgürlükçü çizgide bulunan “*seküler laiklik*” kavramıyla örtüşmüştür. Fakat sonrasında İzmir Suikasti ve Menemen olayı gibi süreçlerin yaşanması devletin otoriteyi sağlamak ve rejimi korumak için daha otoriter politikaları benimsemesine neden olmuştur. Bu otoriter politikalar, “*seküler laiklik*” anlayışının dönüşerek dine daha müdahil ve rejimin polisliğini önceleyen “*jakoben laiklik*” anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, irticacı ya da radikal gruplarla ilgisiz fakat muhafazakar olan vatandaş laiklik kavramı ile uzaklaştırmış din eksenli partilere yönelmiştir.

Bir diğer kavram ise Siyasal İslam’ın Türk siyasetinde tabanlaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan *Atatürkçülük*’tür. Aslında burada kastettiğimiz *Atatürkçülük*; Atatürk’e, kuruluş ilke ve inkılaplarına bağlılığı vurgulayan Kamâlizm’den farklı yönler taşımaktadır. Türkiye’de kurucu parti haricinde ilk defa farklı bir hükümetin gelişi ve DP’nin toplumun diğer yarısını temsil eden ve çoğunluğu muhafazakar kitleye hitap eden bir parti olması çeşitli endişelere neden olmuştur. Bu endişeler, çeşitli dini uygulamalarla ve partililerin söylemleriyle artmıştır. Örneğin Ticanilik tarikatının eylemleri, Atatürk heykellerine yapılan saldırılar, Büyük Doğu Dergisi gibi dergilerin etkinliği, İslami yayınların artışı, vb. Bu noktada bahsettiğimiz *Atatürkçülük* kavramı, toplumun cumhuriyet ilke ve inkılaplarına bağlı kesiminde “*Muhafazakar erke karşı savunma mekanizması*” yaratan bir temsildir çünkü bu zamana kadar Şeyh Sait, Seyit Rıza gibi resmi olmayan erk dışı ayaklanmalara karşı rejimi ve devrimleri koruma mücadelesi, bizzat devlet ve hükümet tarafından verilmiştir. 1950-1960 arası dönemde ise DP’nin dayandığı

kitle, laik ve cumhuriyetçi kesimde güvensizlik duygusunu yaratmıştır. Sonuç olarak bu iki kavram halen günümüzde varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Çok partili hayata geçiş sonrası basının ivme kazanması da tarihimizde bir dönüm noktası oluşunu kanıtlamaktadır. DP'nin son yıllarında otoriterleşmesine rağmen 1950'lerin başında Basın Kanunu ile ilgili yaptığı özgürlükçü değişimler, Türkiye'de basın adına yeni bir dönem başlatmıştır. Hak ve özgürlüklerin getirdiği rahatlık; gazete, dergi ve radyo yayınlarına yansımıştır. Öte yandan siyasette çok seslilik, basın için gelir ve güç kaynağı yaratmıştır. Örneğin tek partili dönemde basın; CHP taraftarlığı, rejim karşıtlığı ve İslamcılık üzerinden konsolide olmuş sol yayınlar ise bolca soruşturma ve kapatmalarla karşı karşıya kalmıştır fakat çok partili dönemde sol, sağ, İslamcı ve Atatürkçü birçok yayın bulunmaktadır. Nitekim bu yayınların var oluşu vatan-daşta ve politik sahnedeki karşılığın yansımasıdır.

Siyasal ve Kurumsal Bir Dönüm Noktası

Çok partili hayata geçişin Türk tarihinde bir dönüm noktası olmasındaki en önemli nedenlerden birisi bürokratik yönetim geleneğinin kırılma noktası oluşudur. Genç cumhuriyetin yönetimi, büyük ölçüde Osmanlı devlet geleneğinin izlerini taşımıştır. Bu devlet geleneği; ordu, yüksek memur gibi belirli sınıfların hakimiyetinin var olduğu bürokratik bir anlayışı içermektedir. Nitekim kanun uygulayıcı ve katı olan bu sistem, kimi zaman ihmal edilebilir olsa da yeni kurulmuş bir devletin rejim gerekliliklerini uygulamak için elzem görmüştür. Çok partili hayata geçişle beraber ise bürokratik bir yapıdan ziyade demokratik bir yapı benimsenmiştir. Bu durum, tek parti döneminde memurların dahi partili olduğu bir sistemden ayrılarak *"seçilmiş hükümetin*

kararları'nı öncelikli kılmıştır.

Bir diğer önemli neden de uluslararası konjonktürdür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında demokratik ve özgür bir ülke olmanın ilk koşullarından biri çok partililik, adil ve düzenli seçimlerdir. Türkiye'nin Sovyet tehdidi karşısında Batı Bloğuna katılması için bir reçete vardır. Bu reçeteyle Türkiye çok partili demokratik hayata geçerek Batı Bloğuna ilk adımını atmış, Soğuk Savaş boyunca bulunacağı safı seçmiştir. Bu yönden çok partili hayata geçiş, onlarca yıl Türk dış politikasını etkileyen ve şekillendiren bir unsur olmuştur. Dış politika ile bağlantılı olarak çok partili hayatın getirilerinden birisi "*partilerin ortak sesi*" olmuştur. Örneğin Kıbrıs Meselesi, Ermeni Soykırımı iddiaları, Amerikan ambargosu gibi konular, farklı partilerin dış politikada ortak tutum sergileme kültürünün ortaya çıkmasında temel örnekleridir.

Demokrat Parti'nin kuruluşu ve girdiği ilk seçim, Cumhuriyet Halk Partisine halkın değişim isteğini göstermiştir. Bu noktada çok partililik, Türk siyasi tarihinde yeni bir kavramı ortaya çıkarmıştır: *Rekabet*. Şimdiye kadar partiçi rekabetle sınırlı kalmış rekabet, ilk kez partiler arasına taşınmış, Türk siyasetinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Örneğin CHP, iktidarının son yıllarında Cemiyetler Kanunu, Matbuat Kanunu, Üniversitelerin özleştirilmesi, Seçim Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi kaldırılması, okullarda dini eğitim (Özdemir, 2020) gibi çeşitli konularda düzenlemeler yapmış ve iktidarını korumaya çalışmıştır. Bu durum, iktidara talip başka partilerin varlığının iktidar partisi için "*itici ve caydırıcı güç*" yarattığını göstermektedir çünkü tek parti döneminde vatandaşın seçimlerde tek bir tercihinin olması iktidarın kesinliğini pekiştirmiş, seçimleri bi-

çimselleştirmiştir. Çok partili hayata geçişle bu durum değişerek siyasi partilerin iktidar için yeni stratejiler geliştirmesi teşvik edilmiştir. Örneğin parti mitinglerinin ortaya çıkması Menderes'in mitinglerdeki konuşmaları, esnaf ziyaretleri, halkla doğrudan etkileşime geçilmesi siyasetçilerin temel yöntemleri haline gelmiştir. Hala tartışılmakta olan "*elit ve tepeden bakan*" Halk Partili siyasetçi figürü, DP dönemine kadar seçmenin alıştığı karakterdir. Demokrat Parti ile samimiyet ve içtenliği seven Türk insanı, karşısında ilk defa sokağa inen onunla sohbet eden siyasetçileri görmüş bu durum vatandaşın siyasi seçimlerini etkilemiştir. Nitekim "*siyasetçilerin sokağa inmesi, çarşı pazara karışması*" siyasi bir kültür haline gelmiştir.

Türk siyasi tarihinde dönüm noktası yaratan bir diğer neden ise partililerin kendisidir. Cumhuriyet Halk Partisi döneminde elit sınıf, askerler ve bürokratlardan oluşmuştur. Sonrasında da memur ve aydın kesim gelmiştir. Toplumun bu elit kesimi siyasete aktif katılım sağlayan ve partili olan bireylerdir. Teşkilatlanma; yerel parti merkezleri, valilikler, Halkevleri ve Köy Enstitüleri gibi unsurlarla sağlanmıştır fakat Demokrat Parti'nin kuruluşuyla parti kadroları değişmeye başlamıştır. Özellikle DP'nin benimsediği liberal ekonomi politikaları; tüccar ve esnaf sınıfın dikkatini çekmiş, CHP'nin devletçi politikalarıyla barışamayan sanayiciler için farklı yol çizmiştir. DP'nin dünyanın küresel ticaret politikalarıyla paralel söylemleri, parti kadrolarına tüccar ve sanayicilerin katılımını etkilemiştir.

SONUÇ

1808 tarihli Sened-i İttifak ile başlayan ilk defa merkezi otoritenin yerel güçlerle paylaşımı, Tanzimat

ve Islahat Fermanı, sonrasında gerçekleşen I. ve II. Meşruiyet süreci, Türk siyasal hayatının modernleşme ve demokratikleşme adımlarını ilk olarak Osmanlı Devleti döneminde atmaya başladığını göstermektedir.

23 Nisan 1920'de Milli Mücadelenin beraberinde Büyük Millet Meclisinin açılması Türk siyasal hayatı için daha kapsamlı ve işlevsel bir tecrübeyi, öte yandan vekiller arası fikir ayrılıklarını ve muhalefet kavramını ortaya koymaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise bu muhalefetin sonucu olarak Halk Fırkası haricinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi partiler çeşitli nedenlerle kapatılmıştır. Bu durum, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine dair önemli dersler sunarken iki partinin kapatılması çok partili hayata geçişin olgunlaşması gerektiğini ve Türkiye'deki demokrasi kültürünün gelişmesi için zamana ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Tek Parti Döneminde ise CHP, kurucu parti olarak rejimi ve ideolojiyi halka benimsetme sürecini üstlenirken ilerleme kaydetmiştir. Diğer yandan tek partili rejim; bürokrasinin partiyle bütünleşmesi, merkezin halktan kopukluğu ve ekonomik politikaların yetersizliği gibi birçok sorun yaratarak tek parti sisteminin yetersizliğini göstermiş ve yeni politikalar üretecek partilere duyulan ihtiyacı ortaya koymuştur. Tek parti döneminin yarattığı olumsuzluklar bir itici güç oluştururken çok partili hayata geçişte iç ve dış dinamiklerin etkisi görülmüştür. II. Dünya Savaşının yarattığı ekonomik bunalım ve ağır vergiler, toplumdaki gelir adaletsizliği ve enflasyonun yarattığı gerilim, çok partili hayata geçişte etkili olarak ekonominin siyasi kararlar üzerindeki etkisini kanıtlamıştır. Savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünya, Türkiye'nin hem dış hem iç politikasını uluslararası çı-

kar ve endişelerine göre şekillendirdiğini göstermiştir. Sınırlarımızdaki Sovyetler Birliği tehdidinin elimine edebilme ve ekonomik sorunları Truman ve Marshall yardımlarıyla çözebilme arzusu ise daha demokratik ve liberal politikalara geçişte dış politikanın ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan tek partili dönemin Batılılaşma ve devrim politikaları, halkın muhafazakar ve radikal kesimlerinde hoşnutsuzluğa neden olmuş, halk ile partililer arasındaki sosyal kopukluk muhalif bir anlayışı canlandırmıştır. Bu durum, toplum üzerinde uygulanan politikaların nasıl zıt eksenli siyasi hareket ve partiler yaratabileceğini kanıtlamıştır.

7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar'ın başkanlığında kurulan Demokrat Parti, Türkiye'de çok partili hayata geçişe atılan kalıcı adımı işaret etmektedir. Kuruluşuyla beraber Demokrat Parti, kazandığı destekle sadece muhalif bir parti değil aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlar nedeniyle toplumun farklı kesimlerinden destek gören geniş çaplı popüler bir harekete dönüşmüştür. Nitekim parti 1946 seçimlerindeki başarısı sonrasında 1950 seçimlerinde iktidara gelerek toplumdaki değişim talebini göstermiştir. İktidarı süresince ise ekonomide liberal politikalar izleyerek özel sektörün gelişmesini teşvik etmiş ve devletin piyasalardaki müdahalesini azaltmaya çalışmıştır. Türkiye tarımda makineleşme ve altyapı yatırımları ile ekonomisi ivme kazanmıştır. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde ise artan dış borçlar ve ABD'ye olan bağımlılık gibi sorunlar ekonomide istikrarsızlığa yol açmıştır. Bu durum, Türkiye'de ekonomik politikaların yetersizliği ve "günübirlik" oluşunu ortaya koymaktadır. Dış politikada ise Demokrat Parti özellikle ABD'ye yakın bir tutum

sergilemiştir. Türkiye, bu dönemde NATO'ya katılmış ve Sovyet tehdidine karşı Batı bloğunda yer almıştır fakat NATO'ya giriş ve ABD ile yakın ilişkiler; Türkiye'de ekonomik, askeri ve siyasi çıkarlar nedeniyle başlayan dış müdahale nüfuzunun etkilerinin uzun yıllar sürmesine neden olmuştur.

Sosyal politikalara bakıldığında DP başlangıçta basın özgürlüğü konusunda daha liberal bir tutum sergilese de yıllar geçtikçe basın üzerindeki baskısını arttırmış ve sansür uygulamalarını yoğunlaştırmıştır. Bu durum liberal bir hükümetin kendi iktidarını korumak için nasıl otoriter politikalara dönebildiğini, Türk siyasetinde tabanlaşmış bir demokrasi kültürü olmadığını göstermektedir. Dahası dini konularda ezanın Arapça okunması gibi kararlar, muhafazakâr kesimlerin desteğini kazandırırken laik kesimlerde endişeye neden olmuştur. DP, bu politikalarla halkın geniş kesimlerinin desteğini almayı başarmış fakat zamanla otoriterleşen yönetim anlayışı toplumda rahatsızlık yaratmıştır. Bu rahatsızlığın sonucu olarak DP döneminde üniversiteler aktif rol oynamıştır. Akademisyenlerin hükümeti eleştirmesi baskılar ve işten çıkarmalar, öğrenci örgütlenmeleri, DP'nin baskıcı politikalarına karşı miting ve gösteriler, 27 Mayıs 1960'a giden süreçte toplumun 10 yıl önceki dönüşümü gibi yeni bir dönüşümden geçtiğini göstermektedir.

Çok partili hayata geçiş, Türk siyasal hayatındaki onlarca yıllık demokratikleşme sürecinde yarattığı etki ve kalıcı unsurlarla en önemli dönüm noktalarından birini temsil etmektedir. Türk toplumu Demokrat Parti'nin kuruluşuyla birlikte siyasi partiler ve demokrasi deneyimlerini bir araya getirmiştir. Bu süreç, toplumun

kendi gücünü fark etmesine ve seçimle sandık gücünü kavramasına neden olmuştur. Vatandaş tek parti döneminin getirdiği seçeneksizlik halinden sıyrılmış, fikirlerinin ve Demokrat Parti'nin temsilciliğinde siyasi haklarını kullanarak kendine güvenini kazanmıştır. Öte yandan çok partili hayatın yarattığı özgürlük ortamı, ideolojik teşkilatlanma ve yeni örgütlenmeler yöneltmiştir. DP'nin siyasi tutum ve politikalarının eseri olarak "*Siyasal İslam*" ve "*Atatürkçülük*" gibi kavramlar öne çıkmış; sonraki yıllarda kurulan partiler, oluşturulan söylemler dahi tabanlaşmış bu iki kavram üzerine inşaa edilmiştir. Çok partili hayatın yarattığı bir diğer değişiklik matbuat alanında olmuştur. Çok partililik ve basında yaşanan özgürlükçü değişimler maddi-manevi karşılıklı olarak çok sesliliği arttırmış ve halkın siyasi görüşlerini çeşitlendirmesine bu görüşleri açıkça ifade edebilmesine zemin hazırlamıştır. Diğer yandan çok partili hayata geçiş, bürokratik yönetim geleneğini kırarak demokratik bir yapının benimsenmesini sağlamıştır. Bu durum, tek parti dönemindeki parti-devlet bütünlüğünü kırmıştır. Demokratikleşmenin dış politikada yarattığı etki ise Türkiye'nin Batı Bloğunda yerini alarak seneler boyunca ABD liderliğindeki Soğuk Savaş politikasını uygulaması olmuştur. ABD liderliğindeki Soğuk Savaş politikası ve Türkiye'de ABD'ye tanınan haklar, Türkiye'nin tam bağımsızlığı üzerinde olumsuz izler bırakmıştır. İç siyasette ise Demokrat Parti'nin 1946 seçimleriyle birlikte Türk siyasetinde rekabetçi bir ortam oluşturması, partiler arası güç ve ilişki dinamiklerini değiştirmiştir. Muhalif partiler, iktidar partisi için "*zorlayıcı ve itici güç misyonu*" kazanmıştır. Aynı zamanda rakiplerin varlığı seçmenin değerini arttırmış, tek parti döneminde zorunlu seçimler yerine, partilerin

halk temelli yeni stratejiler geliştirdiği bir siyasi ortaya çıkarmıştır. Seçimlerde parti mitinglerinin düzenlemesi, siyasetçilerin halkla dirsek temasında olması ağırlıklı olarak DP döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm, Türk siyasetinde seçmenin samimi katılımını artırmış ve partilerin halkla doğrudan etkileşimini teşvik etmiştir.

Sonuç olarak çok partili hayata geçiş ve demokratikleşme süreci, Osmanlı'da atılan ilk adımlarından bu yana birçok kez tökezlemiş, kimi zaman ivme kazanmış kimi zaman duraksamış fakat sonuç olarak cumhuriyetin gerekliliğine ulaşmıştır. Bu temel gereklilik, Türk toplumu ve siyasetinde birçok unsuru dönüştürmesi ve geliştirmesi bağlamında Türk siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır.

KAYNAKÇA

- (1963). *1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu*.
- Akandere, O. (1998). *Milli Şef Dönemi, Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler, 1938-1945*.
- Akandere, O. (2003, Ocak). Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak “Dörtlü Takrir’in” Amacı ve Mahiyeti. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Akıncı, A., & Usta, S. (2015). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*(17), s. 41.
- Akıncı, A., & Usta, S. (2015). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, s. 41-52.
- Aydemir, S. S. (2016). 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine Giden Süreçte Üniversite’nin Etkisi. *IJOEEC (International Journal Of Eurasian Education And Culture)*(1), s. 9-22.
- Aydın, M. (2022, Eylül). *Balkan Paktı (28 Şubat 1953)*. Atatürk Ansiklopedisi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/balkan-pakti-28-subat-1953/> adresinden alındı
- Babaoğlu, R. (2012). “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci”.

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 11(22).

Babaoğlu, R. (2017). İngiliz Belgelerinde Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları: Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(10), s. 371-402.

Baytal, Y. (2007, Kasım). Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957). *Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 545-567.

Bezci, E. (2023). *Türk İstihbaratı ve Soğuk Savaş: ABD ve İngiltere Arasında Türk Gizli Servisi*

Bulunmaz, B. (2012, Ocak). Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları. *Öneri Dergisi*, s. 203-214.

Cem, İ. (2008). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ceylan, S. (2008). Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960) .

Çakır, H., & Yavalar, D. (2017). Demokrat Parti İktidarı ve Basın. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), s. 257-270.

Demokrat Parti Dönem Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. (tarih yok).

Emiroğlu, A., Koçyiğit, N., & Kesici, S. (2012). Demokrat Parti Yönetiminde Ekonomik Politikalar. *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar*

Dergisi-(8), s. 73-92.

Geçikli, R. M. (2021, Aralık). Demokrat Parti Dönemi Yükseköğretim Politikası ve 1956 Tarihli Rapor. *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, s. 141-171.

Geçikli, R. M. (2023, Ekim 12). *Demokrat Parti Dönemi Türkiye – ABD İlişkileri*. Atatürk Ansiklopedisi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/demokrat-parti-donemi-turkiye-abd-iliskileri/> adresinden alındı

Güray, Ş. (2020, Temmuz-Ağustos). Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kısa Bir Değerlendirmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125(247), s. 405-420.

<https://goster.co/video/6-7-eylul-olaylari-belgese-li-o-gun-18582/>

<http://indigodergisi.com/2015/10/ciktik-acik-alinla-ama-neden-bu-hale-geldik/>

<https://mustafakemalim.com/ali-fethi-okyarin-albumunden-cikan-ataturkun-nadir-10-fotografi/>

<https://onedio.com/haber/1940-larda-kirsal-kesimde-kalkinma-saglayan-koy-enstitusu-gunlerine-dair-32-fotograf-946280>

<https://tr.pinterest.com/pin/307230005831958089/>

<https://tr.pinterest.com/pin/339458890680710538/>

<https://www.gorselhafiza.com/2019/12/adnan-menderes-halka-hitap-ediyor.html>

<https://www.indyturk.com/node/660411/t%C3%BCr>

ki%CC%87yeden-sesler/turan-emeksiz-%C3%BC-
zerinden-12-eyl%C3%BC1%C3%BCn-27-may%-
C4%B1s%C4%B1n%C4%B1-okumak-bir-imgenin

[https://yetkinreport.com/2021/05/27/alman-ve-abd-belgele-
rinde-27-mayis-darbesine-giden-yol/](https://yetkinreport.com/2021/05/27/alman-ve-abd-belgele-
rinde-27-mayis-darbesine-giden-yol/)

İlgen, F. (2020, Haziran). Türk Siyasal Hayatında Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: İç Ve Dış Siyasette Yaşanan Gelişmelerin Genel Değerlendirmesi. *Journal Of Universal History Studies (JUHIS)*, S. 126-147.

Karabulut, S. (2019, Temmuz). Din-Siyaset İlişkisi Teme-
linde Türk Siyaseti: Demokrat Parti (DP) Dönemi
Din-Siyaset İlişkisi (Uygulamalar, Söylemler, Mu-
halefet 1950-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 221-241.

Karataş, M. (2022). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin İç Ve Dış Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum*, 11(32), S. 303-323.

Karataş, M. (2022, Kasım). Türkiye’de Çok Partili Hayatın Kurumsallaşmasında 12 Temmuz Beyanname-si’nin Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme. *“Büyük Zaferin 100. Yılı Anısına”*.

Karataş, M. (2023). Atatürk Döneminde Güdümlü Bir Muhalefet Denemesi Serbest Cumhuriyet Fırkası. M. Karataş (Dü.) İçinde, *Türk Demokrasi Tarihi (1876-1945) Liderler, Partiler Ve Seçimler* (S. 203-222). Efe Akademi Yayınları.

Kaynar, M. K., & Kalkan, N. (2022). Cumhuriyet Döne-

- mi Partiler-Seçimler Beyannameler 1923-1980. (M. Kaynar, & N. Kalkan, Dü) Ankara: TBMM Basımevi.
- Kazan, B. (2012, Ağustos). Türkiye’de Yaşanan Gençlik Hareketleri ve Öğrenci Olayları (1945-1960).
- Kırılmaz, H. (2020). Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi Ve Çok-Partili Sisteme Geçiş. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(92).
- Kırkpınar, L. (2018, Ağustos). Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi 1946-1960. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 349-359.
- Kuyumcu, H. (Tarih Yok). *Demokrat Parti Dönemi Politikaları*. Academia.Edu. Adresinden Alındı
- Mahmutoğlu, T. B. (2023, Aralık 27). *Seçimler (1939-1950)*. Atatürk Ansiklopedisi: <https://Ataturkansiklopedisi.Gov.Tr/Bilgi/Secimler-1939-1950/> Adresinden Alındı
- Nal, S. (2005, Mart). Demokrat Parti’nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 137-171.
- Okyar, A. F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*. (C. Kutay, Dü.) İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2023). *Türkiye’nin Yakın Tarihi* (49 B.). Kronik Kitap.
- Ortaylı, İ. (2023). *Yakın Tarihin Gerçekleri* (13 B.). Kronik

Kitap.

- Öncel, M. A. (2024). Türkiye’de Çok Partili Yaşama Geçişte Kamusal Alanın Dönüşümü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(48), S. 96-112.
- Özdemir, Ü. (2020, Ocak). Türk Siyasi Hayatındaki Değişim Ve Sonuçları (1946-1954). 6.
- Özdoğan, F., & Develi, A. (2020). İktisat Politikaları Çerçevesinde Tek Parti Dönemi Hükümet Programlarında Sosyal Politika Hedefleri (1923-1939). *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), S. 4-36.
- Özkaya Duman, O., & Birsnel, H. (2012). Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, S. 299-318.
- Öztürk, İ. M. (Tarih Yok). İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi. Ankara.
- Resmi Gazete (1952, Haziran 20). *Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetin Tanzimi Hakkında Kanun*. mevzuat.gov.tr: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.5953.pdf>
- Salep, M. (2020, Nisan-Mayıs-Haziran). Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP’nin Siyasal Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1938-1950). *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 1092-1126.

- Sarı, S. (2011). Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri (1923-1938). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 38-39. Kütahya.
- Şahin, A. (2008). Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Seçimler Ve Seçmen Davranışları. *TASAM Siyasal İletişim Enstitüsü*.
- Şahin, A. (Tarih Yok). Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Seçimler Ve Seçmen Davranışları. *TASAM Siyasal İletişim Enstitüsü*.
- Şahin, M. C. (2012, Aralık). Demokrat Parti Türkiye'sinde Din, Siyaset Ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 31-54.
- Şeker, T. (2023, Haziran). Türk Siyasi Tarihinin Bir Dönüm Noktası: Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci. *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities*, S. 113-125.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi 2. Devre 10. Cilt, T. (1924). *TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ*. Tbm.Gov. Tr. Adresinden Alındı
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 67, S. 157-187.
- Temizgüney, F. (2018, Haziran). 1960 Darbesine Giden Süreçte Önemli Bir Kesit: İstanbul Öğrenci Olayları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*(27), S.

181-211.

Tosun, H. (2002). Türkiye’de Demokrasinin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış. *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 18(52), S. 187-234.

Truman, H. S. (1947, Mart). President Harry S. Truman’s Address Before A Joint Session of Congress.

Tüccar, İ. (2019). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci (1940-1950). *Trakya Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 8. Edirne.

Uluç, V. (2020, Nisan). Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş: İç Ve Dış Dinamiklerin Analizi. *17(1)*.

Umar, Ö. O. (2022, Haziran 1). *Bağdat Paketi*. Atatürk Ansiklopedisi: <https://Ataturkansiklopedisi.Gov.Tr/Bilgi/Bagdat-Pakti/> Adresinden Alındı

Uzun, T. (2020, Ağustos). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: 1946-1950. *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*(56), S. 9-50.

Yarar, A. (2021). Türkiye’de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş: Demokrat Parti Örneği ve Demokratikleşme Sürecine Etkileri. *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programı*. Gaziantep.

Yılmaz, C., & Yüksel, C. (2019, Haziran). Türkiye’de

Tek Parti Dönemi Vergi Politikaları. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3(1).

